

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛK VE
REJİ İDARESİ**

(YÛKSEK LİSANS TEZİ)

ZÛmrÛt ÛSKÛL

BURSA -2019

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛK VE
REJİ İDARESİ**

(YÛKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman Öğretim Üyesi:

Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ

Zümrüt ÜSKÛL

BURSA-2019

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı 701442002 numaralı Zümrüt ÜSKÜL'ün hazırladığı "Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, .20.11.2019 günü .10.00..12.00.. saatleri arasında yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı (başarılı-~~başarısız~~) olduğuna oybirliği (oybirliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

C. Çiftçi

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Yusuf OĞUZDOĞLU
Düzce Üniversitesi

Zeynep Dörtok Abacı

Üye
Doç. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI
Bursa Uludağ Üniversitesi

20.11.2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/11/2019

Tez Başlığı / Konusu: Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 139 sayfalık kısmına ilişkin, 05/11/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % **.11.** 'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'mı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/11/2019

Adı Soyadı: Zümrüt ÜSKÜL
Öğrenci No: 701442002
Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Programı: Yüksek Lisans Programı
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛK VE REJİ İDARESİ**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle ve paragraf bulunmadığı üzerine yemin ederim.

Zümrüt ÜSKÛL

05.11.2019

Adı Soyadı: Zümrüt ÜSKÛL

Öğrenci No: 701442002

Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı

Programı: Yüksek Lisans Programı

Statüsü:

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Zümrüt ÜSKÜL
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi+139
Mezuniyet Tarihi : ... /... / 2019
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛK VE REJİ İDARESİ

Hudâvendigâr Vilâyeti Osmanlı toprakları içinde ziraat ve sanayi alanlarında ön plana çıkan tarımsal üretim çeşitliğine sahip bir sahadır. Tütün üretiminin yapıldığı bu bölge, zamanla gelişerek tütün ve tütüncülükte önde gelen yerlerden biri haline gelmiştir. Tütün bitkisinin 19. yüzyılda üretim oranının vilâyet merkez, köy ve kasabalarında artması ile tütüncülük sektörü iktisadi olarak yerel halka kazanç getirmiştir. 1883 yılında kurulan Reji İdaresi'nin merkezi İstanbul'dur. Tütün üretim alanları içerisinde bulunan Hudâvendigar Vilâyeti'nde şirketin işleyişinin takip edilebilmesi adına memuriyetlikler tesis edilmiştir. Bu çalışmada tütün üretiminin vilâyet için önemi ile Reji Şirketi'nin Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki uygulamaları, 30 yıllık imtiyaz süresi dolana kadarki süreçte üretici, tüketici ve şirket bağlamı içerisinde değerlendirilmiştir. Reji ile ilgili birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen, Hudâvendigâr Vilâyeti ile ilgili müstakil bir çalışma mevcut değildir. Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmeleri ve Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler ışığında tütün üretimi ve Reji İdaresi uygulamalarını yerel bazda değerlendirerek literatüre katkı sağlamak tezin temel amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler : Bursa, Tarım, Tekel, Düyûn-ı Umûmiyye, Çiftçi.

ABSTRACT

Name and Surname : Zümrüt ÜSKÜL
University: : Bursa Uludag University
Institution : Social Sciences Institution
Field : History
Branch : Modern History
Degree Awarded : Master
Page Number : xi+139
Degree Date : / / 2019
Supervisor : Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ

TOBACCO PLANTATION AND REGIE COMPANY IN VILAYET OF HUDÂVENDİGÂR

The Vilayet of Hudâvendigâr is an area with a variety of agricultural production that stands out in the fields of agriculture and industry within the Ottoman territories. This region, where tobacco production is made, has developed over time and has become one of the leading places in tobacco and tobacco business. With the increase in the production rate of tobacco plant in the province center, village and towns in the 19th century, the tobacco sector has brought economic benefits to the local people. Established in 1883, Regie Administration is headquartered in Istanbul. In the Vilayet of Hudâvendigâr, which is located within the tobacco production areas, civil servants offices were established in order to monitor the operation of the company. In this study, the importance of tobacco production for the province and the practices of Reji Company in the Vilayet of Hudâvendigâr were evaluated within the context of producers, consumers and companies during the period until the concession period of 30 years. Although a lot of research has been done on the Regie, there is no independent study on the Hudâvendigâr Province. The main purpose of the thesis is to evaluate the local production of tobacco production and the practices of the Regie in the light of the documents in the Sâlnâmes of Hudâvendigâr Vilâyet and the Ottoman Archives.

Keywords: Duhân, Bursa, Agriculture, Tekel, Duyûn-ı Umûmiyye, Farmer.

ÖNSÖZ

Tütün Amerika'nın keşfi ile dünyada tanınmış, ticari yollarla Osmanlı Devleti'ne ulaşmıştır. Kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun iklim ve coğrafi şartlarına uyum sağlayarak devlet ekonomisi için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Tütünün tarih boyunca farklı coğrafyalarda varlığını istikrarlı bir şekilde devam ettirebilmesi ve müptelalarının giderek çoğalması, bu ürünün toplum içerisindeki önemini göstermektedir.

Devletin resmi bir kurumu olan yabancı ortaklı Reji İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda tesis edilmesi, tütün bitkisinin devletler arası ilişkilerdeki rolü ile siyasi ve ekonomik boyutunu da yansıtmaktadır.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi adlı tez çalışması, bugüne kadar vilâyet bağlamında Bursa ve çevresinde Reji Şirketi ve Tütüncülük ana başlığı ile herhangi bir araştırma bulunmamasından hareketle, literatüre katkı sağlamak gayesiyle kaleme alınmıştır. Tez konumun seçiminde ve yazma sürecinde titizlikle bana yardımcı olan, akademik birikimiyle yol gösteren ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Cafer Çiftçi'ye, tezimin düzenlenmesi konusunda bilgilerinden istifade ettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Zeynep Dörtok Abacı'ya, tez sürecinde yazdıklarım üzerinden okuma ve düzeltmeler yapan arkadaşım Ayşe Belbel'e, son olarak tezimin hazırlanması sırasında tüm sıkıntıları benimle birlikte üstlenen eşim Yasin'e ve yanımda olan aileme çok teşekkür ederim.

Bursa 2019

Zümrüt ÜSKÜL

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
TÜTÜN BİTKİSİNİN KEŞFİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE YAYGINLAŞMASI.....	4
DÜNYADA TÜTÜN.....	4
OSMANLI TOPRAKLARINA TÜTÜNÜN GİRİŞİ VE YAYILMASI.....	10
TÜTÜN TARIMININ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ GELİŞİM SÜRECİ.....	12

1. BÖLÜM

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÜTÜNCÜLÜK

1.1. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÜTÜNCÜLÜĞÜN TARİHİ.....	19
1.1.1. Vilâyetteki Tütün Ekim Alanları.....	20
1.1.2. Vilâyette Tütün Çiftçiliği.....	25
1.1.3. Tütün Üretiminin Aşamaları.....	26
1.2. TÜTÜN TİCARETİ.....	29
1.3.1. Tütün Ticaret Ortaklıkları.....	34

1.3.2. Vilâyetin Tütün Ticareti Açısından Yeri ve Önemi.....	36
--	----

2. BÖLÜM

REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU VE GEÇİRDİĞİ EVRELER

2.1. REJİ ÖNCESİ DURUM.....	39
2.1.1. İnhisar İdaresi Dönemine Geçiş.....	40
2.1.2. Duhân İnhisarı Denemeleri (Mösyö Zarifi-Hristaki Efendi Girişimi).....	49
2.1.3. İdare-i İnhisar-ı Duhân (1873-1879)	52
2.1.4. Duhân Nizamnâmesi.....	53
2.1.5. Rüsûm- ı Sitte ve Düyûn-ı Umumiyye.....	56
2.2. MEMÂLİK-İ OSMANİYE DUHÂNLARI MÜŞTEREKÜ'L-MENFAA REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU.....	59
2.2.1. Reji İdaresi'nin Kuruluş Sebepleri.....	59
2.2.2. Reji'nin Kuruluşu ve Reji Şartnâmesi.....	61
2.2.3. Reji Hükümet Arasındaki İlişkiler.....	71
2.2.4. Reji ve Tütün Üreticisi Arasındaki İlişkiler.....	72
2.2.5. Reji İdaresi ve Düyûn-ı Umûmiyye İlişkisi.....	76
2.2.5. Reji Tütün Fabrikaları.....	77
2.3. REJİ İDARESİ'NİN KALDIRILMASI.....	78

3. BÖLÜM

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE REJİ İDARESİ VE ÖRGÜTLENMESİ

3.1. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'N DE REJİ'NİN KURUMSALLAŞMASI.....	81
3.2. VİLÂYETTE TÜTÜN EKİCİSİ VE REJİ İLİŞKİSİ.....	83
3.2.1. Reji İdaresi'nin Tütün Üretimini Kısıtlaması.....	83
3.2.2. Takdir-i Fiyat Meselesi.....	85

3.2.3. Mevsim-i Zirâat ve Ambar Sorunu.....	88
3.2.4. Tütün Ruhsatnâmeleri.....	92
3.3. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛN KAÇAKÇILIĞI.....	94
3.3.1. Vilâyetteki Kaçak Tütünlerin Ana Sebepleri.....	94
3.2. Rejinin Kolluk Kuvvetleri Olan Kolcuların Vilâyette Ortaya Çıkışı ve Topluma Etkisi..	100
SONUÇ	105
KAYNAKÇA	108
EKLER	114

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.tz.	: adı geçen tez
A.DVN.DVE.	: Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Evrâkı
A.MKT.NZD.	: Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı
A.DVN.MKL.	: Sadâret Mukâvelenâmeler
A.MKT.MHM.	: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı
A.MKT.NZD	: Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı
A.MKT.MHM	: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı
BEO.	: Bâb-1 Âli Evrâk Odası Evrâkı
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.ML.	: Cevdet Maliye
Çev.	: Çeviren
DH.İ.UM.	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Evrâkı
DH.İ.UM.EK.	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Evrâkı Ekleri
DH.İD.	: Dâhiliye Nezâreti İdari Kısım Evrâkı
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrâkı
DH.MUİ.	: Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi Evrâkı
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Evrâkı

H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
HVS.	: Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi
M.	: Milâdî
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları Evrâkı
İ.MMS.	: İrade-i Meclis-i Mahsûs
İSAM.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İ.ŞD.	: İrade Şûrâ-yı Devlet Evrâkı
s.	: sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet Evrâkı
TFR.I.MN.	: Teftişât-ı Rumeli Manastır Evrâkı
TFR.I.KV.	: Teftişât-ı Rumeli Kosova Evrâkı
Yay.	: Yayınları
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrâkı
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Askeri Marûzât
Y.PRK.ML.	: Yıldız Maliye Nezâreti Marûzât
Y.A.RES.	: Yıldız Resmî Marûzât

GİRİŞ

Tütün üretimi tarih boyu Anadolu'nun birçok yerinde yapılmış, ailelerin en önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda haremdeki saray kadınlarından, kahvehanelerdeki erkeklere kadar tüm toplum kesimlerinde tüketiminin yaygınlaşmasıyla, tütün üretimi artarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ise yabancı devletlerin geliri yüksek ürünler üzerinde söz sahibi olma isteği neticesinde kurulan Reji İdaresi adlı kurumun tütün inhisarını eline geçirmesi, tütün üretiminde yeni bir safhanın başlamasına yol açmıştır. Elinizdeki çalışmada tütün üretimindeki bu yeni aşama Hudâvendigâr Vilâyeti Reji İdaresi ve uygulamaları bağlamında değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Hipotezleri

Reji İdaresi ve tütüncülük hakkında şimdiye kadar hazırlanmış çalışmalar içerisinde Hudâvendigâr Vilâyeti örneğini ele alan bir araştırma bulunmamasından hareketle, bu çalışmanın temel amacı tütün bitkisinin Hudâvendigâr Vilâyeti için önemini vurgulamak, tütün rejsinin vilâyet sınırları dâhilindeki faaliyetlerini birinci ve ikinci el kaynaklara dayanarak açıklamak ve analiz etmektir.

Reji İdaresi'nin uygulamaları, tütün üreticileri, tüketicileri ve devlet yöneticileri ile ilişkileri açısından ele alındığında Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine damga vurduğu görülmektedir. Reji Şirketi'nin ilk imtiyaz dönemi 1883-1913 yılları arası en belirleyici ve etkili süreç olduğundan 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başları çalışmada odaklanılacak temel periyotlardır. Ayrıca vilâyette daha önce de tütün tarımı yapıldığından tarihsel bir arka plan sağlamak maksadıyla 17. yüzyılda tütüncülüğün ana hatları da kısaca açıklanmıştır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda aşağıda belirtilen hipotezler oluşturulmuştur:

1. Hudâvendigâr Vilâyeti sınırları dâhilinde tütün üretimi, devlet ekonomisine katkı sağlayacak şekilde gerçekleşmiştir.

2. Reji İdaresi Hudâvendigâr Vilâyeti'nde tütünden yüksek gelir elde ettiği için burada da kurumsallaşmıştır.

3. Reji'nin vilâyette nasıl bir etkiye sahip olduğunu vurgulamak amacıyla şu bağlantılarda sorgulama yapılmıştır: Hudâvendigâr Vilâyeti'ne tütün ne şekilde girmiştir? Hudâvendigâr Vilâyeti'nde tütünün yeri ve önemi nedir? Vilâyette hangi yerlerde tütün üretilmiştir? Vilâyette tütün nasıl bir gelişme göstermiştir? Osmanlı Devleti ekonomisine

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde yapılan tütüncülüğün katkısı nedir? Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Reji İdaresi'nin kurumsal yapısı nasıldır? Vilâyette tütün ekicisi ve Reji ilişkisi nasıldır? Hudâvendigâr Vilâyeti'nde tütün kaçakçılığına sebep olan faktörler hangileridir? Vilâyette kolcularının uygulamaları ve topluma etkisi nedir?

Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirmesi

Tez çalışmasının sistematik açıdan ele alınması ve bütünselliğin sağlanabilmesi için tütün üretimi Anadolu'da ortaya çıkışından başlanarak Hudâvendigâr Vilâyeti'ne ve reji idaresine kadar genel özele doğru indirgenerek incelenmiştir. Bu bağlamda Reji İdaresi'nin genel yapısı ele alınarak vilâyete etkisi değerlendirilmiştir. Ayrıca bu şirkete karşı oluşan sosyal algı, idarenin içinde bulunduğu durum ve tutum, nedensellik ilişkileri gözetilerek Hudâvendigâr Vilâyeti sınırları dâhilinde ele alınmıştır.

Araştırmanın temel kaynaklarını Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri ve Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan arşiv belgeleri teşkil etmektedir. Çalışma süresince arşiv kaynakları içerisinden Bâb-1 Ali Evrâk Odası Evrâkı, Cevdet Mâliye, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi, İrade Meclis-i Mahsus, Maliye Nezareti Maruzatı, Sadâret Mektubi Kalemi, Şûrâ-yı Devlet Evrâkı, Teftişat-ı Rumeli ve Kosova Evrâkları, Yıldız Esas Evrâkı gibi birçok fonlardan belge elde edilmiş ve yorumlanmıştır. Ayrıca vilâyete ait tüm sâlnâmeler tütün üretimi ve tütüncülük kapsamında taranarak gerekli bilgiler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Reji Şirketi ve tütün üretimi konusunda sosyal ve iktisadi bilimler kapsamında hazırlanmış birçok tetkik eser mevcuttur. Bu çalışmalar arasında tütün üretiminin Osmanlı Devleti'ndeki gelişimsel aşaması kapsamında, Fehmi Yılmaz'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)* adı çalışması; Reji İdaresi'nin Osmanlı Devleti'ndeki tanımı, işleyişi ve kurumsal yapısı yönünden Muhsin Altun'un *Osmanlı'da Tütün Tekeli* ile Fatma Doğruel ve Suat Doğruel'in *Osmanlıdan Günümüze Tekel* isimli eserleri; Reji'nin bölgesel uygulamaları konusunda Filiz Dığıroğlu'nun, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883- 1914* ve Oktar Gökdemir, *Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi*, adlı çalışmalar başta olmak üzere birçok tetkik eser tezin ikinci el kaynakları arasındadır.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi adlı tez çalışması 3 ana bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde Hudâvendigâr Vilâyeti'nin coğrafi sınırları ve ekonomik özellikleri vurgulanarak, tütünün vilâyetteki yeri ve önemi üzerinde

durulmuştur. Tütün üretiminin nasıl ve ne şekilde gerçekleştirildiği ikinci el kaynaklar yardımıyla, diğer bölgelerle karşılaştırılarak ortaya konmuştur.

Sâlnâme adı verilen birinci el kaynaklar, bir sene zarfında geçen tüm olayların yazıldığı resmi kayıtlardır. Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmeleri vasıtasıyla vilâyette tütün üretimine en uygun şehir, köy ve kasabalar tespit edilmiştir. Yine sâlnâme kayıtları yardımıyla tütün üretiminin en yoğun olduğu 1907-1927 yılları arasındaki durum tablolarla açıklanmıştır. Birinci bölümde sâlnâmeler ve basılı eserler yardımıyla vilâyette tütüncülük yapan şehirler belirlenip tütün üretim şekilleri ayrıntı olarak ele alınmıştır. Tütün ticareti, tüccar grubu ve vilâyetin tütün ticaretindeki önemine değinilmiştir.

İkinci bölümde, Reji İdaresi'nin kuruluş sebebi yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Burada Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji İdaresi kuruluşunun Osmanlı mali sistemindeki sonuçları sorgulanmıştır. Reji Şirketi'nin çalışma yöntemlerine atıfta bulunularak, şirketin şartnâmesini içeren yasa ve tüzükler ayrı ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Reji Şirketi'nin kurumsal yapısı üzerinden, Osmanlı hükümeti ve Osmanlı çiftçisi ile ilişkileri "müştereklik" kavramı üzerinden değerlendirilmiştir.

Reji fabrikaları ikinci bölümün son başlığıdır. Reji'nin satış ağlarını oluşturan fabrika ve atölyelerin içlerinde barındırdığı memur ve işçilerin Osmanlı toplumundaki çalışma kültürüne katkısı ve fabrikaların Avrupalı mimarı yapısının Osmanlı kent dokusuna etkileri vurgulanmıştır.

Üçüncü bölümde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Reji İdaresi'nin ve örgütlenmesinin üzerinde durulmuştur. Burada çoğunlukla arşiv belgeleri kullanılmıştır. Reji Şirketi'nin sistematik uygulamalarının Hudâvendigâr Vilâyeti merkez, kaza ve köylerindeki yansımaları bu arşiv belgelerinden yola çıkılarak ayrıntılı şekilde açıklanmıştır.

Reji'nin kâr elde etmek için üretici ve tüketici üzerindeki uygulamaları, tütünün ambar ve fiyat sorununu, ruhsat meselesini ortaya çıkarmıştır. Vilâyet halkı, Reji'nin katı uygulamalara karşı toplumun çeşitli kesimlerinin de dâhil olduğu kişilerle direnişe geçerek tepki göstermişlerdir.

Tütün kaçakçılığı Reji İdaresi'nin uygulamaları sonucunda halkın verdiği sosyal bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Reji İdaresi sınırları içerisinde bulunan Hudâvendigâr Vilâyeti de kaçakçılık unsurunun yaygın olduğu bölgeler arasında bulunmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünün ikinci alt başlığında, vilâyette tütün kaçakçılığı sonucunda yaşanan gelişmeler ele

alınmıştır. Vilâyetin merkezine gelen şikâyet dilekçeleri ve Reji'nin kolluk kuvvetlerine karşı verilen tepki de son bölümde değerlendirilmiştir.

TÜTÜN BİTKİSİNİN KEŞFİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE YAYGINLAŞMASI

DÜNYADA TÜTÜN

Tütün, patlıcangiller familyasından, görünümü ile süs bitkisini andıran ve içerisinde nikotin bulunduran bir bitkidir. Sıcak iklimin yaygın olduğu bölgelerde yetiştirilen bu ürünün, Antil adalarında ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Güneşin ve ateşin ilahi bir güç olduğuna inanan Antil'deki kabileler, dini törenlerinde yaktıkları tütün dumanını içine çekerek keyif aldıklarını fark edip tütünü kullanmaya başlamışlardır. Orta Amerika'da "Yucatan" adasında yaşayan Maya uygarlığına ait tarihi taşlar üzerindeki resimlerde pipoya benzer bir cismin çizilmiş olması bu durumu doğrulamaktadır. Maya kavminin tütün kültürünü Mississippi vadisine götürmesi bölgedeki insanlar arasında da kullanımının artmasına yol açmıştır. Zamanla Kuzey Amerika'nın birçok yerinde tütün içme alışkanlığı yaygınlık kazanmıştır.¹

Sekiz bin yıl önce Güney Amerika yerlileri için vazgeçilmez bir ürün haline gelen tütün, yerlilerin hem kutsal törenlerinin bir aracı, hem de keyif almalarını ve rahatlamalarını sağlayan bitki olarak kabileler arasında yaygınlaşmıştır. Şekli sebebiyle süs bitkisini andıran bu ürün, sonraki dönemlerde kıtanın kuzeyine de ulaşmış, bahçelerde ekilmiş, hatta tedavi edici özelliği keşfedilerek ilaç yapımında kullanılmıştır.

Avrupa devletleri yeni kıtalar ve kaynaklar keşfetmek, sömürgeler elde etmek amacıyla 15. yüzyılda dünyanın dört bir yanına seferler düzenlemişlerdir. Bu yüzyılın sonlarında İspanyol ve Portekiz krallıkları tarafından düzenlenen deniz yolculuklarıyla ilk sömürgecilik faaliyetleri başlamıştır. 15. yüzyıla kadar sadece Amerikan yerlileri tütünü bilirken, 1492 yılında Christopher Columbus'un Amerika'yı keşfetmesiyle birlikte tütün tüm dünyaya yayılmıştır. Columbus yeni kıtaya ayak bastıktan sonra kıtayı tanımak amacıyla Küba'nın iç

¹ Murat Özdemir, *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2010, s.18.

kısımlarına mürettebattan bazı görevlileri göndermiş, buraya gelen mürettebatlar kurutulmuş tütün bitkisinin yapraklarını yakan ve dumanını içine çeken yerlilerle tanışmıştır.² Columbus, Hindistan zannettiği adaya; “İbranice, Keldanice ve Arapça dillerine vâkıf” olduğu için buradaki yerli halkla anlaşabileceğini düşündüğü İspanyol Yahudisi Luis de Torres ile Rodrigo de Jerez’i yollamıştır. Ekibiyle birlikte yerli halkın kurutulmuş yaprakları yakarak dumanı içine çektiklerine şahit olan Jerez’in³ ülkesine tütün tiryakisi olarak dönmesiyle Avrupalılar tütün bitkisiyle tanışmıştır.⁴

Keşiflerin yayılması ile birlikte birçok Avrupalı gezgin yeni kıtaya seferler düzenleyerek burada gördüklerini kendi şehirlerine aktarmakla kalmayıp, eserlerine de yansıtmışlardır. 1535’te Montreal Adasına ulaşan Jacques Cartier oradaki yerli halkın kendisine tütün sunmasından sonra günlüğüne; “*vücutlarını, ağızları ve burunlarını sanki birer bacaymış gibi tütene kadar, dumanla dolduruyorlar*”, “*biz de onları taklit ettik, ancak duman biber gibi acıydı ve ağzımızı yaktı*” şeklinde aktarmıştır.

Fernand Braudel’in tütünün, 16. ve 17. yüzyılda dünyada yayılma şansının çay ve kahveninkinden daha büyük olduğunu söylemiştir. Ayrıca Braudel tütünün, Avrupa’ya coğrafi keşiflerle birlikte gelmesiyle, Avrupa’nın 16. yüzyıla kadar tanımadığı patates, domates, mısır, fasulye ve kakao gibi ürünlerle birlikte Akdeniz dünyasında da tanındığını vurgulamıştır. Tütün bitkisi, kısa sürede tüm Avrupa ve Osmanlı dünyasına yayılarak, o coğrafyadaki insanların ve toplumların gündelik yaşamlarında değişiklik yaratan yeni bir alışkanlığın simgesi haline gelmiştir.⁵ Günümüzde ise tütün yaprakları kurutulup puro ya da sigara şekliyle içilen, buruna çekilen⁶, keyif verici bir madde olarak çok bilinen, 120’den fazla ülkede ekimi yapılan ve tüketimiyle bağımlılık yaratan bir üründür.⁷

16. yüzyılda diğer Avrupa devletlerinden kâşif ve koloniciler de, İspanyolların ülkelerine götördükleri altın ve gümüşü bulmak amacıyla Atlantik’i aşıp Amerika’ya gittiler. Burada ticari değeri az olan ama sıklıkla kullanılan tütünle tanıştıktan sonra bu bitkiyi

² Fehmi Yılmaz “Tütün Üzerine Düşünceler”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitapevi Yayınları İstanbul, 2007, s.3.

³ Tütün için Jerez’i gören halk, ağızından ve burnundan duman çıktığını fark edince içine şeytan girdiğini düşünmüş; bu sebeple tütün kullanımı yaygınlık kazanana kadar Jerez hapse atılmıştır.

⁴ Filiz Dıñoğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü’l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, s.15.

⁵ Oktar Gökdemir, *Aydın Vilâyeti’nde Tütün Rejisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994, s.1.

⁶ Enfiye: Tütün yapraklarının kurutulup burundan çekilerek tüketilme şekline verilen isimdir.

⁷ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.2.

ülkelerinde de yavaş yavaş yaydılar. Dolayısıyla tütün öncelikle İspanya ve Portekiz olmak üzere İngiltere, İtalya gibi ülkelerde tanınmış, yüzyılın sonlarında Uzakdoğu, Hindistan, Sibirya ve Afrika'ya kadar yaygınlık kazanmıştır.

Avrupalılar 16. yüzyılda Amerika kıtasında öğrendikleri tütün ekimini kendi ülkelerinde kısmen yapmaya başladılar. Yeni kıtaya keşifler düzenlendikçe bu bitki hakkında bilgileri de arttı. Dönemin kaynaklarından 16. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'nın birçok bölgesine yayılan tütünün, insanlar arasında tüketiminin arttığı, süs bitkisi olarak bahçelerde kullanıldığı ve ilaç olarak da botanikçiler (herbalistler) tarafından yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Tütün bitkisi 1500'lerin sonunda İngiltere'ye keyif verici madde olarak girmiştir. 1586'da ülkenin Kuzey Amerika'daki Virginia Eyaleti Valisi olan Ralph Lane ve Sir Francis Drake Amerika'dan tütün, çubuk ve benzerlerini de beraberinde getirerek, İngiliz tarihçi Sir Walter Raleigh'ye sunmuşlardır. İngiltere'ye tütün hakkındaki bilgilerin aktarımında başka bir önemli şahsiyet Thomas Harriot'tur. Amerika'ya giden koloniciler arasında bulunan Harriot,⁸ yerlilerin kullandıkları bu bitkiyi araştırmış, tedavi edici özelliği olduğunu düşünerek İngiltere'de tanınmasına katkı sağlamıştır.

İngiltere'de tütün kullanımı meselesi üzerine yapılan tarihsel araştırmalarda, bu bitkinin hem İngiliz sarayında hem de tüm toplum kesimlerinde büyük ilgi gördüğü vurgulanmaktadır. Zamanla tütün tüketimi ülkede öyle bir modaya dönüşmüştür ki tiryakiler tütün içerken özel elbiseler dahi (smoking dress) giymeye başlamıştır.⁹

Tütün, yeni tanınan bir ürün olarak tüm dünyada ilgi odağı ve merak konusu haline gelmiştir. Bilim adamları tütünün yerliler tarafından kullanım şeklini sorgulamışlardır. Tütün hakkındaki bilgi ve teorileri içeren ilk büyük çalışma İspanya Kraliyet doktorlarından Nicolas Monardes tarafından *Yeni Dünya'daki Tedavi Edici Bitkilerin Tarihi* başlığı ile yazılmıştır. 1571 yılında basılan bu kitap, Amerika'ya seyahat etmiş insanların anlattıklarına ve Francisco Hernandez'in raporlarına dayanarak hazırlanmıştır. Bu kitabın içerisinde bir bölüm sadece tütüne ayrılmıştır. Bizzat bahçesinde tütün yetiştiren, hem kendisi tecrübe edip hem de hastaları üzerinde uygulayan, hatta bunun ticaretini bile yapan Monardes, yazmış olduğu kitabın bu bölümünde tütün yetiştirme ve kullanım şekillerinden ayrıntılı şekilde bahsetmiştir. Ayrıca tütünün diş ağrısından bazı ölümcül rahatsızlıklara, susuzluktan açlığa 20'den fazla hastalığa

⁸ Tütünü burnundan çekerek kullanan Harriot burun kanserinden hayatını kaybetmiştir. Bkz. Yılmaz, a.g.m., s.6.

⁹ Dıġırođlu, a,g,e., s.16.

çare olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Monardes, tütünü hastalıklar için iyileştirici bir kür gibi değerlendirmenin ötesinde sağlıklı kalabilmek için mutlaka tüketilmesi gereken bir ürün olarak görmüştür.

Fransa'nın Lizbon elçisi Jean Nicot 1559 yılında yetiştirdiği tütün bitkisini toz haline getirerek, Kraliçe Catherina de Medici'ye baş ağrısını giderecek bir ilaç olarak hediye etmesinden sonra tütün, Avrupa'da uzun bir dönem "kraliçe tozu", "sefir otu" ve "kutlu ot", "şifalı ot", "her illeti geçiren ot" gibi adlarla anılmıştır.¹¹

1572 yılında Fransız Jacques Gohory "*Tütün Tedavisi*" adlı eserinde bu şifalı bitkiyi kendilerine kazandırdığı için Jean Nicot'u onurlandırmak amacıyla bu bitkiye "*nicotiana*" adının verilmesini savunmuştur. Bu olaydan sonra Fransa'da tütüne isim verilme tartışmaları gündeme gelmiştir. Amerikan yerli kabileleri bu bitkiye çeşitli isimler ("*tabak*", "*tabacco*", "*petun*", "*pütün*") vermişlerdir. Yerel dilde kullanılan isimlerin de kullanımıyla, Avrupa'da tütüne verilen adlar arasında bir "isimlendirme" karmaşası ortaya çıkmıştır. Nihayetinde "*Delechamp*" adlı bir Fransız botanikçisi, bu karmaşaya son vermek için elçi Jean Nicot adına izafeten bu bitkiyi "*nicotiana tobacco*" olarak adlandırmış ve bilim literatüründe tütünün bu isimle yer almasını sağlamıştır.¹²

Dünyada tütün yayılmaya başladıkça bitki üzerinde tartışmalar da kendini göstermiştir. Monardes' in takipçilerinden Leonardo Fioravanti'nin 1582'de yazdığı eserde sarf ettiği, "*tütün yeni dünyada keşfedilmesine rağmen kutsal bir bitkidir*" ifadesi, bu dönemde üstü kapalı bir şekilde de olsa, tütün hakkında dinî tartışmaların başladığını göstermektedir.¹³ Bazı çevreler tütün dumanının putperestlerin ruhlarını beslediği inancıyla kutsal olmadığını vurgulayarak, Fioravanti'nin görüşüne karşı savlar üretmişlerdir. Dini tartışmaların yanında kullanımının doğruluğu ya da yanlışlığı da değerlendirilmiştir. Özellikle kiliselerde rahiplerin tütün içmesine şiddetle karşı çıkılmıştır. Ayin sırasında rahiplerin tütün içmeleri, enfiye çekmeleri ayinlerin aksamasına neden olduğundan, bu fiil toplum tarafından hoş karşılanmamış yöneticiler de, rahiplerin kilisede tütün içmelerini yasaklamıştır. Uygulanan tüm yasaklara ve tartışmalara rağmen, din adamları arasında tütün içme alışkanlığı devam etmiş, hatta özellikle de papaların enfiye kullanımı artmıştır. 1725 yılına gelindiğinde kendisi de enfiye bağımlısı olan Papa XIII.

¹⁰ Yılmaz, a.g.m., s.5.

¹¹ Diğiroğlu, a.g.e, s.15.

¹² Diğiroğlu, a.g.e., ss.15-16.

¹³ Yılmaz, a.g.tz. ss.7-8.

Benedictus enfiyenin kullanımını serbest bırakmış, yaklaşık elli yıl sonra kilise üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla papalık ilk tütün imalathanesini kurdu muştur.¹⁴

Tütünün ticarî bir meta olarak yayılışı, 1570'li yılların başından itibaren İspanyol asıllı tüccarların Amerika'dan Filipinler'e tütün ithal etmesiyle başlamıştır. Yine aynı yıllarda Hint Yarımadası, Portekizlilerin getirdiği bu yeni ticari ürün ile tanışmıştır.¹⁵ Ancak tütün bitkisinin ticarileşmesinde en başarılı ülkelerden biri İngiltere'dir. 16. yüzyıl sonuna doğru ticaret grupları, İngiltere'de yeni ve farklı ürünlerin ticaretini yapmaya başladılar. 1612 yılında Amerika'ya giden koloniler içerisinde ilk tütün ekimini başarıyla gerçekleştiren John Rolfe oldu. Rolfe, burada Trinidad'da getirilen tütün tohumunu kullanarak "*Nicotiana tabacum*" denilen kaliteli tütün yetiştirmeyi başardı. Rolfe'ün ürünü 1613 yılında Amerika'dan İngiltere'ye ulaştı ve sonrasında İngiltere'ye gönderilen tütün miktarı giderek arttı.¹⁶ Fakat 16. yüzyılda altın ve gümüş gibi maddelerin yanında ticari değeri daha az yeni bir ürün olarak kaldı. Bu yüzden daha çok tedavi edici özelliği ile ön plana çıktı.

Denizaşırı tütün ticareti yapan İngiliz ve Hollandalı tüccarlar, Amerika'dan tütün teslimatının yapılmaması olasılığına karşı Avrupa'da yerli üretimi gerçekleştirmek istiyorlardı. Amaçları ulaşım maliyeti nedeniyle denizaşırı ülkelere gelen pahalı tütüne karşılık, daha düşük fiyatlı olacak yerli tütün üretmekti. Bu nedenle Avrupa'da ticari ilk tütün yetiştiriciliği, 1610 yılında Hollanda'nın Amersfoorts, Gelderland ve Overijssel bölgelerinde başladı. Hollanda ile İspanya arasındaki savaşın 1648'de Hollanda lehine sona ermesinin ardından, Hollanda, tütün gibi yüksek ticari değere sahip malların ihracatı ile taşımacılığını üstlendi. Böylece Hollanda'ya ham olarak getirilen tütünlerin ıslahı ve işlenerek tüketime hazır hale getirilmesi tütüncülük sektörünü geliştirirken, 1650'lerde buğday fiyatlarının düşmesi, çiftçileri hızla yerli tütün üretimine yönlendirdi.¹⁷

Tütün bitkisi ekme deneme çalışmaları başarı getirmeye başlayınca üretim alanları genişlemiştir. Tütün üretimi ekiminden toplanmasına kadar yoğun işgücü gerektirdiğinden özellikle seçkin sınıflar ücretli işçiler tutmuşlardır. Bunun neticesinde tütün tarımının gerektirdiği çalışma biçimi ortaya çıkmıştır. Böylelikle halihazırda yaşayan nüfusun yanına, ücretli tütün işçilerinin katılmasıyla birlikte bölgesel nüfus artmıştır.

¹⁴ Yılmaz, a.g.m., s.10.

¹⁵ Yılmaz, a.g.tz., ss.14-15.

¹⁶ Neşe Erim, "Tütünün Dört Yüz Yılı", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.37- 38.

¹⁷ Yılmaz, a.g.tz., s.11.

İngiltere’de tütüncülük daha çok küçük İngiliz çiftçisi ve ırgatlık yaparak geçimini sağlayan toprağı az köylüler arasında büyük ilgi görmüştür. Tütün üretimi hızla toptancıların kontrolünden çıkmış, özellikle İngiltere’nin batı kontluklarındaki çiftçiler arasında yayılmıştır. İngiltere’de 1660’da tütün çiftçisinin sayısı 6.000 civarındadır.¹⁸

Avrupa’da tütün tarımı 16. yüzyılda başlamış, 17. yüzyıla gelindiğinde tütün kıtanın birçok ülkesinde tanınır hale gelmiştir. Bu süreç içerisinde ticari bir üründen ziyade tıbbi bir ürün olduğundan üretimi sınırlı kalmıştır. Avrupa’da tütün tarımının ilk yılları hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, şu önemli noktalar vurgulanabilir: *“Fransa’da tütün tarımının 1620’lerde ülkenin güneydoğusunda başladığı ve daha sonra batıya yayıldığı söyleniyor. (Rhône, Alsace vadileri¹⁹) Almanya’da da aynı yıllarda başlamış olup, Brandenburg ve Palatinate’de ekiliyordu. İtalya’da tütün tarımı kuzey bölgelerde yapılıyordu.”*²⁰

17. ve 18. yüzyıl boyunca koloniler üzerindeki etkiler politik, ekonomik ve sosyal güçler tarafından değiştirilmiştir. Genel olarak devam eden ilişkiler tütün tarımını meydana getirmiş ve tütün için gerekli köle işçi sınıfı gerekliliği ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda tütün tarımının yarattığı ilişkiler de bir anlamda belirleyici olmuş, işçi organizasyonundaki değişmelere rağmen, bölgedeki farklı yapılara tütün tarımı damgasını vurmuştur. Öyle ki toplum ve ordunun örgütlenmesi tütün tarımının talep ettiği çalışma biçiminden türemiştir. 17. yüzyıl sonlarından itibaren tütün yetiştirilmesinde geniş plantasyonlarda kölelerin çalıştırılmaya başlanması Amerikan sosyal tarihinin belirleyici toplumsal dinamiklerinden birinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.²¹

18. yüzyıl sonrasında dünyanın birçok bölgesinde artık tütün az ya da çok üretilmektedir. Özellikle İngiltere, Portekiz, Fransa, İspanya gibi kıyı ülkeleri, denizle bağlantıları sebebiyle iç bölgelere göre daha çok tütün tüketmektedir. Tütün 17. yüzyıl başlarında Japonya ve Çin üzerinden Uzakdoğu Asya’nın iç bölgelerine doğru yayılmıştır. Yani üretiminin yanı sıra tütün ticari bir ürün olarak da her yerde bilinen bir bitki haline gelmiştir. 18. yüzyıl sonrası hem üretim hem de tüketimiyle büyük bir ivme kazanmış, Osmanlı Devleti de dâhil birçok ülkede talep gören ve kişilerin geçim kaynakları arasında yerini alan bir ürün olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

¹⁸ Yılmaz, a.g.tz., s.11.

¹⁹ Fransa Kralı XIV.Louis, 1674 yılında tütün sektörünü tekel altına alarak oturma yasağı koymuş, özel ruhsatlı ziraat bölgeleri oluşturmuştur. Bkz. Fehmi Yılmaz, a.g.m., s.4.

²⁰ Erim, a.g.m., ss.35- 36.

²¹ Erim, a.g.m., ss.43-44.

OSMANLI DEVLETİ'NE TÜTÜNÜN GİRİŞİ VE YAYILMASI

Tütün bitkisinin imparatorluk sınırlarına girişi konusunda net bir bilgi olmamakla birlikte, 1600-1605 yılları arasında İngiliz gemicileri aracılığıyla getirildiği tahmin edilmektedir. Bu konuda birçok görüş ortaya atılmıştır. Peçevî İbrahim Efendi tütünü, 1600 yılı başlarında İngiliz keferesinin getirdiğini, rutubetten ileri gelen bazı hastalıkları tedavi eder diye sattıklarını, keyif ehli olanlardan bazılarının buna alıştığını, sonraları keyif ehli olmayanların, hatta ilim ve devlet adamlarından ileri gelenlerin dahi tütüne müptelâ olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiden anlaşıldığına göre tütün, gelişinden kısa bir süre sonra Osmanlı toplumu içerisinde hızlı bir yayılma göstermiş ve alışkanlık haline gelmiştir. Peçevî İbrahim Efendi *Peçevî Tarihi* adlı eserinde Osmanlı'da tütün içenleri şu şekilde anlatmıştır:

*“İnsanlar arasında o kadar rağbet gördü ki, ayak takımından bazı insanların tütünü çok içmelerinden hâsıl olan duman sebebiyle kahvelerde insanların birbirlerini görmesi güçleşirdi. Sokaklarda ve pazarlarda lüle ellerinden düşmez olup birbirlerinin yüzüne gözüne puf puf ederek, sokakları ve mahalleleri kokuttular, kirlettiler ve tütün üzerine birtakım manzumeler yazarak münasebetsiz bir halde okuttular. Bu yüzden birçok münakaşalar oldu. Bunu kötü kokusu hem her içenin sakalını, bıyığını, sarığını ve hatta içten giydiği elbisesini ve hatta evinin içini kokuttuğu gibi, halı, keçe gibi evlere serilenleri de yer yer yaktığı, külü ve kömürü ile her tarafı kirlettiği, uyuduktan sonra dimağa çıkan kötü kokusu ve bunlar kâfi değilmiş gibi daima kullanmanın neticesi olarak çalışmaktan ve iş görmekten geri kaldılar. Tütünde ruhânî bir safa ihtimali yoktur ki zevke dair olsun”.*²²

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman* adlı eserinde tütünün gelişiyile ilgili daha erken bir tarih vermektedir. Bu esere göre tütün Osmanlı Devleti'ne İngilizlerce 1598 yılında getirilmiştir. Bu bilgi eserde şu şekilde geçmektedir:

*“Tütün 1598 tarihine kadar İstanbul'da ve Rumeli'nde bulunmamakta idi. 1598 yılı başlarında İngilizler tarafından getirildi ve bazı hastalıklara şifâ verir diye satıldı. Ehl-i keyften bazı yârân keyfe müsaadesi vardır diye mübtelâ oldular. Giderek ibtilâsı bütün dünyaya sirâyet etti. 1635 tarihine gelindiğinde şöhreti o kadar artmıştı ki, tarifi mümkün değildir.”*²³

²² İbrahim Peçevî Efendi, *Peçevî Tarihi*, C.1, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981-1982, ss.196-197. Peçevî bu eserinde tütünün tek yararının uykusuz bırakmak olduğunu vurgulayarak, bunun da sadece gemi tayfasının işine yaradığını belirtmiştir.

²³ Dıġıroġlu, a.g.e., s.17.

Osmanlı tarihi kroniklerinde 1600 olarak geçse de, Kâtip Çelebi *Mizânü'l-Hakk fi-Ihtiyari'l-Ehakk* adlı eserinde bu tarihini 1601 olarak gösterirken, *Nâimâ* 1606 senesinde Fransa'dan geldiğini iddia etmektedir.

Tütün bitkisinin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişiyle ilgili çok sayıda fikir ortaya atılmış ve bu konudaki bilgi varsayımlar üzerinde kalmıştır. Bu yüzden tütün kullanımının Osmanlı topraklarında hangi tarihte başladığı konusu tartışmalıdır.

Avrupa'dan Osmanlı ülkesine deniz yolu ile gelen tütün, tedavi edici özelliği ile ön plana çıkmış ve Akdeniz ticareti vasıtasıyla yavaş yavaş Anadolu topraklarına yayılmıştır. Ticari amaçlı tütün ekimi ilk 1583 yılında Milas'ta yapılmıştır.²⁴ Daha sonraları İstanbul olmak üzere imparatorluğun birçok bölgesinde üretilerek yaygınlaşmıştır.

Osmanlı coğrafyasında Edirne merkezli tütün yetiştiriciliği, bu yüzyıl sonlarında Filibe, Sofya, Belgrad, Bursa, Biga, İstanbul, Halep ve Şam gibi birçok yerde yaygınlık kazanarak ilerlemiştir.²⁵ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trakya'dan sonra Anadolu'da Marmara, Ege ve Karadeniz Bölgesi'nde ve sonraları Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde tütün ekimi değer kazanmıştır.

18. yüzyılda tütün bitkisi üretiminin en çok yapıldığı yerler Yenice ve İskeçe taraflarıdır. Yenice bölgesine tütünün gelişi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Tütün tohumlarının Yenice'ye Rumeli'den Avrupa'ya gidip gelen bazı tüccarlarca getirildiği düşünülmektedir. Yörenin toprak ve iklim özelliklerinin tütün tarımına elverişli olması üretimin yaygınlaşmasının ardındaki temel etkidir.²⁶ 1700 yılı civarında tütün ekiminin başlamasıyla Yenice-i Karasu kazasının ekonomisi değişmeye başlamış; tütün daha sonra bu yöre ekonomisinin ana üretim kalemi haline gelmiştir. 19. yüzyılda şehir, bütün Avrupa'da çok beğenilen Trakya tütününün toplandığı ve ticaretinin yapıldığı yer olarak şöhret kazanmıştır.²⁷

²⁴ Alev Gözcü, Fevzi Çakmak, "Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar", *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s.219.

²⁵ Yılmaz, a.g.tz., s.23.

²⁶ Hüseyin Kabakçı, *Yenice ve Çevresinde Tütüncülük*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 1999 s.13.

²⁷ Machiel Kiel, "Yenice-i Karasu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, 2013, s.443-445.

TÜTÜN TARIMININ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ GELİŞİM SÜRECİ

Osmanlı Devleti'nde ekilebilen toprakların büyük bir kısmında kolay uyum sağlayan, sulama ihtiyacı az olan tarımsal ürünler daha fazla yetiştirilebilmiştir. Bu açıdan tütün her iklim şartına adapte olabildiğinden, Anadolu'da yaygın şekilde hem üretilmiş hem de ticareti yapılmıştır. Tütün, 1600'lü yılların başlarında Osmanlı'da tanınma dönemi olarak isimlendirdiğimiz bir süreçten geçerek, bağ ve bahçelerde küçük çapta üretilmeye başlanmıştır. 17. yy. başlarında “*evlek*” olarak adlandırılan ¼ dönümden daha az genişlikteki topraklarda muhtemelen deneme mahiyetinde ekilmek istenmiştir. Bu yüzden evlerin bahçelerinde tütünün az miktarda üretiliyor olması yasalar dâhiline girmediği için 1600'lü yıllı başı tütün üretiminin gerçekleştiği yıl olarak kabul edilmemiş, daha ileriki bir tarih tütün yetiştiriciliği için başlangıç kabul edilmiştir.²⁸

Tütün, Anadolu topraklarında üretildiği süre zarfında buranın iklimine uygun kendine has özellikler kazanmıştır. Toprağın durumu, iklim, eğim ve yükseklik tütünün niteliği üzerinde etkili olduğundan, “*Türk Tütünü*” adıyla isimlendirilen yeni bir tütün doğmuştur.

Daha önce de belirtildiği gibi 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başı tütün tarımının yaygınlaştığı süreçtir. Anadolu çiftçisi üretimine bahçelerinde başladığı tütün ekimini tarlalarına kadar genişletmiştir. Tütünün kâr getirmesi ve artık tüketilmeye de başlanması ile birlikte üretici toplum için önem kazanmıştır. Devlet bu ürünün iyi gelir getirdiğini tespit edince, tütün üreticisinden öşür vergisini almaya başlamıştır. Böylece tütün, devletin yeni vergi kaynaklarından biri haline gelmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanımının iyice yaygınlaşması ile 1690 yılı sonrası devlet resmen tütünü bir gelir kalemi olarak mukâtaa haline getirmiştir. İlerleyen süreçte de tütün, ekimi ve tüketimi ile önemli tarım ürünleri arasında yerini almıştır.

Tütünün vergilendirilmesinin ardından tütünle ilgili tahrir defterleri tutulmaya başlanmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında tütün tarımının gelişimini 1691 yılında imparatorluk çapında yapılan ilk genel tütün tahriri açıkça göstermektedir. Toplam 41 kazâyı ihtiva eden bu tahrirde, 819 köy yerleşim biriminde 10.487 çiftçinin 10.177 dönümlük bir alanda tütün ektiği bilgisi yer almaktadır. Bu verilere göre, imparatorluktaki genel ortalamalar ele alındığında, kaza başına 268 dönüm, köy başına 12,5 dönüm, çiftçi başına da 1 dönüm tütün ekildiği

²⁸ Yılmaz, a.g.tz., s.37.

görülmektedir. Tütün ekilen alanların hacmi, 1/8 ilâ 2 dönüm arasında değişmekle beraber, genel ortalama 1 dönümdür.²⁹

18. yüzyılda tütün Osmanlı Devleti'nin tarım alanlarında önemli bir yere sahiptir. Özellikle kalabalık bir nüfusu barındırması ve ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması sebebiyle İstanbul, tütün üretimi ve ticareti konusunda en iyi gelirin elde edildiği şehir olarak kayıtlara geçmiştir.

19. yüzyıl ve sonraki dönemlerde tütün artık ailelerin en önemli gelir kaynakları arasına girmiştir. Hem üreten hem de satan için kârlı bir ürün olması dolayısıyla bu yüzyılda Rumeli'den Karadeniz'e kadar Anadolu topraklarında tütün ekimi önemli ölçüde artış göstermiştir. Ayrıca devletin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanan maddi sorunlar için tütün üretimi gelir getiren ekonomik bir kaynak olmuştur.

Tütün, Avrupa ve Osmanlı ithalatında son derece önemli bir yer teşkil etmiştir. Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin Osmanlı Devleti ile yaptıkları ticarete tütüne de yer vermesi bu ürünün, devletlerarası ticaretteki önemini vurgulamaktadır.

Ticaret yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşan bu yeni ürünün yani tütünün Avrupa'dakine benzer şekilde daha isimlendirilmesi konusunda bile hemfikir olunamamışken, ne işe yaradığını anlamak için çok daha uzun bir zaman geçmesi gerekmiştir. Osmanlı Türkçesinde tütün bitkisi, daha önce dilde *duman* anlamıyla var olan dütün (tütün) ya da Arapçada yine duman anlamına gelen "*Duhân*" kelimeleri ile ifade edilmiştir.³⁰

Tütün bitkisinin bağımlılık etkisi bulunduğundan kullanım biçimleri de çeşitlidir. Osmanlı toplumunda tütün içmenin en pratik ve yaygın aracı lüleler³¹ ile çubuklar olduğundan lülecilik ve çubukçuluk gibi sanat dalları ortaya çıkmıştır. Tütün, hanelerde özellikle saklanan ve itinayla bakılan tütün çubukları ve lüleleri ile evlerde önemli misafirlere ikram edilen, özel günlerde kullanılan ikramlıklar arasında yerini almıştır.³²

²⁹ Yılmaz, a.g.tz., s.39.

³⁰ Mesut Şen, "Tütün Üzerine Düşünceler", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.205.

³¹ Lüle, çoğunlukla topraktan yapılan ve içine tütün konularak içilen, tütün veya benzeri maddeler için kullanılan araçlardır. Bursa-Tophane bölgesinde farklı tarihlerde sondaj ve arkeopark kapsamında yapılan kazılar sonucunda 2015 yılında 68 adet lüle bulunmuştur. Bkz. Filiz İnanan, Derya Şahin, "Arkeopark- Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.32., Bursa, 2017, s.33.

³² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim Ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.180.

Tütün içenlerin çoğalmasi üzerine, din adamları arasında tütün tüketimi tartışma yaratmış ve bu konuda birçok risâle yazılmıştır. Üç ana başlıkta toplanan risâleler, tütünün haram, mekruh, mübâh olup olmadığı ile ilgilidir. Bunların tartışması yapılırken âyetler ve hadis-i şerifler delil gösterilmekte, hatta sahih olmayan hadis-i şerifler bile uydurulmaktadır. Tütün içmenin haram³³ olduğunu savunanlar beyanlarını şu şekilde açıklamaktadır:

“Tütünün içilmesi haramdır. Çünkü Allah tayyibâtı yani iyi güzel şeyleri helâl, habâisi yani kötü şeyleri haram kılmıştır. Tütün kötü bir koku yaydığından kesinlikle haramdır. Örneğin peygamberimize soğan ve sarımsaklı bir yemek gelmiş, kokusunun insanları rahatsız edeceğini düşünerek yememiştir.” Yine *“Tütün ihtiyaç duyulmayan şeydir. İhtiyaç olmayan şeye para harcanmasının İslâm fıkında yeri yoktur. Ayrıca insana sarhoşluk vermektedir, sarhoşken abdest alınıp namaz kılınmaz. En azından bu konuda şüphe vardır. Bu nedenle şüpheye düşen harama düşmüş olur.”*³⁴

Abdülmecid Sivâsî Efendi ise tütün içmenin haram olmadığını düşünmektedir. Onun yaşadığı dönemde yani 17.yüzyıl ortalarında, Osmanlı ulemâsı ülkenin önemli sorunları yerine, şeriata uyulup uyulmadığı, peygamber sonrası yeniliklerin kabul edilip edilmeyeceği gibi konuları tartışmaktadır. Sayısı 16'yı bulan bu meseleler arasında tütün ve kahvenin haram olup olmadığı da vardır.³⁵

Tütün içmenin yaygınlaşması üzerine bu konudaki tartışmalar biraz daha hafiflemiştir. Tütünü mekruh kabul edenler” *Zarar veren şey haramdır. Tütünün zararı dokunduğu kişiler çoktur. Yararı olanlar kısa süreli kullanmıştır. Aşırı içenlere zarar verirse, bunların çok içmesi haram olur. Az içenler için haram olmaz”* diyerek açıklama yapmışlardır.

Tütün içmek mübâhtır diyenlerin düşüncesi ise şu şekildedir:

“Tütünün sarhoşluk vermez, akıl kaybına sebep olmaz, zararı konusunda şüpheler içerir. Bir şeyin haram olup olmadığı âyetlerde geçmediği takdirde kesin olarak bilinmiyorsa bu mübâhtır” .

Yine aynı dönemdeki fikir adamları, tütünün hastalıklara iyi gelir düşüncesiyle ilaç olarak sürekli kullanılmasının yanlışlığı üzerinde de durmuş, gerektiğinden fazla tüketilmesinin

³³ İbrahim el-Lakkani'nin *Nasihatu'l fi şurbü'd-duhân'ı* ve el Fekkün'ün *Risale fi tehrimü'd-Duhân* adlı eseri bu konuda yazılmış en ünlü çalışmalardan biridir.

³⁴ Yılmaz, a.g.m., s.12.

³⁵ Metin Ünal, “Tütünün Dört Yüz Yılı”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.19.

zarar vereceğini öne sürerek “zararı faydasını ortadan kaldırıyorsa fazla kullanılan her şey haramdır” fikrini savunmuşlardır.

Bu konuda en sarıh açıklama Kâtip Çelebi’den gelmiştir. Yazar *Mizânü’l-Hakk fî-İhtiyari’l-Ehakk* adlı eserinde tütün kullanımını şöyle değerlendirmiştir:

“Tek bir şey hem mübâh, hem mekruh ve hem haram olur mu, çelişme değil midir, denilirse yönlerinin başka başka olması bakımından olur. Çelişmenin sabit olmasının şartları vardır, mantık kitaplarında yazılıdır. Meselâ baklava yemek helâl iken, doyduktan sonra yemek haram olur, zira zararlıdır. Bundan sonra Müslümanların başında bulunanlar için doğru budur ki Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinde her yerde tütün yaprağı için ağır mukâtaalar ihdas edip, eminler koysunlar ve okka başına yarımşar kuruş vergi bağlamaya tahammülü vardır. Ve her şehirde bir belli yerde satılıp sokaklarda satılması yasaklanırsa, yılda bin yük akça elde edilir.”³⁶

Ulemâ fetvâlar vasıtasıyla tütünü yasaklatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda ilk tütün yasağı I. Ahmed zamanında, 1614 yılında çıkartılmıştır. Esasen bu yasak sadece dini değil aynı zamanda ekonomiktir. I. Ahmed zamanında çıkarılan fermana göre, balmumu üreten çiftçilerin tütün ekimi yapmaya başlamaları, sarayda çok kullanılan bal mumunun fiyatının yükselmesine sebep olmuştur.³⁷ Manisa ve Biga havalisinde tütün ekiminin yaygınlaşması ile mumun kantarı 1400 akçeden 2400 akçeye fırlamıştır. Düşen arz ve yükselen fiyat nedeniyle sarayda mum sıkıntısı baş gösterince, tütün ekimi ve içimi çıkarılan fermanla yasaklanmıştır.³⁸

Hükümdarlık dönemleri süresince padişahların tütüne karşı uyguladıkları politika değişmemiştir. Yasağı uygulayan diğer bir isim Genç Osman’dır (1618-1622). Tütün kullananlara en şiddetli ve sert cezalar ise IV. Murad (1623-1640) zamanında gelmiştir. Yasağın sebebi olarak Cibali’de ortaya çıkan yangın gösterilmektedir. Bu yangın, kayıkta uyuyan bir tiryakinin çubuğundan düşen kıvılcım ile başlamış, 20.000’e yakın evin yanmasıyla sonuçlanmıştır. IV. Murad çıkan İstanbul yangını dolayısıyla Kadızâde Mehmed Efendi’den aldığı fetvâ ile yasağı uygulamıştır.³⁹ Padişahın özellikle geceleri tebdil-i kıyafet ile sokaklarda gezip yasağa uymayanların başlarını kestirerek, kesik başın ağzına tütün çubuğu koydurtup,

³⁶ Yılmaz, a.g.m., s.21.

³⁷ Şükrü Özen, “Tütün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012. ss. 5-9.

³⁸ Yılmaz, a.g.m., s.15.

³⁹ Halk, yasağa karşı tepkilerini sokaklara IV. Murad’ın tütün yasağını hicveden bir takım kâğıtlar yapıştırarak da dile getirmiştir. Bkz. Gökdemir, a.g.tz., s.6-7.

ölüm sebebini cümle âleme bu şekilde duyurduğu rivâyet edilmiştir. Nâimâ bu dönemde meydana gelenleri şöyle anlatmaktadır:

“Rivâyet olunur ki, Sultan Murad geceleyin İstanbul şehrini gezip, yatsudan sonra fenersiz dışarıda bir adam bulunca âmân vermeden katleddi. Gündüzleri de tütün yaprağı yahut tütün kokusu hissolan yeri basıp, bir şey bulursa, sahibi katl olduğundan başka gecelerde dahî, büyük bir dikkatle araştırıp, tütün içildiği zannolunan evlerin damına çıkıp bacalardan kokladığı rivâyet olunur.”

Kahvehanelerde kahve ile birlikte tüketilen tütün, bu mekânların en önemli iki unsuru haline gelmiştir. Sultan IV.Murad, özellikle bu kahvehaneleri gezerek, tütünün içilip içilmediğini sürekli olarak kontrol etmiştir. İçerken yakalananlar ya da içtiğinden şüphe duyulanlar boyunlarına tütün demeti konup, sokak sokak dolaştırılarak şehir merkezinde astırılmıştır. Halk bu uygulamalardan o kadar çok korkmuştur ki, sokağa dahi çıkamamıştır. Tütün yasağının zâhirdeki sebebi bu olsa da, birçok kesimden insanın bir araya gelerek kahvehanelerde yönetimi ve siyasi otoriteyi eleştirmesi etkeni gözden kaçırılmamalıdır. Zaten bundan dolayı tütün içmenin yanı sıra kahvehanelerde toplanılıp vakit geçirilmesi de yasaklanmıştır. 1633 senesinde bu konu ile ilgili Bursa'nın da dâhil olduğu birçok yere ferman gönderilmiştir. Bu fermanda; kahve çıktıktan sonra sanat ehline ait dükkânların kalmayıp, hepsinin kahvehaneye dönüştüğü ve kahvehane nâmıyla bina edilen dükkânların fesat yuvası haline gelmesinin yanında, Müslüman şehirlerinin haram ve kerahetine fetvâ verdikleri tütününün de içildiği yerler olduğu, ifade edilerek tütün içimine ve kahvehanelere yasak getirileceği belirtilmiştir.⁴⁰

Nâimâ, IV. Murad'ın tütün içimi ve kahvehane yasağını eserinde şu şekilde özetlemektedir:

“O sırada tütün ve kahve bahanesiyle toplanıp kahvehanelerde, berber dükkânlarında bazı kimselerin evlerindeki Dârünnedve'ye benzer yerlerde, bir alay uğursuz bir yere gelip büyükleri, hâkimleri çekiştirmekle meşgul olup, devlet işlerine, azil ve tayinlere ve idareye dair, devlet işlerinden dem vurup nice ipe sapa gelmez, yalanlar söylerlerdi. Bu meseleye bizzat padişah hazretleri agâh oldukları için yasak edip, bizzat kendileri gezip, gece ve gündüz

⁴⁰ Cafer Çiftçi, “Osmanlı Döneminde Bursa'da Kahve ve Kahvehâneler”, *Bursa'da Yaşam*, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2015, s.27.

dolaşıp, rast geldiği rezilleri, eşkiyayı ve tütün toplantısı yapanları yakalayıp katlederdi. Ve geceleri sokağa çıkan pervasızlara ölüm şerbeti içirirdi.”⁴¹

Padişah IV. Murad döneminde tütün yasağının uygulanması konusunda destek veren yazarlardan biri de Peçevî’dir ve bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

“Kırk beş tarihine (1635-1636) gelinceye kadar tütün o kadar yaygınlaştı, o denli ün kazandı ki, yazılması ve anlatılması imkânsızdır. Ulu Tanrı padişahımız hazretlerinin ömürlerini, adalet ve insaflarını çok çok arttırsın ki, Osmanlı ülkelerinde kahvehaneleri kaldırıp yerine uygun dükkânlar koydurmuşlar ve kokuşmuş tütünün içilmesi kesin olarak yasaklanmıştır. Bu hususta nice fukara ve zengine, merhamet ve şefkatlerinden öyle büyük bir bağışta ve herkese öyle zengin bir ikramda bulunmuştur ki, bunlar kıyamete dek şükretseler yine de yeterince borçlarını ödeyemezler.”⁴²

Sultan IV. Murad’ın şiddetli yasakları, tütün içimini engellemek bir yana daha çok arttırmıştır. Özellikle bu süreç içerisinde enfiye⁴³ adı verilen tütünün dumansız kullanım şekli yaygınlaşmıştır. Muhtemelen tütün içenlerin evlerine ve üstlerine tütün dumanının sinmesi yakalanmalarına sebep olduğundan, tiryakiler enfiye çekerek tütün ihtiyaçlarını karşılamıştır. Yasağın kaldırılmasından sonraki dönemlerde enfiye usulü tütün tüketimi o kadar artmıştır ki, enfiye kutularının yapıldığı malzemeler, üzerindeki süslemeler sosyal statüleri belirler hale gelmiştir.

Tütün yasağı bu şekilde bir asır devam etmiştir. Sultan Murad’ın ölümünden sonra yasaklar hafifletilmiş, uygulamalar azaltılmıştır. Sultan IV. Mehmed (1648-1687) zamanında 1646 yılında, tütün tiryakisi olduğu için sürgünde olan *Bahâî Efendi* şeyhülislam olunca padişah ondan aldığı fetvâ ile tütün yasağını kaldırmıştır. Alınan fetvâya göre bazı dostları ona: *“Sizden öncekiler böyle bir fetvâ vermemişlerdi”* diyerek, kendisini yargılamışsa da, *Bahâî Efendi* bu kişilere şu şekilde cevap vermiştir:

“Tütün halk arasında yayılmış, yasak etmek netice vermiyor. IV. Murad zamanında çok kanlar dökülmüş, gene de ortadan kaldırılamamış, mübâh olmayan bir şeyi içirip de

⁴¹ Jean Thevenot, *1655-1656’da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Kitap Yayınevi, İstanbul, 1978, s.121.

⁴² Peçevî, a.g.e., s.52.

⁴³ Umumiyetle tütünün kavrulup toz haline getirilmesi ve üzerine bir müddet sonra kokulu bazı mayilerin dökülmesi ile basit bir tarzda meydana getirilen enfiye; eski hususi kârhanelerde telve-i hamir tütün koçanı, sirke, tuz, aşı boyası ve kırmızı biber gibi çeşitli maddelerin muayyen bir nispet dâhilinde birleştirilmesi suretiyle imâl olunurdu. Bkz. Muzaffer Erdoğan, “İstanbul’da Enfiyecilik”, *Ehlikeyfîn Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s.349.

*milyonlarca insanı günaha sokmaktansa, mübâhtır deyip, onları günahattan kurtarıp sadece kendimi günaha sokmayı daha hafif gördüm”.*⁴⁴

19. yüzyıla gelindiğinde 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonucunda ortaya çıkan savaş giderleri devlet ekonomisine ciddi zarar vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu Galata Bankerlerine 8 milyon 725 bin lira borçlanmış, bu zor durum karşısında Osmanlı Devleti, büyük ölçüde gereksinim duyduğu parayı elde edebilmek için gelirlerini kiraya verme yolunu seçmiştir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Bunun üzerine 22 Kanun-ı Evvel 1879 tarihli anlaşma ile 1880 yılı Ocak ayından itibaren Rûsûm-ı Sitte İdaresi kurulmuştur.⁴⁵ İçlerinde tütünün de bulunduğu altı ürünün gelirleri borç karşılığı Avrupa temsilcili idareye devredilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin borçlarının giderek artması ile bu duruma bir çözüm bulmak amacıyla yabancı temsilcilerle görüşmeler yapılmıştır. 13 Ocak 1882 tarihli Muharrem Kararnâmesi ile tütünün de içinde bulunduğu bazı gelirler alacaklıların idaresine teslim edilmiştir. Muharrem Kararnâmesi ile devletin en önemli gelir kaynaklarının yönetimi Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne verilmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye'nin tütün tekeline reji şeklinde işletilmesi için hükümete yaptığı teklif kabul edilerek, 1883 yılında çıkarılan fermanla reji imtiyazı 30 yıl süre ile kurulan şirkete verilmiştir.

⁴⁴ Bülent Ertem, *Tütün Savaşları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.54.

⁴⁵ Gökdemir, a.g.tz, s.27.

1.BÖLÜM

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛK

1.1 HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛĞÛN TARİHİ

Farsça Hudâ (Tanrı) kelimesine mülkiyet ve benzerlik ifade eden -vend ile yine benzerlik, nisbet ve mübalağa ifade eden -gâr eklerinin getirilmesiyle oluşturulan Hudâvendigâr; “Tanrı, hâkim, hükümdar, âmir, efendi, sahip, bey” anlamında kullanılmaktadır. Hudâvend de bu mânâları ifade etmekte olup bazılarına göre “gâr” eki zâittir. Eski ve Orta Farsçada rastlanmayan bu kelimenin Gazneliler tarafından “Hudâvend-i cihân/efendi, hükümdar)” şeklinde kullanıldığı da bilinmektedir.⁴⁶ Orhan Gazi döneminde ele geçirilen topraklar sancaklara ayrıldıktan sonra Orhan Gazi yönetimindeki Bursa'ya “Bey sancağı” denmiş, I. Murad Hudâvendigâr sanıyla anıldığı için buraya onun zamanında da “Hudâvendigâr Sancağı” adı verilmiştir.⁴⁷ Bu sancak 14. yüzyıl sonlarından 1836 yılına kadar Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancaklar içerisinde yönetilmiş, yönetim merkezi olan Bursa 1402 yılına kadar buraya başkentlik yapmıştır. Anadolu Eyâleti ise 1836 yılında II. Mahmud'un yaptığı “Müşirlik” düzenlemelerine kadar Osmanlı taşra idaresi içinde önemli bir mevkide bulunmuş ve Hudâvendigâr Sancağı da dâhil olmak üzere Batı ve Orta Anadolu'daki birçok sancağı bünyesinde barındırmıştır.⁴⁸

1871 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti; Merkez (Bursa), Karesi, Kütahya, Karahisar-ı Sâhib, Kocaili Sancağı olmak üzere 5 birimden oluşmaktadır. 1922 yılına gelindiğinde Hudâvendigâr Vilâyeti; Bursa, Çanakkale, Afyon, Kütahya, Balıkesir, Sakarya ve Bilecik olarak 7 şehre ayrılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayalıdır ve bu yüzden tarımsal üretim devlet için büyük önem taşır. Verimliliği ve çeşitliliği açısından ayrı bir yere sahip olan Hudâvendigâr Vilâyeti'nin sancak ve kazalarında yeryüzü ve iklim koşullarının çeşitliliği yetişen tarım ürünlerinin yelpazesini de genişletmiştir. Bu ürünlerin başında zeytin, üzüm, mısır, susam, soğan, şeftali ve hububat gelmektedir. Vilâyet ayrıca, ipek kozası üretiminde ve kaliteli ipeğin ticaretinde öne çıkan merkezlerden biridir. İlk ipek fabrikalarının 1837 yılında Bursa'da

⁴⁶ Şebnem Akalın, “Hudâvendigâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul, 2001, s.285.

⁴⁷ Bu olay *Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi, Def'a 12*, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H.1303 (M.1885), ss.344-345'de ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.

⁴⁸ Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hudâvendigâr Eyaleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s.1.

açılması ile ipek sanayi daha da gelişmiştir.⁴⁹ Yine kaliteli şeftali ve zeytinin burada üretildiği Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi'nde ayrıntılı bir şekilde de anlatılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarım ve endüstri bitkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Endüstri bitkileri içerisinde yer alan tütün, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ziraat ve iktisadi kaynaklar arasındadır. Özellikle Bursa, Karesi, Ertuğrul Sancakları kaliteli ve bol miktarda tütün tarımının yapıldığı sahalardır. Yetiştirilen tütün nitelik olarak Ege ve Karadeniz tütünlerine benzerdir. Marmara Bölgesindeki toplam tütün ekim alanlarının % 60'a yakını Bursa'dadır. Bursa yöresinde (Merkez ilçe, İnegöl, Orhangazi, Mustafakemalpaşa, Mudanya, İznik, Karamürsel, Bilecik, Yenişehir, Geyve) yetiştirilen tütün "*Bursa tütünü*" olarak anılır.⁵⁰ Ayrıca Vilâyet sâlnâmesinde özellikle Edremit kazasında kaliteli tütünün yetiştirildiği vurgulanmaktadır:

*"Karye-i mezkûre arazi mahsuldâr olduğu cihetle her türlü mahsul yetiştirilebildiği gibi fevkalâde nefis olarak senevi seksen beş kıyyeden yüz bin kıyyeye tütün husûle gelir."*⁵¹

Hudâvendigâr Vilâyeti'nin kuzey kısmında yer alan Ertuğrul Sancağı hafif nemli ve rutubetli toprak yapısı ile tütün ekimine en müsait yerlerinden biridir. Bilecik, İnegöl, Yenişehir tütüncülükte en önemli sahalardır. Özellikle İnegöl'ün tütün mahsulü yıllık 300-400 bin kilodur.⁵²

19. yüzyılda imparatorluk çaığında tütün üretimi, bu sektörün diğer kollarında olduğu gibi hızlı bir gelişim sürecine girdi ve bu durum Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki tütün yetiştiriciliği için de geçerliydi.

1.1.1. Vilâyetteki Tütün Ekim Alanları

Marmara Bölgesi, iklim ve coğrafi özelliklerinden dolayı birçok yeni tarım ürününün yetiştirilebildiği en uygun fiziki yapıya sahip olan bölgelerin başında gelmektedir. Bu yüzden dışarıdan getirilen türlerin çabuk uyum sağladığı ve hızla yayıldığı bir alan olarak ifade edebilir.

⁴⁹ Cafer Çiftçi, *Bursa'da İpekçilik*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2017, s.27.

⁵⁰ Hülya Taş, "Bursa'da Tütün Ekimi, Hasadı ve Tütün ile İlgili İnanç ve Gelenekler", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.558.

⁵¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 18, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H.1307-1308 (M.1891), s.158.

⁵² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H.1316 (M.1898), s.322.

Anadolu'ya özgü bir ürün olmayan tütün, ticaret ve göçler vasıtasıyla daha geniş bir alana yayılmıştır. Sonrasında tütün bitkisi, bölgenin toprak yapısı, iklim koşulları, sulama olanakları gibi şartların yanında yetiştirme şekli, dizme ve kurutulma usulü gibi yöntemler ile de bulunduğu yerlerin özelliklerini kazanmıştır. Zamanla tütünün Marmara, Ege ve Karadeniz tütünleri olarak çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Hudâvendigâr Vilâyeti geniş ve verimli ovaları ile tarım ürünleri açısından çeşitlilik barındırmaktadır. Kaza, köy ve merkezlerinden elde edilen ürünleri ile yüzlerce yıl devlet ekonomisinde katkı sağlamıştır. Çok eski tarihlerden bu yana vilâyette yaygın olarak zeytin, üzüm, dut, haşhaş gibi birçok ürün yetiştirilmiştir. Bu ürünlerin arasında tütün de önemli bir yere sahiptir. Öyle ki Hudâvendigâr Vilâyeti iklim özelliği ve toprak türü açısından tütün üretimine uygun yerlerden biri olmuş, hatta ülkenin diğer bölgelerinde yetişen tütünlerin menşei bakımından benzerlik gösterdiği kaynaklarda yer almıştır.⁵³

Vilâyetin birçok yerinde Bursa merkez sancağı, Karesi ve Ertuğrul Sancağı'nda tütün üretilmiştir. Bursa, Bilecik, Balıkesir, Bolu, Edirne, Tekirdağ, Kırklareli gibi birçok şehirde, uzun bir dönem tütüncülük yapılmış ve iyi bir gelir elde edilmiştir. Bu bilgi kısmen 1907 Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesinde şöyle vurgulanmıştır:

*“Tütün vilâyetin her tarafında ziraatı az çok taammüm etmiş olan bu nebâtın en ziyade ekildiği yerler Burusa, Kirmasti, Bilecik, Edremid, Balıkesir, İnegöl, Gönen, Kütahiyeye, Bandırma kazalarıdır. 1321 sene-i maliyesi zarfında tütün tarlalarının miktarı 23.546 dönüme baliğ olduğu gibi, bunlardan alınan tütün mahsûlü 2 milyon kilogram mütecâviz idi. Yapılan ba'zı tecâribden anlaşıldığına göre Burusa'nın etrafındaki bayırlarda güzel Yenice, Kavala tütünleri yetiştirilebilir.”*⁵⁴

Vilâyet sâlnâmesinde geçen yerlerde de ismi bulunan Yenişehir'in tütün üretimi konusunda ilk olma özelliğini taşıdığı 17. yüzyıl Osmanlı döneminde yapılan tahrir⁵⁵ kayıtlarında da görülmektedir. 1683 tarihli bu tahrir kayıtları Bursa'nın Yenişehir Kazası'nda hazırlanmış olup, şimdiye kadar bilinen, bu konuda ilk olma özelliğine sahip olan tütün ekim

⁵³ Bursa, Çanakkale, Bolu, Sakarya, Kocaeli, Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli il veya ilçelerinde yetiştirilen Marmara tütünleri menşei özellikleri bakımından hem Ege hem Karadeniz bölgesinin tütünlerine benzerlik gösterir. Bkz. Mercimek, Akçiçek, a.g.m., s.145.

⁵⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1907, C.2, Haz. Hüseyin Delil, Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi Yayını, Bursa, 2013, s.7.

⁵⁵ Tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nde tumar sistemi gereği gelir kaynaklarının, vergi mükelleflerinin ve vergiden muaf olanların, meslek gruplarının, hanelerin, kişilerin ve cins yetiştirilen mahsullerin görevli memurlar tarafından tespit edilip kaydedildiği defterlerdir.

alanlarının tahrir defterleridir. Buradaki bilgilere göre, Yenişehir’de kaza merkezi ile sekiz köyünde toplam 28,5 dönüm tütün ekilmiştir. Tütün yetiştiren çiftçi sayısı 47 olup hepsi Müslüman ve geneli beşe ve ağa unvanlıdır. Tütün ekilen arazinin büyüklüğü 1/8 dönüm (0,5 evlek⁵⁶) ile 3,5 dönüm arasında değişmekte, genel olarak 1-3 evlek arasında ekenler çoğunlukta gözükmektedir. Sadece 5 çiftçi, 1 ile 3,5 dönüm arasında tütün ekmiştir.⁵⁷ Tahrir kayıtlarına paralel olarak Yenişehir’in tütüncülük konusunda ileri gittiği bilgisi sâlnâmelerde de geçmektedir. Buna göre Bursa’nın birçok bölgesinin tütün ekimine uygun olmasının yanı sıra, kuzey kısımlarında üretimin daha az olduğu, buna rağmen Yenişehir kasabası ve köylerinde Bursa’nın randımanını yükseltecek derecede çok iyi ve nefis tütünlerin yetiştirildiği anlatılmaktadır.⁵⁸

Tütün üretimi konusunda sayılabilecek diğer belli başlı kazalar İnegöl, Mustafakemalpaşa, Gemlik, Orhangazi, Karacabey’dir. Hudâvendigâr Vilâyeti’ndeki Ertuğrul Sancağı ise pamuk, keten, susam, tütün gibi bitkilerin üretimi açısından vilâyette önemli bir yere sahiptir. Hatta 1913 yılı verileri incelendiğinde susam üretiminin ülke ortalamasının altına düştüğü süre zarfında tütün burada büyük ölçüde artış göstermiştir.⁵⁹

İnegöl kazası ise her çeşit tarım ürününün özellikle de tütünün üretildiği yerlerden biridir. İklimi ve toprak yapısının tütün yetiştirmeye uygun olması çok uzun yıllar ortalamanın üzerinde ürün alınmasını sağlamıştır. Özellikle senelik 300-400 bin kilo arasında verim alındığı kayıtlarda geçmektedir.⁶⁰

Kütahya ve Karahisar Sancakları da topraklarının otlak ve mevsimlerinin uygun olmasından dolayı tütün üretilen bölgeler arasında yerini almaktadır. Yine 1927 yılı Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi’nde elde edilen bilgilere göre tütün, vilâyetin önde gelen ürünleri arasında yer almakta, merkez kazalarında üretimi 50,80765 kiloyu bulmaktadır. Bu bilgi aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere ürün hâsılât ve ziraat miktarları belirtilerek kazaların tütün üretim verimliliği hesaplanmıştır. 1927 Sâlnâmesi’nin orijinalinde bu tablo hakkında şu şekilde bir açıklama yapılmıştır: “*Vilâyetin başluca menâbi’-i serveti teşkil eden mahsulâtın*

⁵⁶ Tarla veya bahçenin sulanacak en ufak dilimi; ekilecek tarlada 3-4 metre genişliğinde ayrılmış parçalar, dönümün dörtte biri.

⁵⁷ Yılmaz, a.g.tz., ss.27-28.

⁵⁸ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def’a 35, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1927, s.188.

⁵⁹ Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1909-1918)*, Şeyh Edebalı Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s.190.

⁶⁰ *HVS.*, H.1316 (M.1898), s.300.

*biri de tütündür. Hemen her tarafta lâyük ve cihetle tamim eden bu nebâtın yekûn ziraatı ile hâsılât-ı umûmiyesi miktarı ber vech-i zîr cetvelde gösterilmiştir.”*⁶¹

Kazası	Hâsılât miktarı Kilo	Ziraat miktarı Dönümü	Mülâhazât
Bursa	3.017.369	28.203	
Karacabey	75.779	905	
Mustafakemalpaşa	296.214	1.095	
İnegöl	677.900	6.870	
Yenişehir	850.000	9.000	
Orhaneli	11.841	267	
Orhangazi	95.410	1.194	
Gemlik	10.861	192	
Mudanya	45.391	527	
	5.080.765		Yekûn

Tablo 1: 1927 yılı Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi tütün ziraat ve hâsılât miktarlarının toplamı.

Yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere Bursa merkez kazası toplam üretim alanı ve verimlik konusunda ilk sırada gelmektedir. Mustafakemalpaşa’da ise tablodaki bilgiler itibariyle az alandan çok verim elde edilmiştir. Bu da bize buranın tütün üretimi için en verimli yerler sıralamasında yerini aldığını gösterir. Yenişehir ve İnegöl’de üretim alanlarına paralel olarak iyi ürün elde edilmiş olduğu hâsılât miktarlarına bakılınca göze çarpmaktadır. Diğer bölgeleri de incelediğimiz vakit, aynı verimliliğin buralarda da söz konusu olduğu görülmektedir. Tüm bu veriler, vilâyetin genelinde birim alandan elde edilen verimin yüksekliğine bağlı olarak bu bölgelerin tütün üretimine yatkın olduğunu göstermektedir.

Tahrir kayıtlarının verileri neticesinde vilâyette, İnegöl ve Yenişehir’in köy ve kasabaları tütün yetiştiriciliğinin en yaygın olduğu kazalarıdır. Tütün tarım alanlarının tespiti

⁶¹ HVS., 1927, s.187-188.

açısından önemli bir yer teşkil eden 1691 tarihli tahrir defteri, tütünün coğrafi dağılışı konusunda da detaylı bilgi vermektedir.⁶² Bu kayıtların verilerine göre Marmara Bölgesi içerisinde bulunan Yenişehir ve İnegöl, imparatorlukta tütün ekilen alanlarının % 7'sini oluşturmaktadır. Bu da bu iki bölgenin tütün verimliliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Temmuz 1691 tarihinde tütün çiftçisinden alınan öşür vergisine ilave olarak resm-i nısf-ı duhân adıyla yeni bir vergi konmuştur. Bu vergi, adından da anlaşılacağı gibi, çiftçinin ürettiği tütünün yarısının devlet tarafından tahsil edilmesiydi. Mîrî için alınan miktardan tımar sahibine ve vakıf yöneticilerine toplam ürünün 1/10 oranındaki öşrü verildikten sonra geriye kalan kısım devlete aitti. Örneğin toplam 1.000 okka tütünü bulunan çiftçiden 500 okkası nısf vergisi olarak alınıyor, bu miktar içinden 100 okkası öşür olarak tımar sahibine veriliyor, geri kalan 400 okka devlete ait oluyordu.⁶³

1697 yılında nısf vergisinin kaldırılmasıyla üreticinin işlediği toprak hacmi üzerinden bedel alınması usulü getirildi. Bu verginin kaldırılmasıyla Bursa, Biga, Kütahya, Kocaeli, Bandırma, Mudanya, İnegöl, Yenişehir gibi kazaların da içinde bulunduğu tütün ekim alanlarında artışlar meydana gelirken, çiftçi için de tütün kârı elde etme dönemi başladı. Çünkü nısf vergisine tabi tutulmak çiftçinin ürettiği tütünden aldığı geliri düşürüyor bu da tütün ekmeyi çiftçi için zararlı bir hale getiriyordu.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde tütün tarım alanlarının genişletilmesi sürecine girildi ve bu durum 19. yüzyıla kadar sürdü. 1861 yılına kadar çeşitli tarife oranları ile tütünden Osmanlı hazinesine yıllık ortalama 460.000 lira vergi geliri elde edildi.⁶⁴ Ekim alanlarındaki değişiklik, verimin yükselmesine paralel olarak talebin de artmasını sağladı.

Hudâvendigâr merkez sancağının 18. ve 19. yüzyıllar arasında tütün üretimine ayırdığı tarım alanları geçen dönemlere göre daha çok artış göstermektedir. Elde edilen tahrir sonuçları incelendiğinde belirli bölgelerin tütüncülük yapmaya başladığı görülmektedir. Örneğin;

⁶² 17. yüzyıl ortalarından itibaren imparatorluk topraklarında tütün tarımının coğrafi olarak yayılışı hakkında daha doğru ve detaylı bilgileri, 1691 yılında ülke genelinde yapılan tütün ekili alanların tahririnde görmekteyiz. Tütün ziraatına 24 Mart 1691 tarihinde nısf vergisi konmasından sonra, bu yeni verginin toplanmasına yönelik ekim alanlarının tespiti için yapılan tahrir sonuçlarını içeren bu defter, imparatorluk dâhilinde tütün üretim bölgelerinin coğrafi dağılımı, tütün ekilen alanların hacmi, üretim miktarı, üretici profili ve yetiştirilen tütün cinsleri hakkında kısmen de olsa detaylı bilgiler veren ve daha sonraki dönemlerdeki değişimler için hareket noktası kabul edilebilecek, şimdilik bir bütün halindeki ilk ve son tahrir defteri olma özelliğine sahiptir. Bu defterdeki bilgilere göre, 1691 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam 41 kazada tütün tarımı yapılmaktadır. Coğrafi dağılım olarak bu kazalar, imparatorluğun Avrupa ve Asya topraklarında bulunmaktadır. Bunların 27'si Rumeli'de, 14'ü Asya'dadır. Toplam 41 kazanın 819 köyünde 10.273 çiftçi tütün ekmektedir. Bkz. Fehmi Yılmaz, a.g.tz., s.238.

⁶³ Yılmaz, a.g.tz., s.239.

⁶⁴ Özdemir, a.g.tz., s.26.

Mihaliç Kazası ve çevresi bu dönemde ilk kez tütün ekmeğe başlamıştır. Anadolu'nun birçok yeni kazası tütüncülük ile tanışmıştır. Bu kazaların coğrafi dağılımına bakıldığında, Kocaeli bölgesinden başlayarak İznik ve Adapazarı'nı içine alan bir hat üzerinde canlanma görülmekte, asıl yoğunluğun Bursa ve Balıkesir merkezli Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki kazalarda olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵

1.1.2. Vilâyette Tütün Çiftçiliği

Topraklarının verimli olması sebebiyle her çeşit ürünün yetiştirilebildiği Hudâvendigâr Vilâyeti, tütün için de ev sahipliği yapmıştır. Avrupa'dan sonra Osmanlı Devleti'ne getirilmiş, tarımına ilk kez Yenice, Makedonya ve Kırcaali taraflarında başlanmış, zamanla deneme yanılma yoluyla, diğer bölgelerde olduğu gibi, vilâyetin birçok yerinde üretimi yaygınlaşmıştır. Tütün bitkisi üzerinde iklimin, üretim şeklinin, toprak yapısının büyük ölçüde etkili olduğu ve bunun tütün kalitesine yansıdığı Vilâyet sâlnâmesinde de üzerinde durulan bir husustur:

“Vilâyetin her tarafında zirai az çok taammüm etmiş olan bu nebatın en ziyade ekildiği yerler Burusa, Kirmasti, Bilecik, Edremid, Balıkesir, İnegöl, Gönen, Kütahiye, Bandırma kazalarıdır. 1321 sene-i maliyesi zarfında Vilâyet dâhilindeki tütün tarlalarının miktarı 23,546 dönüme baliğ olduğu gibi bunlardan alınan tütün mahsülü dahi iki milyon kilogramı mütecevviz idi. Şu hesaba göre beher dönümden 85 ve hektarlarından 900-950 kilo hâsılât alınmakta ise de ekser tütün tarlalarının buldukları iklim ve toprak rutubetlü ve kuvvetli olduğundan mezru' tütün fidanlarının boylanup geniş ve büyük yaprak virmesine mucip olmaktadır. Bu ise tütün nev'inin tedennisine bâis olduğundan, tütün ziraatı mu'tedil ve vasat derecede râtib, potasça zengin tarlalara hasr edilmelidir.”⁶⁶

Tütün, yaklaşık 400 yıldır Anadolu'da üretilmektedir. Toprağın kendine has özelliği, işleme şekli, iklim şartları gibi etkiler iri yapraklı, kaba dokulu bu bitkinin Osmanlı topraklarında *Türk tütünü* adı verilen bir çeşidin doğmasına sebep olmuştur. Dünya genelinde üretilen tütüne göre nispeten daha küçük yapraklı aromatik, düşük nikotinli ve hafif olan Türk tütününü; benzer özellikteki Yunanistan, Bulgaristan ve Makedonya tütünlerinden ayırmak için *Şark Tütünü* olarak da anılır. Şark tütünü olarak bilinen bu Türk tütününü dünyada çok tutulur hale gelmiş ve gemilerle Karadeniz'in kuzey kıyı kentlerine, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi

⁶⁵ Yılmaz, a.g.tz., s.35.

⁶⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H.1325 (M.1907), s.223.

sahillerindeki şehirlere ihraç edilmiştir. Daha sonra Almanya, Polonya ve Rusya gibi ülkeler Şark tütününü kendi ülkelerinde tanıtmış ve bu ürün piyasada önemli pay sahibi olmuştur.

Hudâvendigâr Vilâyeti'ne Samsun, Rumeli, Yenice, Kavala taraflarından ilk kez tütün tohumları getirilmiştir. Özellikle dağ eteklerindeki köylerde Yenice ve Kavala tütünlerinin yetiştirildiği vilâyet sâlnâmesinde “*Yapılan bazı tecâribden anlaşıldığına göre Bursa etrafındaki bayırlarda güzel Yenice ve Kavala tütünleri yetiştirilir*” ifadesiyle yer almaktadır.⁶⁷

Tütün çeşitliliğini bölgesel açıdan ele alındığı zaman Bursa, Çanakkale, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli, Edirne, Tekirdağ il ve ilçelerinde yetiştirilen Marmara Bölgesi tütünleri, menşei bakımından hem Ege hem de Karadeniz Bölgesi'ndeki tütünlerle benzerlik göstermektedir. Şekil itibariyle Bursa tütününün 18.000 çeşidinin, silindirik görünümü vardır. Ortalama 104,4 cm boyundadır. Yaprakları saplı ovat, sivridir ve çiçek rengi açık pembe dir.⁶⁸

Bursa'ya göç eden göçmenler yeni yerleştikleri ortama, eski yurtlarında bildikleri ve uğraştıkları bir faaliyet olarak tütün yetiştiriciliğini de getirmişlerdir.⁶⁹ 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübâdelesini sonucunda Selanik, Drama ve Kavala'dan gelen bu mübâdiller, özellikle ilk yıllarda kendilerine dağıtılan dutlukları keserek, bu alanlarda tütün yetiştirmişlerdir. Bu süreçte Bursa'da koza üretimi azalırken, tütün üretimi artmıştır.⁷⁰ Çiftçilik yapan vilâyet halkı, kazancına göre hareket etmiş, verimin çok olduğu zaman tütünü diğer çalışma alanlarının yanına eklemiştir.⁷¹ Örneğin, Bursa için önem taşıyan ipekböcekçiliği, zeytincilik gibi üretim alanlarının yanında tütüncü aileler de çoğalmış bazı çiftçiler hem tütün üretip hem de başka ürünler yetiştirirken, bazıları sadece tütüncülükle uğraşmıştır.

1.1.3. Tütün Üretimini Aşamaları

Tütün, kendine has üretim tarzı ile kısa sürede büyük bir maharet kazanarak ailelerin geçim kaynakları arasında yerini almıştır. Bu üretim tarzında, tütünün toprağa ekilip toplanmasına kadar olan süreç tam bir yılı bulmaktadır.

⁶⁷ HVS., H.1325 (M.1907), s.223.

⁶⁸ Münir Öztürk, Aykut Güvensen, Volkan Altay, Ernaz Altundağ, “Tütünün Botaniksel Özellikleri Hakkında Genel Değerlendirme”, *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s.23.

⁶⁹ İzzettin Barış, *Tütünün Dünya'da ve Türkiye'de Tarihiçesi*, Sigara ve Gençlik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s.746.

⁷⁰ Çiftçi, a.g.e., s.140.

⁷¹ Vilâyet Sâlnâmeleri'ne göre Pazarköy ahalisi için tütün, önemli bir geçim kaynağıdır. İnegöl kazası yıllık 91.000 kilo tütün üretmekte ve tütün Ertuğrul Sancağı'nın başlıca mahsulâtları arasında yer almaktadır.

Ekme Dikme Aşaması: Hudâvendigâr Vilâyeti tütüncülük şu şekildedir: Tütün ekimi için tarla sürülür, ilkbahar başlarında ekime hazır hale getirilir. Mart ayının son günlerinde tütün tohumları fidanlıklara ekilir. Tohumlar küçük olduğundan toprağa eşit dağılması için kimi yerlerde külle tohum karıştırılarak serpilir. Tohumlar toprağa dağıtılır, üzerine verimi arttırmak için gübre konup sert bir zeminle geçilir. 20 ile 25 gün arası tütün tohumları çimlenmeye başlar. Fideler belli bir olgunluğa erişince, seyreltme yöntemi yapılarak, tarlada açılan karıklara sivrüç⁷² adı verilen aletle dikilir. Tütün fidesi bir karış kadar olduktan sonra çapalanır. Bu çapalanma işlemi belli aralıklarla sürekli tekrarlanır. Çok fazla yağış ve kuraklık olmadığı sürece fideler güzel yetişir.

Toplama Aşaması: Düzenli olarak bakım ve ilaçlanması yapıldıktan sonra Haziran ortaları gibi tütünün ilk kırmaları⁷³ yapılır. Her tütün kırımı bir el olarak ifade edilir. İlk kırma dip, ikinci kırma dip üstü, üçüncü kırma tepe olarak adlandırılır. İyi yapraklar dip üstü ve ana kırmada, vasat yapraklar dip ve tepe kırmasında toplanır.⁷⁴ Daha sonra yapraklar elle teker teker toplanarak çuvala ya da küfelere yerleştirilir.

Kurutma Aşaması: Toplanan tütün yaprakları kurutulmak için tütün iğnesi yardımıyla iplere dizilir. Dizilen tütünler ayna adı verilen tahta çubuklara yerleştirilir. Bütün bir yaz güneş altında, altın sarısı renk alana kadar kurutulur. Tütün kurutulurken muhafazası önemlidir. Özellikle yağıştan korumak gerekir. Daha sonra kurumuş tütünler loş ve rutubetsiz ortamda saklanır.⁷⁵ Evlerin odalarının tavanlarına çengeller bağlanır ve tütün kuruları buraya asılır. Bu işleme “sandal” ya da “sandal yapmak” adı verilir.⁷⁶ Tütün asıl rengini burada alır. Kışın sandallar açılır. Açılmasını kolaylaştırmak için kuyularda bekletilir. Tütün açımında hasarlı yapraklar ayrılır ve boylarına göre sınıflandırılır.⁷⁷ Son olarak tütünler satılmaya gitmeden önce balya sandığında üst üste dizilerek denk haline getirilir.

⁷² Tahtadan yapılmış ucu sivri bir alet. Bursa'nın bazı köylerinde buna “sivriuç”, “sivri”, “sivriuçlü” da denilmiştir.(20 Kasım 2014 tarihinde “Nilüfer’de Tütüncülük” konu makale çalışması için Bursa ve civarı köylerde yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bilgidir.)

⁷³ Büyüyen tütün yapraklarını toplama işlemine *kırma* denir.

⁷⁴ Tütün kırmaya gidenler en eski elbiselerini giyerler. Çünkü tütün yaprakları toplanırken üstleri yapışkan zehir olur. Tütün toplaması bittiğinde de bu giysiler atılır. Tütünün ne zaman kırılacağı ise aynalarda kurumaya bırakılan tütünlere göre ayarlanır. Aynadaki tütün kurduğunda ikinci kısım tütünün kırılma zamanı gelmiştir.

⁷⁵ Anadolu'nun birçok yerinde evlerin bazı bölümleri tütün kurularını saklamak için ayrılır. Bkz. Hülya Taş, a.g.m., s.559.

⁷⁶ İrfaniye Köyünde bu işleme *kınab* adı verilir.(14.10.2014’de tarihinde Bursa İrfaniye Köyünden Sevim Er ile yapılan görüşme sonucu elde edilen bilgidir.)

⁷⁷ Bursa merkez, Tahtalı, İrfaniye köylerinde *pastal* adı verilir. Bkz. Zümrüt Üskül, “Nilüfer’de Tütüncülük”, *Odrysyes’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu*, Ed. Mustafa Şahin, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, 2016, s.878.

Tütünün ekiminden toplanıp satılmasına kadar geçen süreç genel hatlarıyla bu şekilde özetlenebilir. Elbette çiftçinin imkânları dâhilinde ve iklim şartları çerçevesinde bazı farklılıklar gösterebilir. 1927 Sâlnâmesinde de ifade edildiği üzere tütünün ekilmesinden ziyade terbiye edilmesi çok daha mühimdir. Çünkü tütünün değerini, toplandıktan sonra hazırlanması ve muhafazasındaki özen belirler.

Türkiye'nin farklı bölgelerinde yetişen tütünlere farklı isimler verilmektedir; Artvin tütününü, Trabzon tütününü, Maden oymağı, Canik oymağı, Bafra oymağı, Sinop Oymağı, Taşova tütününü, İzmit tütününü, Trakya tütününü gibi. Türkiye'de üretilen tütünlerin %94'ü Oriental tütünlerdir. Geri kalan kısmı ise Virginia, Burley, Tömbeki ve Hasankeyf tütünlerinden oluşmaktadır. Dünyada başlıca Oriental tip tütün üreten ülkelerin arasında Türkiye birinci sırada yer almaktadır.⁷⁸ Bursa tütünlerinin kökeni ise Samsun ve Bafra tütünlerine uzanır. Genellikle orta boylu, açık kırmızı renkli saplı, kısmen yaşmaklı, ince dokulu, yumuşak kendine özgü güzel kokusu olan tütünlerdir. Bölgedeki toplam tütün alanlarının %60'a yakını Bursa'dadır. Bursa tütünlerinin tohumları daha çok *Bafra*, *Basma*, *Feselya*, *Kabakulak*, *Laz*, *kara* tütünleridir. Kızıklar, Emirsultan, Davudkadı, Piremir'de *Bafra* tohumu; Gölbaşı, yine Davudkadı, Narlıdere, Barakfâkih'te *Basma* tohumu; Karahisar, Kestel ve Bursa civarlarında *Kabakulak* tohumu; Akçalar, Hasanağa, Kayapa'da *Teselya* tohumu; Çalı, Yaylacık, Tahtalı, Kite, Doburca, İnkaya'da *kara* tütün tohumu ekilmektedir.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde giderek tütün tüketiminin yayılması, diğer ürünlere göre daha kârlı olması, daha fazla gelir getirmesi tütün eken çiftçi sayısının artmasına yol açmıştır. Başlangıçta ikinci bir gelir kaynağı olarak yapılan tütün, tecrübe edildikçe çiftçiler için ana gelir kaynağı haline gelmiştir.⁸⁰ 17. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl arasında tütün ekimi neredeyse iki katına çıkmıştır. Kaza ve köylerde ek gelir elde etmek isteyen kişilerce ekilen tütüne, zamanla toplumun birbirinden farklı sosyal ve mesleki grubundaki insanlar da eklenmiştir. Hudâvendigâr Vilâyeti'nde tütüncülüğe olan talep Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi'nde “*Şu birkaç sene zarfında Burusa ve bazı karyelerden getirilen tütün ekmeğe başlanmış ve birkaç kimse yalnız tütün ziraatiyle meşgul olup, bunlar senevi beş, altı kıyye tütün husûle getirmekte bulunmuştur*” şeklinde anlatılmaktadır.⁸¹ Yine aynı sâlnâmede 1907 yılı, mahsulât verileri

⁷⁸ Öztürk, a.g.m. s.18

⁷⁹ HVS., 1927, s.254-255.

⁸⁰ Tütünün ekiminden kurutmasına kadar geçen zamanın uzun ve meşakkatli olması geniş aileler için çok daha elverişli ve kolay olmuştur. Çünkü bu süreçte işgücü gereksinimi hayli fazladır.

⁸¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 4, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, H. 1290 (M.1873), s.133.

incelediği zaman tütün bitkisinden elde edilen verimin en çok Karesi Sancağında olduğu görülmektedir. Daha önceki yıllara nazaran Karesi Sancağı, Ertuğrul ve Bursa merkez sancağına göre daha geriden gelirken, 1907 senesinde 846 kiloluk verime ulaşmıştır. Ertuğrul Sancağı'nda tütün ekiminin sıklıkla yapıldığı Yenişehir, verim alamamış ve bu sancakta Bilecik tütün hâsılâtında önde gelmiştir. En iyi verimin alındığı yerler sırasıyla Balıkesir, Bilecik, Kirmasti, İnegöl, Bandırma ve Edremid olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸²

Nebâtât-ı Muhaddire: Tütün (kıyye)

Esâmi-i Livâ ve Kaza	Bursa	Karesi	Ertuğrul	Kütahiye	Karahisar
	Bursa: 2	Balıkesir:600	Bilecik:250	Kütahiye:15	Karahisar:4
	Adronos: 4	Balya: 4	Söğüd: 11	Eskişehir:10	Sandıklı: -
	Mihaliç: -	Gönen: 100	İnegöl: 100	Uşak : -	Bolvadin: -
	Kirmasti:100	Bandırma:76	Yenişehir:-	Sivas: -	Aziziye: -
	Pazarköy: 6	Edremid: 65		Gedis: -	
	Gemlik: 2	Burhaniye:-			
	Mudanya: -	Sındırgı: 10			
		Erdek: -			
		Ayvalık: -			
Yekûn	112	846	361	25	4

Tablo:2 Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, H. 1325 (M.1907) verilerine göre Vilâyet merkez ve kazalar dâhilinde üretilen tütünün kilogram miktarları.

1.2.TÜTÜN TİCARETİ

Tarım ürünlerinin ticari bir meta olarak değer kazanması, bölgedeki arz talep ilişkisine bağlıdır. Toplumun zaruri ihtiyaçları haline gelmiş ürünlerin talep edilme olasılığı yüksektir. Tütün tüketimi de bağımlılık yarattığı için sürekli ve düzenli kullanımı beraberinde getirerek kişiler için bir çeşit mecburi ihtiyaç niteliği kazanmıştır. Tüm bunlar ülkelerin ticaret listelerinde tütünün de yer almasını sağlamıştır.

⁸² HVS. M.1927, s.307.

16. yüzyıl sonunda Avrupalı koloniciler Amerikan yerlilerinden tütün ekmesini öğrendi ve tütün üretilip tüketilmeye başlandı. İlerleyen dönemlerde bu koloniler bitkiyi ülkelerine taşıyarak, buralarda tütünün bilinmesini sağladılar. Yaygınlık kazanan tütün ticareti bir süre sonra kazançlı bir gelir kapısı oldu. Aynı yüzyıllar içerisinde İspanyollar Venezuela’da ticari ve sanayi amaçlı olarak kahve üretimine başladı. Bu durum arz talep dengesi üzerinden tütün içinde Avrupa’da iyi bir fiyat oluşmasını sağlayarak, tütünün ticari bir mal haline gelmesine uygun koşullar yarattı.⁸³ 17. yüzyıl sonrasında da dünyadaki tüm ülkeler kendi tütününü üretmeye başladı.

Avrupalıların Şark tütününü olarak isimlendirdiği Anadolu tütününü, gerek coğrafyanın, iklim ve toprak şartlarının elverişliliği, gerek doğal üretim tarzı sebebiyle, dünya tütün piyasasında önemli bir yer edinerek kabul gördü. Böylelikle Türk tütününü kendine has özelliği ile ortaya çıkıttı. Diğerleri yoğun olarak sulak arazide yetiştirildiğinden, kalın ve zift oranı yüksek iken, Türk tütününü daha az nikotin içerdiği, güneşte doğal olarak kurutulduğu ve kendine has bir kokusu olduğundan daha çok tercih edilirdi.

1854-1856 yılları arasında Rusya ile yapılan Kırım Savaşı’nda İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti yanında yer aldı. Savaş sırasında İngiliz ve Fransız askerler, dinlenme molalarında, Türk askerlerinin ikram ettikleri Türk tütünlerini gazete kâğıtlarına sararak içmek suretiyle, Türk tütününe alıştılar. 1856’da savaş bittiğinde ülkelere dönen askerler, Türk tütününü dünyaya tanıtılmasını sağladılar.⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nda tütün ticareti de, tarımında olduğu gibi sınırlı bir şekilde başladı. Zamanla talep artışı, bir taraftan tütün ziraatı yapan çiftçilerin sayısını arttırırken, öte yandan daha çok bölgesel ve küçük çaplı, ikinci bir iş olarak tütün ticaretiyle uğraşmaya başlayan tüccar grubunun çoğalmasına ve yayılmasına neden oldu. Başlangıçta bunların çoğunluğunu bağında, bahçesinde küçük miktarda tütün yetiştiren, ürettiği tütününü haftalık veya bölge pazarlarına götürerek satan çiftçiler ile çiftçilerden aldığı tütününü daha büyük merkezlere götüren kişiler oluşturdu. Özellikle 17. yüzyılda tütün ticaretinde görülen çiftçilerin bir kısmı varlığını 18. ve 19. yüzyılda devam ettirdi. Bunlar önceden olduğu gibi, bölge pazarlarında ticari aktivitelerini devam ettirdiler. 18. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerin çevresinde üretim yapan bu kişiler, ürünlerini şehirlere götürerek pazarlamaya veya perakende ticaret yapmaya başladılar. Yine bu yüzyıllarda tütün ticaretiyle uğraşan askeri

⁸³ Erim, a.g.m., s.36.

⁸⁴ Ertem, a.g.e., s.21.

grup sayıca artış gösterdi; fakat tütün ticareti halen küçük çaplı ve bölgeseldi. 18. yüzyıl sonuna doğru ise tütün ticareti yayılarak, uluslararası bir boyut kazandı. İlerleyen zamanlarda tüccar grubuna paralel olarak tütünü işleyip mamul halde tüketiciye sunan bir esnaf grubunun ortaya çıkmasıyla tütün ticareti devlet bünyesi içerisinde işlerlik kazandı. Tütün, sadece imparatorluk dâhilinde ticareti yapılan bir madde olmayıp, ülke dışında Akdeniz dünyasına ve Avrupa'ya da ihraç edilen önemli bir ürün haline geldi.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nde tütünün ülkeye girişinden 1683 yılına kadarki süreçte serbestçe ithal edildi. Bu tarihten sonra “hazine gelirlerini artırmak maksadı ile tütünden vergi alındı, fakat gerek dış ticarete, gerekse iç ticarete 1800'lü yılların sonuna kadar ülke ekonomisine yeterli ölçüde fayda sağlamadı.⁸⁶

Her ne kadar 17. yüzyıl başı ve ortalarına doğru tütüne yasak getirilseye de, üretimi ve tüketimi artmaya devam etti. Bu süreçte talebin yüksek olduğunu fark eden bir kısım tütün tüccar grubu vardı. 1649 yılında yasak kaldırıldı ve başta Fransa, Venedik gibi Avrupa ülkelerine tütün ticareti başladı. 1688 yılına kadar herhangi bir vergi alınmadı. Bu durum tütün tüccarlarının sayısını arttırdı. İkinci Viyana kuşatmasında büyük bir bozguna uğrayan Osmanlı Devleti, hazineyi rahatlatmak için mali anlamda önlemler alarak, tütünün de içinde bulunduğu birçok üründen vergi almaya başladı. Bu da tütün ticaretinin eskiye oranla yavaşlamasına sebep oldu. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağını kaldırmasından sonra kurduğu, “*Âsâkir-i Mansure-i Muhammediye*” adlı askeri ocağın masraflarını karşılamak için aldığı vergiler doğrultusunda tütün vergisi de arttı. 1840 yılında tütün ithalat ve ihracatından alınacak vergi hususunda bazı ülkelerle anlaşmalar yapıldı. Daha sonra çıkan Kırım Savaşı'ndan dolayı vergiler tekrar arttırıldı. 1860'lı yıllarda ise tütün üretimi ülke ihtiyacının çok üzerinde olduğu gerekçe gösterilerek, 1861 yılında Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere arasında yapılan antlaşma ile tütün ithalatı yasaklandı.⁸⁷ 1862 yılında hazırlanan yeni nizamnâme ile tütünün inhisar şeklinde idaresine geçildi. Tütünden kalitesine bakılmaksızın okkası 12 kuruşluk vergi alındı.

Osmanlı'da tütün ihracatının artmasında, tütünlerin kaliteli olmasının yanında, dünyadaki değişen siyasi ve ekonomik dengelerin de büyük önemi bulunmaktadır. Amerika'da iç savaş nedeniyle ürün rekoltelerinin tıpkı pamukta olduğu gibi tütünde de düşmesi, bu alandaki taleplerin Osmanlı Devleti'ne yönelmesine yol açtı. Böylece Amerikan iç savaşı

⁸⁵ Yılmaz, a.g.tz., s.53.

⁸⁶ Özdemir, a.g.tz., s.40.

⁸⁷ Bu anlaşmaya gereği İngiltere'nin alıp ihraç edeceği tütünden resim alınmayacak, fakat ihraç edeceği tütün miktarı gümrüğe bildirilecekti.

dolayısıyla dünyadan gelecek talepleri karşılayabilecek arz potansiyeline sahip olan devlet ekonomisi için tütün; konjonktürel etkilerle birlikte değer kazandı, göz ardı edilemeyecek boyutlarda bir gelire ulaştı ve bu alandaki üretim ve ihracat büyük gelişme gösterdi. Yaşanan tüm bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretine önemli bir ivme kazandırdı.⁸⁸

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, başta Fransa, İtalya, Avusturya ve Rusya olmak üzere, Avrupa'nın diğer ülkelerine tütün ihracatı artmaya başladı. 1722 yılı verilerine göre, Avrupa'ya ihraç edilen tütün miktarı, 1689 yılına göre, % 2.537 oranında bir artışla 717.728 okkaya ulaşmıştı. Bu miktarın yarısı olan 358.864 okka Fransa'ya, diğer yarısı ise başta İtalya ve Avusturya olmak üzere, Avrupa'nın diğer ülkelerine ihraç edildi. Bu tarihten 1750 yılına kadar olan sürede dalgalanmalar olmakla birlikte, ihracat devamlı artan bir trend gösterdi.⁸⁹

18. yüzyılda tütün ihracatındaki yükselmeleri 19. yüzyıl için söylemek mümkün değildir. Gelişmelere bakıldığında, bu yüzyılın ilk evresinde Fransız İhtilali ile başlayan siyasi bunalımın meydana getirdiği savaşlar, Rumeli'deki tütün tarımını olumsuz yönde etkileyen Mora ve sonrasındaki Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanları, tütün ihracatını sekteye uğratan hadiselerdi. Avrupa tütün tarımını geliştirmek ve yaymak amacıyla Amerikan tütünü ekimine destek verdi. Bunun sonucunda Avrupa Osmanlı Devleti'nden tütün ithalatını kesti. Ardından Fransa, Almanya, Macaristan ve İtalya kendi tütünlerini ürettikleri için Osmanlı İmparatorluğu'ndan tütün alımını bıraktı.

⁸⁸ Diğiroğlu, a.g.e., s.21.

⁸⁹ Yılmaz, a.g.tz., s.73.

Tütün	İngiltere				
	1860-62	1880-82	1900-02	1910-12	
	-	-	% 1,4	% 2,4	
	Almanya				
	1880-82	1890-92	1900-02	1910-12	
	-	%4,9	%16	%24,8	
	Avusturya				
	1891-93	-	1900-02	1910-1912	
	%33,6	-	%33,8	%31,7	
	ABD				
	1880-82	-	1900-02	1910-12	
	-	-	%6,6	%31,8	
	İtalya				
	-	-	1900-02	1910-13	
	-	-	%2,8	%5,9	
	Rusya				
	1840-42	1859-61	1882-84	1900-02	1910-1912
	%2,5	%14,8	%18,8	%14,7	%1,7
	Mısır				
	-	-	1890-92	1910-12	-
-	-	%9,7	%16,4	-	

Tablo 3: 1840-1913 yılları Osmanlı Devleti tütün ihracatının ülkelerin toplam ihracat içerisindeki payı gösterilmektedir. Kaynak: Şevket Pamuk, *19.Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret Tarihi İstatistikleri Dizisi*, Cilt 1, ss.63-65, Cilt 3, s.78. Cilt 4, s.66.

Tütün ihracatının Osmanlı Devleti açısından büyük önem taşıdığı yukarıdaki tabloda da görülmektedir. Bu tabloya göre Avrupa'nın birçok ülkesi tütününün belli bir kısmını Osmanlı Devleti'nden almaktadır. Özellikle Avusturya, Almanya ve Amerika tütün alımını istikrarlı bir şekilde sürdürmüştür. 1910-12 savaş yıllarının olumsuz sonuçları neticesiyle Rusya ile yapılan tütün ihracatı önemli derecede düşüş göstermiştir.⁹⁰

⁹⁰ Osmanlı Devleti dış ticaret istatistikleri ancak 1878 yılında yayınlanmaya başladığı için, daha önceki dönemde ülkelere göre Osmanlı dış ticaretini Osmanlı İmparatorluğu istatistiklerinden izlemek mümkün değildir. Bu

1.2.1. Tütün Ticaret Ortaklıkları

Osmanlı ticaret anlayışının temeli İslam hukukuna dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren 19. yüzyıla kadar İstanbul ve Anadolu'daki ticarî anlaşmazlıkların ve iş ortaklıklarından kaynaklanan problemlerin çözümlenmesinde Osmanlı hukukçularının İslâm hukukçularının öğretilerini ve ilkelerini uyguladıkları görülmektedir. Bu yüzden ticaret hukukunun İslam öğretileriyle temellendirildiği ve ticaret anlayışının da buna yansıdığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti 16. yüzyıl başından itibaren doğu-batı, güney-kuzey ekseninde neredeyse bütün kadîm ticaret yollarına hâkim bir konuma ulaşmış ve bu konumunu belirli ölçüde 19. yüzyıl ortalarına kadar korumuştur. Dolayısıyla imparatorluğun ticaret rotası üzerinde İstanbul, Bursa, Halep gibi birçok şehirde çok canlı bir iktisadî ve ticarî hayat ortaya çıkmıştır.⁹¹

Ticaret yollarının ortaya koyduğu hareketlilik, sermayedar tüccarların tütün gibi yeni fark edilmeye başlanan ürünler üzerinde ilgisini arttırmıştır. Üretici ve tüccar arasındaki ilişki İslami öğretiler doğrultusunda gelişmeye başlayınca, ortaklıklar adı altında çeşitlilik kazanmıştır.

Tütün ticaretinde genel olarak görülen ortaklık şekilleri *müfâvaza*, *mudârebe* ve *inan/müşâreke* ortaklık şekilleri idi.⁹² Müfâvaza iki veya üç küçük orta ölçekli ticaret hacmine sahip girişimcinin ortak sermayelerini koymasıyla oluşturdukları ortaklık şeklidir. Eşitlik esasına dayanır. Elde edilecek kârda ya da zararda sermayedarlar ortaktır. Ortakların hepsi şirket adına yapacakları alım satımın hem kefil hem de vekilidir. Tasarruf hakkı da eşitlik şartına bağlıdır. Dolayısıyla birinin tasarrufundan diğeri de sorumludur. Bu usul çoğunlukla Müslüman tüccarlar arasında kullanılmaktadır. Mudârebe, 18.yüzyıl itibariyle orta ve büyük ölçekli tüccar grubunun tütüncülük sektörüne girmesiyle birlikte ilgili sektörde bu ortaklık şekli de yayılmaya başladı. Zamanla tüccarlar arası en çok tercih edilen ortaklık biçimi haline geldi. Mudârebede, sermayedarın parasını ya da malını, ortaya koyarak işletilmesini sağlamak amaçtır, yani bir taraf sermaye koymakta bir taraf emek sarf etmektedir. Mudârebe ortaklığını,

durumda Avrupa ve diğer ülkelerin dış ticaret istatistiklerini kullanarak yapılan hesaplamalar sonucunda, 1830-1913 döneminin her yılı için Osmanlı dış ticaretinin ayrıntılı bir yeniden dökümünün çıkartıldığı belirtilmiştir. Bkz. Şevket Pamuk, *19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi*, C.1, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995, ss. 63-65.

⁹¹ Lütfi Sunar, *Türkiye'de İş Ortaklıkları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011,s.54.

⁹² Yılmaz, a.g.tz., s.69.

ürünü işletecek ve elde ettiği kârdan anlaşmalı oranı yatırımcıya geri verecek olan aracıya teslim ettiği bir sözleşme şeklinde ifade edilebilir. Daha tütün tarlada iken çiftçiyle anlaşılıp, hasat sonrası hazırlanmış tütünleri alıp, gümrüklere götürülüp, limanlara gönderilmesine kadar sürecin tümünü kapsar. Özellikle İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyük merkezlerde oturan sermaye sahipleri, tütün tarımının yapıldığı bölge insanları veya buldukları şehirde bu işten anlayan kişi ya da tüccarlarla bir anlaşma yaparak belirli bir oranda kâr payını onlara vermeyi taahhüt ederlerdi. Bu anlaşmanın ardından sermayedar ortak/ortakların yaptığı ilk iş, o yıl satın alınacak miktara ve cinsine göre, daha tütün tarlaya ekilmeden ekim öncesi ve sonrasında ihtiyaçlarını karşılamak üzere *pey akçesi* olarak adlandırılan belirli bir miktarı çiftçiye aktararak sermayedarın istediği ürünü ortalama yedi sekiz ay öncesinden garanti altına alırlardı. İkincisi, hasat sonrasında finanse ettikleri çiftçilerden tütünleri alarak herhangi bir hasara mahal vermeden daha önce ayarladıkları kiracı tabir edilen nakliyatçılar sayesinde gümrüklere taşınırlardı. Bu işlem tütün miktarına bağlı olarak belirli zaman aralıklarıyla neredeyse yıl boyunca kesintisiz olarak devam ederdi.⁹³ İnan ortaklığında ise, farklı miktardaki sermayedarlar ortak kâr paylaşımı neticesinde bir araya gelirlerdi. Ortaklardan herhangi biri tütün alacağı bölgeye giderek satın aldığı tütünleri diğer ortaklara götürür, elde ettikleri tütünler satılınca kadar ortaklık devam ederdi. Tütünler bittikten sonra kâr payı ortak olarak bölüşülür ve sözleşme sona ererdi.

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi Hudâvendigâr Vilâyeti'nde de benzer çiftçi ve sermayedar ilişkisi göze çarpmaktadır. Çiftçi için gerekli ne varsa ortaklar onu karşılamakta, satın almakta veya parasal yönden de desteklemektedir. Bu yönüyle ele alırsak ilerleyen bölümde açıkça anlatılacağı gibi tekel usulü için bir temel teşkil ettiğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü tekel anlayışında da halk tütün ortaklığı ve köylü tütün ortaklığında da olduğu gibi devlet ürünleri garanti altına alabilmek için daha tütün tarlaya ekilmeden önce çiftçiye maddi anlamda desteklemek ve ürünlerini garanti altına alabilmek için çiftçiye avans verebiliyordu. Şartnâmelerde “mesleklerine ait alet ve istihsalât satmak...” ibaresinin bulunması bu süreçte hangi meslekten olursa olsun üreticiye ortaklar tarafından üretim aşamasında destek verileceğini ifade ediyordu. Ayrıca ortaklar hesabına satın almak ya da satmak fikrinin öne sürülmesi birden fazla ortağın bulunduğu ve temsilen ortaklardan birinin tüm bu işleri üstlendiği sonucunu da doğurmaktadır. Yani iş sonucunda kâr ya da zarar herkes

⁹³ Yılmaz, a.g.tz., s.71.

için eşittir. Ayrıca beş yıl gibi bir süre tanınması ve bu süre zarfında işleyişin devam etmesi ortaklığın kısıtlı bir zaman zarfına bağlı olduğunu göstermektedir.

1.2.2. Vilâyetin Tütün Ticareti Açısından Yeri ve Önemi

Devlet bünyesi içerisinde tütün ticareti, tütün tarımında olduğu gibi, sınırlı bir şekilde başladı. Tütünün, 17. yüzyıl süresince hızlı bir şekilde yayılması ve toplu tüketim maddesi haline gelmesi, tütün ziraatı yapan çiftçilerin sayısında da artış meydana getirdi. Diğer taraftan bu yeni maddenin ticareti ile meşgul olan tüccar sınıfının doğmasına ve imparatorluk içinde bu işle uğraşan grubun yayılmasına yol açtı.

Osmanlı coğrafyasının belirli bölgelerinde başlayan tütün üretiminin zamanla yoğunlaşması ve buna paralel olarak ticari faaliyetlerin artması, ticaret merkezlerinin çoğalmasını ve canlılık kazanmasını beraberinde getirdi. Bunun sonucunda tütüncülük sektörü, deniz ve kara taşımacılığını geliştirerek, özellikle ticaret yolları üzerindeki şehirlerin önemli birer merkez haline gelmesini sağladı. Bu gelişmeler karşısında devletin yaklaşımı değişti ve devlet tütün sektörüyle yakından ilgilenmeye başladı. Başta tütün ticaretinden herhangi bir vergi alınmazken ilerleyen dönemlerde özellikle II. Viyana Kuşatmasından sonra masraflardan ötürü “*duhân resmî*” adı altında bir vergi alınmaya başlandı. Vergi İsakça’dan Çanakkale’ye kadar Rumeli ile Hudâvendigâr bölgelerini kapsıyordu. Bu sınırlar, tütün gümrük vergisinin Nisan 1689’da alkollü içki vergisiyle birlikte “*hamr ü arak ve resm-i duhân*” adıyla mukâtaa haline getirilmesinden sonra da değişmedi.⁹⁴

Tütünün üretim ve ticareti, stratejik açıdan önem taşıyan merkezler için ayrı bir yer teşkil etmektedir. Hudâvendigâr Vilâyeti’nin Anadolu ve Rumeli arasında köprü vazifesi gören yerler arasında bulunması, bu vilâyetin sanayi ve ticaret merkezi sıfatıyla ön plana çıkmasını sağladı. Daha ilk yıllarda 1326 senesinde, Osmanlıların Bursa’yı fethetmesiyle birlikte Bursa ticari anlamda canlılık kazandı. Bursa fetih sonrasında, İranlı ipek tacirleri ile İtalyan ticaret

⁹⁴ Tütün tarımından alınanların ilki %10 oranında aynî veya nakdî şekilde tımar sahibine ödenen öşür vergisiydi. 1691-1697 yılları arasında ihtiyaç amacıyla tütün ekim ve yayılımını önlemek için “nisf-ı dönüm-i duhân” adıyla yeni bir vergi kondu. Buna göre çiftçi ürettiği tütünün yarısını nakdî olarak devlete veriyordu. Devlete ödenen miktar içinden %10 öşür tımar sahibine aitti. Nisf vergisi çiftçi ve tüccarın tepkisi ve kaçakçılığın artması sebebiyle 1697’de kaldırıldı. Öşür vergisi bundan sonra dönüm başına 300 akçe, 1820 sonlarına doğru 4 kuruş olarak nakden tahsil ediliyordu. Tanzimat’ın ardından tütünün rayiç fiyatı üzerinden %10 öşür alınmaya başlandı. Tütün çiftçisinden tahsil edilen diğer bir vergi, 1697’de nisf verginin kaldırılmasından sonra konulan “resm-i dönüm-i duhân” adlı yıllık maktû vergiydi. Bkz. Fehmi Yılmaz, “Tütün” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2012, ss.2-3.

erbâbı arasında ticari ilişkilerin gerçekleştirildiği önemli bir merkez haline geldi. Doğu ve Batı milletlerarası ticaretin sağlandığı Bursa pazarında, dış ülkelerden gelen tüccar tâifesi tam bir ehemmiyetle iş yapmaya başladı. Bulunduğu coğrafi konum ve Anadolu yol sistemi içindeki özel durumu nedeniyle şehirde; ipek, baharat, kürk, ve boya gibi ticari malların alım satımı gerçekleştirilmekteydi.⁹⁵ Ayrıca, Bursa'da verimli alanlar ve sulak arazilerin bulunması, şehrin ekonomik potansiyelini yükselterek ticaret merkezi olmasının önünü açtı.

Hudâvendigâr Vilâyeti özellikle ipekçilik ve zeytin üretimiyle geliştiği için, ticaret de çoğunlukla bu ürünler üzerinden yapılmaktaydı. İpek yolu ticaretinde doğu ve batıyı birbirine bağlayan bir kavşak konumunda bulunmasının yanı sıra ticari mallar için antrepo görevi görmesi ve tüccarlar için uğrak noktası olması, bölgenin ticari önemini arttırıyordu. Bursa bir dizi yol ağı ile batı Anadolu limanlarına, Gelibolu üzerinden Avrupa'ya bağlıydı. İran'dan kalkan ipek kervanları Bursa'ya varır, mallar burada Emir Han'a iner, mizanda tartılarak vergisi alınır. Ceneviz ve Venedikliler Bursa'ya gelir veya temsilcilerini gönderir, burada alış-veriş yaparlardı.⁹⁶ Bunların yanında Hint ticaret yolu üzerinden gelen birçok ticari mal Bursa'ya, oradan Balkanlara ve oradan da Karadeniz limanlarına geçirilirdi. Tüm bu özellikler Hudâvendigâr Vilâyeti'nin ticari değerini arttırmaktaydı. İlerleyen yüzyıllar içerisinde ürün yelpazesini geliştirerek bunu ticaretine yansıtması, vilâyet sınırlarında hızlı bir ekonomik büyüme ortaya çıkardı. Daha çok ipek kozası, zeytin, üzüm gibi ürünlerin ticaretinde yoğunlaşan vilâyet, bu ürünlerin yanına tütün ticaretini de ekleyerek ihracatına çeşitlilik kazandırdı.

Tütün üretiminin sıklıkla yapıldığı bir yer olması dolayısıyla tütün ihracatı, vilâyet merkez ve sancaklar için ticari bir potansiyele sahipti. Bu yüzden gerek kara yolu gerekse deniz yolu ticaretiyle tütünün diğer şehirlere satımına önem verildi. Liman şehirleri arasında bulunan ve tütün gibi zirai ürünlerinin hem ithal hem ihraç merkezleri arasında yerini alan Gemlik'in tütün deniz ticaret merkezlerinden biri olduğu söylenebilir. Sâlnâmelerde yer alan bilgilere göre tütünün de içinde bulunduğu zeytin, zeytinyağı, koza, balık, meyve, sebze gibi ürünlerin hem ihracat hem de ithalat limanlarından biri Gemlik Kazası'dır. Benzer nitelikler taşıyan Mudanya Kazası da başka bir ticari merkezdir. Özellikle üretiminin yoğun olarak gerçekleştirilmesi ayrıca ticari bir limana sahip olması Mudanya Kazası'nın tütün ticaretinde mühim bir yer

⁹⁵ Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004, s.31.

⁹⁶ Ergün Kağıtçıbaşı, Enes Yaşar, *Bursa'nın Ekonomi Tarihi*, C.3, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa, 2016, s.6.

haline gelmesini sağlamıştır. İnegöl de diğer bir tütün ticaret merkezidir. 1900'li yılların başlarında 90 ton civarında tütün (birinci ve ikinci sınıf) üreten İnegöl, aynı zamanda ticaretinin yapıldığı kazaların da başında gelmektedir. Mustafakemalpaşa ise tütün tüccarlarının çoğunlukta bulunduğu ve tütün üretiminden iyi gelir elde edilen kara ticareti için önem taşıyan diğer bir yerleşim birimidir ve üretim merkezlerine yakın olma ihtiyacından dolayı tüccar grubunun yoğunlaştığı bir alandır. Özellikle kara ticaretinde diğer bölgeler ile olan bağlantısı sebebiyle hareketlilik kazanması, tütün ticareti konusunda da önem kazanmasını sağlamıştır.

2. BÖLÜM

REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU VE GEÇİRDİĞİ EVRELER

2.1. REJİ ÖNCESİ DURUM

Osmanlı Devleti'nde başlayan “Duraklama” ve ardından yaşanan “Gerileme” dönemi ile fetihler durmuş, yenilgiler alınmış, savaş sebebiyle ödenmesi gereken tazminatları artmış ve devletin ekonomisi bozulmuştur. Devlet ileri gelenleri bu ekonomik bozukluğu giderebilmek adına birçok çözüm yolu denemiştir. Bu mali politikaların başında ülke içinde yetişen bazı ürünlerden vergi alınarak hazinedeki gelir düzeyini dengelemek gelmektedir. Ancak vergi sistemindeki değişiklik çözüm getirmemiş, açıklar kapatılamamış, üstelik 18. yüzyılda Rusya ile uzun bir savaş dönemine girilmiş, savaşın meydana getirdiği mali bunalım ile ekonomik sıkıntılar artmıştır. Bütün bunların neticesinde istenilen sonuç elde edilemeyince borç alınarak bütçe açığı kapatılmak istenmiştir.

18.yüzyılda Osmanlı ekonomisi, birbirinden farklı eğilimler gösteren iki döneme ayrılmaktadır. Yüzyılın başından 1760'a kadar geçen zaman diliminde, Osmanlı Devleti bir önceki yüzyılın sonunda uğradıkları kayıpları bir ölçüde gidermeyi başararak rahatladığı halde, 1760'tan sonra kesin başarısızlığa uğramıştır. Bu açıdan yüzyılın başından 1760'a kadar geçen birinci devrede, Rusya ve Avusturya'ya karşı yapılan ve giderek yoğunlaşan savunma savaşlarının ağır yenilgilerle sonuçlanması ekonomide fark edilir bir daralmayı beraberinde getirmiştir.⁹⁷

19. yüzyıla gelindiğinde ekonomik sıkıntılar büyüyerek devam etmiştir. Tanzimat Fermanı ilan edilerek hukuk, idare ve mali sistemde yapılandırmaya gidilmiştir. Sonrasında ilan edilen Islahat Fermanı ile vergi yapısı üzerinde değişikliklere gidilerek mali bunalımın üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.

1838 yılında İngiltere ile Ticaret Antlaşması yapılmıştır. Fakat bu antlaşma ekonomiyi rahatlatmamış, aksine Osmanlı mallarının dış pazarda rekabetini zorlaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yönde çözüm arama çabaları olumlu sonuçlar vermemiş, ekonomik

⁹⁷ Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, s.36.

bunalım devam etmiştir. 1853 yılında, Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle mali sıkıntıyı giderebilmek için, devlet ileri gelenleri o dönemde siyasi ilişkilerinin iyi olduğu İngiltere ve Fransa'dan borç almayı uygun görmüşlerdir. Alınan bu borç Osmanlı tarihine ilk kez dış borç alımı olarak geçmiştir.

Bu çerçevede yönetiminin Londra, merkezinin İstanbul olduğu "Osmanlı Bankası" 1856 yılında kurulmuştur. Ekonomik anlamda pek fazla etkisi olmayan ticari amaçlı bu bankadan, sekiz milyon liralık borç alınması kararlaştırılmış, bunun sonucunda tütün, tuz, posta pulu gelirlerin bir kısmı karşılık gösterilmiştir.

Fuat Paşa sadrazam olduktan sonra devlet içerisinde olumsuzluk yaratan birçok konu üzerinde düzenlemeler yapmıştır. Büyük bir kısmı ekonomik yönlü olan bu düzenlemeler; yeni gelir kaynaklarının bulunması, kâğıt paranın kaldırılması, mali ıslahatların yapılması şeklinde vuku bulmuştur. Bu düzenlemeler içinde tütün inhisarı da yer almaktadır. Tütün inhisarından tütünün kalitesine göre vergi almanın yanında, tütün ithalatını yasaklayıp devlet sınırlarında üretimini yaygınlaştırmak ve tekel altına almak amaçlanmıştır.

Tütün inhisarındaki ekonomik çözüm arayışı, özel ve devlet inhisar denemeleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Öyle ki 11 Mart 1872 tarihinde özel inhisar denemesi için Hırısaki Efendi ve Mösyö Zarifi'nin yaptıkları başvuru kabul edilerek, 400.000 altın karşılığı tütün gelirleri beş yıl süreyle kendilerine ihale edilmiştir. Deneme mahiyetindeki bu uygulama İstanbul sınırlarında kalmak koşuluyla uygulamaya konulmuştur.

Yukarıda kısaca anlatıldığı üzere Osmanlı Devleti, 17. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl sürecinde siyasi ve ekonomik sıkıntıları giderebilmek adına arayış içerisine girmiştir. Bu durum tütün gibi ülkede hızla yaygınlaşmaya başlayan ürünler için de bir dönüm noktası oluşturmuştur. Önerilen düzenlemeler ve istikrar sağlama çabaları, tütün için yeni vergi usulleri getirerek ilerleyen zamanlarda Reji İdaresi'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

2.1.1. İnhisar İdaresi Dönemine Geçiş

Tütün, Anadolu'da yerleştirilmeye başlamasından itibaren devlet ileri gelenleri için sadece bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. Beklentilerini çok fazla yüksek tutmayan devlet, bu gelir kaynağını ucuz iş gücü, gerekli arazi, iklim şartları ve tarımsal gelenek gibi tüm ön koşullara sahipken, geliştirme yoluna gitmemiştir. "Türk Tütünü" adı verilen tütünün ayırt edici özelliği, iç piyasanın sınırlılığı ve hükümet desteği olmayışı gibi sebeplerle ortaya çıkarılamamıştır.

17. yüzyılda tütün üzerinden bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Tütüne yönelik ilk özel düzenleme 1688 yılında yürürlüğe girmiştir. 1688-1689 tarihinde ilk kez Yenice tütününün kıyyesinden 8 akçe “*resmi zecriye*” alınması kararlaştırılmıştır. Birkaç sene içinde alınan verimin yükselmesi sebebiyle tütünün mukâtaa haline getirildiği ve senelik hâsılâtı “*bir, iki seneden beş buçuk milyon akçeye varmakla, 1691-1692 tarihinde tütün mukâtaacılığı ihdas olundu*” şeklinde açıklanarak ifade edilmiştir.⁹⁸

Tütün yetiştirilen alanlar için (aynı yıllar arasında) dönüm başına 1 duka altın ödenerek, tütünü satandan 12, alandan 8 akçe resim alınmaya başlanmıştır. Ayrıca ithal edilen tütünler için gümrük vergisi uygulaması da devam etmiştir. 1692 yılına gelindiğinde tütün resmi, Yenice tütününün okkasından yarım kuruş, Kırcaali tütününden 40 akçe ve diğer tütünlerde 20 akçeye yükselmiştir.⁹⁹ Alınan vergiler tütünün zaman zaman dışalım ve satımı üzerinden, zaman zaman tütün kalitesine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Burada görüldüğü üzere 17. yüzyıl sonunda tütün devlete vergi sağlayan bir meta haline gelmiş ve tüm bu düzenlemeler ile devlet ekonomisinde önemli bir yer almıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında, 1815 yılında toplanan Viyana Kongresi’nde Rus temsilcileri Osmanlı bünyesinde yaşayan Hristiyan tebaanın durumu konusuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Ortodoksların koruyuculuğunun kendisine bırakılması için Osmanlı Devleti’ne giden Rusya’yı, Osmanlı hükümeti İngiltere’ye güvendiği için reddetmiştir. Bu sebeple Osmanlı-Rus gerginliği başlamıştır. Bütün yaşananlardan sonra Osmanlı ve Rusya uzun bir savaş dönemine girmiştir. Osmanlı mali bunalımına savaş masrafları da eklenince malikâne sisteminin bir uzantısı olan esham sistemi ortaya çıkmıştır. Esham¹⁰⁰ sistemi içerisinde tütün gelirleri en temel gelir kaynakları arasında yer almış ve son derece önemli bir yer teşkil etmiştir.

1826’da II. Mahmut Yeniçeri Ocağını kaldırarak, yerine “*Asâkir-i Mansûre-i Muhammeddiye*” adıyla yeni bir asker ocağı kurmuştur. Bu ocağın masraflarını karşılamak üzere, tütünden alınan vergiler yüzde yüz oranında arttırılmıştır. 1826 yılında duhân (tütün) dönüm resminin geliri, 3 bin keseden 6 bin keseye, yani 3 milyon Osmanlı kuruşuna çıkarılmıştır.¹⁰¹

⁹⁸Doğruel, a.g.e., s.26.

⁹⁹ Çoşkun Ceylan, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s.26.

¹⁰⁰ Esham sistemi yıllık kârın satışına dayalı sistemdi ve esham kayd-ı hayat şart ile kişiler arası serbestçe satılabiliyordu. Bkz. Doğruel, a.g.e., ss.29-30.

¹⁰¹ Ertem, a.g.e., s.55.

Osmanlı yönetimi, siyasi olaylarla uğraşırken tütünün ihraç malları arasındaki değerini de fark etmeye başladı. 19. yüzyıl ortalarından sonra tütün ekimi Makedonya çevresinden Yenice, ve Suriye'ye, Karadeniz Bölgesi'nde Sinop'tan Trabzon'a kadar büyük bir gelişme gösterdi. Sultan Abdülmecid devrinde Halep ve İzmir limanları dışında özellikle Rumeli'den bol miktarda tütün ihraç edildi. Tütün zamanla Doğu Karadeniz (Sinop-Trabzon arası) yöresinin geleneksel bir ürünü haline geldi. 1840'ta Bafra'da 800 ton, 1841'de Canik (Samsun) bölgesinde 2.200 ton civarında tütün hâsılâtı elde edildi.¹⁰²

1846 yılından sonra İngiltere ile olan dış ticaret dengesini buğday ve tütün ihracatındaki artış sağladı.¹⁰³ Fakat tütün ihracını baltalayan birtakım olaylar meydana geldi. 18. yüzyıl sonlarında Fransız İhtilali ile başlayan siyasi bunalım sonunda Avrupa'da meydana gelen savaşlar, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mora ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanları Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli topraklarındaki tütün tarımını olumsuz şekilde etkiledi.

1853 yılında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Kırım Savaşı meydana geldi. Savaşın maliyetinin yüksek olması sebebiyle, İngiltere ve Fransa'dan borç alma yoluna gidildi. Savaş giderlerinin 11 milyon sterline tırmanması sonucunda, Osmanlı Devleti'nin 3 milyon sterlinlik ilk dış borç sözleşmesi 1854'te *Dent, Palmer and Company* ve *Goldschmidt and Company* şirketleri ile imzalandı. Mısır vergisini teminat olarak gösteren Osmanlı hükümetinin böylece dış borç alma konusundaki direnci böylece kırılmıştı. Bir yıl sonra Londra'da *Rothschilds*'den 5 milyon sterlinlik ikinci bir dış borç alındı.¹⁰⁴ Savaşın ekonomik sıkıntısı ve padişahların statü odaklı harcamaları borç alma sürecini uzattı. Kırım Savaşı sırasında, yabancı askerlerin İstanbul'da bir süre kalmaları nedeniyle tütün fiyatları okka başına 60 kuruştan 300 kuruşa fırladı: âlâ tütünün resmi 3 kuruşa, evsât tütünün resmi 2 kuruşa ve ednâ tütünün resmi de 1 kuruşa yükseldi. Bunun sonucu olarak İstanbul'da tüketilen tütünün gümrük resmi 2.184.538 kuruşa ulaştı.¹⁰⁵

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için mali sorunların üstesinden gelme yılı oldu. Kırım Savaşı ile finansman arayışının ortaya çıkması borç ihtiyacını arttırmaktaydı. 1856 yılında yönetiminin Londra merkezli Osmanlı Bankası'nın kurulması ile ekonomik destek kapısı

¹⁰² Muhsin Altun, *Osmanlı Tütün Tekeli*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, s.5.

¹⁰³ Dıġıroġlu, a.g.e., s.21.

¹⁰⁴ Anıl Erdoğan, "Düyûn-ı Umumiye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi", *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s.194.

¹⁰⁵ Ünal, a.g.m., s.19.

aralanmıştı. Beyrut, İzmir, Kalas ve Selanik'te şubeler açıldı. Bu tarihlerden itibaren yabancılar da Osmanlı mali sisteminde söz sahibi olmaya başladılar.¹⁰⁶

Padişah Abdülaziz bozulan mali sistemi düzene sokmak amacıyla 1861 yılında Maliye Nazırlığını da üstlenen Fuat Paşa'ya geniş yetkiler verdi. Bu yetkiyle birtakım araştırmalar yapan Fuat Paşa yeni gelir kaynaklarının bulunması, harcamaların kısıtlı yapılması, vergi sisteminin düzenlemesi gibi birçok konu üzerinde düzenlemeler yapılmasını önerdi. Özellikle vergi konusu için bütçe taslağı oluşturdu. Çünkü kişi başına düşen vergi yükü Osmanlı İmparatorluğu'nda 45 kuruştur; oysa aynı dönemde kişi başına toplanan vergi İngiltere'de 300, Fransa'da ise 250 kuruştan daha fazlaydı. Tüm bunların yanında tütün için de bazı düzenlemeler getirilmesi taraftarıydı.¹⁰⁷ Osmanlı topraklarının verimliliği, servet kaynaklarının çokluğu düşünüldüğünde alınan bu vergiler düşük kalıyordu. Bu bağlamda yeni vergi düzenlemeleri ile acil önlem alınarak, tütünüde içinde yer aldığı ıslahatların yapılmasına karar verildi. Fuat Paşa özellikle tütün için alınması düşünülen vergi adına şöyle bir açıklama yapmıştı:

*“Tütün zarûrî ihtiyaçlardan değildir. Tamamen sefâhatle alâkalı bir maddedir. Her devlette, bundan önemli bir gelir sağladığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da ziraata zarârî dokunmayacak sûrette iç sarfiyâttan memleketin kudret ve tahammülü nisbetinde vergi alınarak, ilk sırada diğer devletlerin elde ettiği derecede olmaz ise de yine önemli bir vâridât sağlanacaktır.”*¹⁰⁸

Mali ıslahatlar için Fuat Paşa'nın hazırladığı bu çare raporunda dünyada tütünle uğraşan ülkelerin bu bitkiden önemli miktarda gelir elde ettiğini belirtiyor, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda kolay ve sade bir yöntem uygulanarak 160.000 kese veri toplanabileceği belirtiliyordu. Fuat Paşa devlet hazinesine yarar sağlayacak bir yöntemin getirilmesini destekliyordu.¹⁰⁹

Tütün, ülke içinde olduğu kadar ülke dışındaki birçok idareci tarafından da merak edilen ve kazanç getirmesi muhtemel görülen bir ürün olarak zihinlere kazınmış, bu yüzden sadece ülke ileri gelenleri değil, aynı zamanda ülke dışı bürokratik kişiler de tütün üzerine yapılacak

¹⁰⁶ Cihan Yapıştırıcı, *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s.47.

¹⁰⁷ Doğruel, a.g.e., s.39.

¹⁰⁸ Doğruel, a.g.e., s.41.

¹⁰⁹ Dığıroğlu, a.g.e., s.20.

ıslahat için fikir beyan etmiştir. 7 Aralık 1861 tarihli *Bay Foster* ve *Lord Hobart* raporunda şu değerlendirmeleri yapmıştır:

“Tütün resmi 205.000 sterlin kadar vâridât getirmektedir. Bu resim kıymet esasına göre aşağıda nisbetler dâhilinde alınmaktadır.

7 kuruştan aşağı olan tütünden 1 kuruş

7 kuruştan 15 kuruşa kadar olan tütünden 3 kuruş

15 kuruştan yukarı olan tütünden 6 kuruş

Nizamnâme mücebince resim, tüccarın mağaza ve ambarlarda satmak üzere aldığı tütün üzerinden mültezim tarafından alınmaktadır. Evvelâ nüfusu en aşağı 25 milyona baliğ olan ve hemen bütün erkeklerin ve ekseri kadınların mütemâdiyen sigara içtiği bir ülkede tütünden 205.000 sterlin (sterlin) gibi cüzî bir hâsılât elde edilmesi kayda şâyândır. Hâlbuki İngiltere’de, Fransa’da ve Avrupa’nın sâir memleketlerinde aynı maddeden milyonlarca vâridât alındığı gibi, tütünün vergiye en müsâit bir matrah olduğu da herkesçe kabul ve telim edilmektedir. Bununla beraber şurası da unutulmamalıdır ki Türkiye’de tütünün dâhili istihlâkından büyük vâridât alınamaz. Tütün yerli mahsûlü olduğu cihetle bundan fazla vâridât temin edilebilmesi ancak tütüne inhisar veya beynelmilel bir resim koymakla mümkün olabilir. Fakat çok masraflı ve külfetli bir iş olan ve bazı Avrupa memleketlerinde büyük güçlüklerle tesis edilen inhisarın Türkiye’de muvaffak olmaması ihtimali çoktur. Zîrâ tatbîki için lâzım gelen vâsıtalar memlekette eksiktir. Diğer taraftan tüccarın satın aldığı tütüne (bugün olduğu gibi) inhisar etmeyen doğrudan doğruya istihsâl üzerine vaz olunan bir vergi de, bu verginin tahsîlinde rastlanacak güçlüklerden mâ’adâ, bilhassa istihsâli iskâl etmesi bakımından, başlıca vergi membalarından birini teşkil eden ve tütün kıymetinin birkaç misline bâliğ olan resimlere nazaran Türkiye’de tütün resmi gâyet hafiftir ve bu itibarla bu resmin gelirini arttırmak hiç şüphesiz mümkündür. Fakat bugün tatbîk edilen tahsîl tarzından daha müessir bir usûle tâbi tutulmadıkça, tütün kıymetinden aşağı olan bir verginin kaçakçılığa karşı muvaffak olacağı şüphelidir. İmparatorluğun tütün istihsâlâtı umûmiyetle 30 milyon okka olarak tahmîn edilmektedir; tütünden alınan varidat 26 milyon kuruşa varmadığı cihetle tütünün okkasına isabet eden resim vasatî olarak bir kuruştan aşağıdır. Bugünkü târifeye nazaran tespit edilen resim okka başına 1,5 ilâ 6 kuruş olduğuna göre tütünün büyük bir kısmından vergi alınamadığı âşikârdır. Bunlar verginin tahsîl tarzının, daha müessir bir şekle getirilmek üzere, tadiline ve verginin vâridâtını mühim miktarda arttıracak sûretle tezyîdine mâni teşkil etmez. Fakat bunun için mutlaka iltizam usûlünü lağvetmek ve yerine verginin doğrudan doğruya

devlet tarafından tahsîli usûlünü eylemek lâzımdır. Her şeye rağmen -hatta mevcûd olan tahsîl şeklini hatâları ile birlikte muhâfaza ederek- istihlâki mütessir etmeden ve kaçakçılığa da meydan vermeden resim nisbetinin yükseltilebileceğine kâni bulunmaktayız. Bilhassa okkası 15 kuruştan yukarı olan tütünlerde târifenin aynı kalması ve 100 kuruşa kadar satılan pahalı tütünlerin de bu nisbete tâbi tutulması sebebini anlamıyoruz."¹¹⁰

Yukarıda belirtilen raporda, Osmanlı ekonomisinin ülke dışında dikkatli bir şekilde takip edilmesinin yanında, tütün vergisi ve tütün üzerindeki düzenlemeler konusunda da detaylı bir inceleme yapıldığı açıkça görülmektedir. Devamında tütün tüketiminin yüksek oranlara ulaşması sebebiyle genel bir vergiye tâbi tutulması gerekliliği vurgulanarak, değerinden az bir verginin kaçakçılığa sebep olabileceği de ifade edilmektedir. Bu durum, 15 kuruştan yukarı bütün tütünlere aynı tarifenin uygulanmasının anlamsız olduğu fikri öne sürülerek ve yıllık 30 milyon okka tütün üretiminden alınan 26 milyon kuruşluk vergi alındığı ifade edilerek, okka başına 1 kuruştan az vergi tahsil edildiği vurgulanarak açıklanmaktadır. Resmi olarak okka başına tarifesi 1,5 kuruş ile 6 kuruş arasında alınması gereken verginin, 1 kuruştan az olarak tahsilinin kaçakçılığı beraberinde getireceği, bu yüzden vergi iltizam usulünün kaldırılıp inhisar sisteminin denenmesi (şartların uygun olmadığı vurgusu yapılarak) çözüm önerisi olarak ortaya konulmaktadır.

Tütün konusunda hem Fuat Paşa'nın önerileri hem de yabancı devletlerin raporları önemli adımların atılmasını sağladı. 1 Ekim 1861 tarihinde İngiltere ile bir antlaşma imzalandı. Antlaşmanın 14. maddesi ile her ne şekilde ve suretle olursa olsun, tütün ithalatı yasaklandı. İngilizlerin alıp ihraç edecekleri tütünden, bundan böyle hiçbir resim alınmayacak, ancak ihraç edilen miktar gümrüğe beyan edilmekle yetinilecekti.¹¹¹ Aynı şekilde benzeri anlaşmalar 1861 yılı içerisinde diğer ülkelerle de yapıldı. Bu antlaşma gereğince ihtiyacı duyulan maddelerin imali ve satışı mecliste görüşülmüş, tuz, duhân ve duhân mamullerinin idâre-i mahsûsa olacağı, özellikle tuz için daha önce çıkarılan düzenlemeler göz önünde bulundurularak hareket edileceği kararlaştırılmıştır.¹¹² 1 Ocak 1862 tarihinde bu belge ile Osmanlı ekonomisinde düzenlemeler yapıldı. Yabancı tüccarın tuz, barut, tütün ve tütün mamullerini getirmesi

¹¹⁰ Doğruel, a.g.e., ss.41-42.

¹¹¹ Ünal, a.g.m., s.21.

¹¹² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *İrâde-i Meclis-i Mahsûs (İ.MM)*, No:1045 /24, 29.06.1278 (M.1861).

yasaklandı. Tütün idaresinin Gümrük Emâneti'nce hazırlanması istendi. Yapılan yeni düzenlemeler ile tütün vergisinden daha fazla gelir elde edilmesi planlanmıştı.¹¹³

15 Şevval 1278 (15 Nisan 1862) tarihli arz tezkeresinden Duhân İdaresi Teşkilatı'nın üç kısımda ele alınmak istendiği anlaşılmaktadır:

“Hulâsa-i mevâdlarında; Duhân İdâresi üç kısım üzerine olmak icâb edip bunun birincisi; memâlik-i mahrûse-i mülûkânede husûle gelmeyip diyâr-ı ecnebiyyede hâsıl olan ağız tütünüyle enfiye ve sigaralar ve ikincisi; memâlik-i mahrûse-i şâhânede husûle getirilen enfiye ile sigaralar ve üçüncüsü; yine memâlik-i mahrûsede hâsıl olup sarf ve istihlâk olunan duhân haklarında nizâmât-ı dâhiliyyenin vaz' ve te'îsinden ibâret olarak ikinci ve üçüncü kısımlarının lâyihaları bundan böyle tanzîm ve takdîm olunmak üzere birinci kısmının idaresi hakkında icrâsı lâzım gelen usûl ve kavâid lâyiha-i mezkûrede serd ü beyân kılınmış olmağla tedkîkât-ı icâbiyyesi bi'l-icrâ sebke ve hükmü muvâfık-ı hâl ve maslahat görülmüş ve bunun i'lân ve icrâsı idare-i mezkûre hakkında icâb eden nizâm-nâme ve i'lân-nâmenin tanzîmine mütevakkıf bulunmuş olduğundan, iktizâ eden nizâm-nâme ve i'lân-nâmesinin dâhi tanzîm ve irsâli husûsu vukû' bulan ifâde üzerine mu'ahharan bir kıt'a tezkere-i sâmiyye-i Sadâret-penâhîleriyle Emânet-i müşârun-ileyhâya emr u izbâr buyurulmasıyla, Meclis-i mezkûrdan tanzîm kılınmış olan nizâm-nâme ve i'lân-nâme lâyihaları ol bâbda olan cevâb ile kezâlik Meclis-i Vâlâ'ya havâle buyurulmağla, Dâire-i Kavânîn ve Nizâmât'da bi'l-etrâf mütâla'a ve tedkîk olunarak hüküm ve ifâdeleri yolunda ve icâb-ı hâl ve maslahata muvâfık görülmekle nezd-i sâmi-i vekâlet-penâhîlerinde dahi karîn-i tasvîb buyurulduğu hâlde, iktizâ-yı hâlin sür'at-i icrâsı husûsunun Emânet-i müşârun-ileyhâya havâle ve iş'ârı lâzım geleceği ve evrâk-ı merkûme pîşgâh-ı hakâyik-iktinâh-ı âsafânelerine takdîm kılındığı muhât-ı ilm-i âlî-i Sadâret-penâhîleri buyuruldukda ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 15 Şevvâl sene 1278.¹¹⁴”

Buna göre, Duhân İdaresi'nin tütünleri birincisi yabancı ülkelerden gelen sigara ve tütünler, ikincisi ülke sınırlarındaki tütünler, üçüncüsü ise ülke içerisinde tüketilen tütünler olmak üzere üç kısımdan meydana getirilmesi tasarlanmıştır. Öne sürülen lâyihada ilk kısımda düzenlemeler yapılırken, ikinci ve üçüncü kısımlardaki düzenlemelerin daha sonra görüşüleceği lâyihanın neticesine bağlı olarak daha sonra görüşüleceği şu şekilde ifade edilmiştir:

¹¹³ Yayıştiran, a.g.tz., s.49.

¹¹⁴ BOA., İ.MMS., 1076/25, 15 Şevval 1278 (M.15 Nisan 1862).

“Duhân İdâresi üç kısım üzerine te’sîs olunmak iktizâ eylediği cihetle bunun birinci kısmı hakkında ittihâzı lâzım gelen usûle dâir kaleme alınan lâyiha ile mazbatanın irsâl buyurulduğunu ve ikinci ve üçüncü kısımlarının lâyihaları dahi bundan sonra tanzîm ve isbâl olunacağını mutazammın olan tezkere-i devletleri mezkûr lâyiha ve mazbata ile berâber Dâire-i Kavânin ve Nizâmât’a verilerek lede’l-mütâla’a mevâdd-ı mündericesi yolunda ve muvâfık-ı hâl ve maslahat görünmüş ve bunun i’lân ve icrâsı idâre-i mezkûre hakkında tanzîmi icâb eden nizâmnâme ve i’lânnâmenin dahi kaleme alınmasına mütevakkıf bulunmuş olmağla işbu nizâmnâme ve i’lânnâmenin dahi hemen kaleme alınarak Bâb-ı Âlî’ye irsâline himmet buyurulmak siyakında tezkere-i senâverî terkîmine ibtidâr kılındı.”¹¹⁵

Bu tasarıya göre tütünlerin üretimi ve satımı devlet tarafından yapılacaktır. Ayrıca enfiye ve ağız tütünü değerlerinden 70 gümrük resmi alınarak karşılığında ruhsat verilecektir. Bu ürünlerin gümrüğe gelene kadar yapılan masraflarını bildiren tüccardan ederi az olan ürün tespit edildiği takdirde gümrüğün belirleyeceği fiyat üzerinden vergi alınacaktır. Eğer tüccar veya sahibi bu meblağa razı olmazsa %10 zam ile gümrük resmi tahsil edilecektir.¹¹⁶ İkinci madde kapsamına giren İran’dan gelen tömbeki konusunda Osmanlı Devleti’ndeki tütün fiyatlarını geçmemesi ve İnhisar İdaresi şartlarına uyulması koşulu ile esneklik tanınmıştır. Ayrıca %75 gümrük resmi alınması ve ilk maddeye kesinlikle uyulması şartıyla tömbeki ithaline ruhsat verilecektir. İran tömbekisi için ayrıcalık tanınmasına rağmen, devlet gelirlerini sekteye uğratan, gümrük nizâmına aykırı durumlar da yaşanmıştır. Örneğin 23 Şaban 1262 (16 Ağustos 1846) tarihli Gümrük Emni Mustafâ’nın yazısında geçen olaya göre, İran tüccarlarının kendilerine verilen tezkere ile okka başına 6 para alıyor olmaları, gümrük nizâmına aykırıdır. İran tüccarından alınan tütün vergilerinin, nizâmlarda belirtilenden az olmasına göz yumulursa, bu diğer tüccarlara da sirâyet ederek, hazine gelirinin azalmasına yol açacaktır. Dolayısıyla bu durumun ortaya konularak maliye ile gümrüğe bildirilmesi ve meseleye çözüm aranması gerekmektedir.¹¹⁷

Duhân İdaresi için hazırlanan taslağın ikinci kısım için Meclis-i Vâlâ bir değişiklik teklifi sunmuştur. Tütüncü esnaf dükkânlarının gediksiz¹¹⁸ olanlarının kiralarından %30 ve

¹¹⁵ BOA., İMMS., 15 Şevval 1278, (M.15 Nisan 1861).

¹¹⁶ Doğruel, a.g.e., s.46.

¹¹⁷ BOA., Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Evrâkı (A.DVN.DVE.), No:11/36, 16.09.1262 (M. 1846)

¹¹⁸ İdarî sahada gedik, Osmanlı sarayında belli bir görev ve imtiyaz mânâsını taşır. İnhisar usulünün kabulünden sonra gedik hakkının yeni bir anlam kazandığı ve devamlı tasarruf hakkının yanında bir de ticarete inhisar, imtiyaz ve bir çeşit patent mânâlarını da içine aldığı dönemdir. İnhisar usulü, yani belli miktarda esnafın belli sanatları icra edebilmesi kabul edildiğinde, inhisarına karar verilen sanat ve esnaflık ruhsatı, önce bu sanatları

gedikli olanlarından %15 resim alınmaktaydı. Meclis-i Vâlâ gedikli dükkânların %15'lik vergiyi rahatlıkla ödeyebileceklerini ifade ederek devlete daha fazla yarar sağlayacağı düşüncesiyle bu oranın %20'ye yükseltilmesini önermiş,¹¹⁹ fakat bu teklif kabul edilmemiş ve eski oranda vergi alınmaya devam edilmiştir.

Duhân Nezâretleri'nin kurulması adına atılmış adımlar sonuç vererek, Kâni Paşa Rüsûmât Emâneti'nin başına getirilmiştir.¹²⁰ 28 Zilhicce 1278'de tütün tekelinin emâneten işletilme hakkında bir nizamnâme çıkarılarak Rüsûmât Emâneti Reisi Kani Paşa'nın talimatı ile tütün gelirlerini idare etmek üzere Duhân Nazırlıkları kurulmuştur. Ülke genelinde oluşturulan 18 Duhân Nazırlığı, Rüsûmât Emâneti'ne bağlı olarak çalışmaya başlamıştır.¹²¹ Bugünkü anlamda Tekel İdaresi'nin temelini oluşturacak bu nizamnamenin en önemli maddeleri şunlardır:

1- Tütün, üretim yerinden nakil ve ithal edildiği yere getirildiğinde *Müruriye Resmi*'ne tabi tutulacaktır.

2- Resmi alınan tütünlerin sarf ve istihlâkı için *Ruhsâtiye Tezkeresi*, başka yere nakil için *İmrâriye Tezkeresi* verilecektir.

3- Kaçak tütünler müsâdere edilecektir. İftira hali hariç tütün kaçırانların hiçbir mazereti kabul edilmeyecektir.

4- Kaçakçılığı önlemek için, şehir ve kasabaların giriş çıkışları kontrol altında tutulacak, gerektiği kadar giriş-çıkış yeri bulunması sağlanacaktır.

5- *Müruriye resmi* İstanbul hariç 12 kuruş olarak belirlenecektir. (Ancak, yüksek verginin geliri azaltıp kaçakçılığı arttırdığı görülünce umulan sonuç alınmamış, vergi miktarları sıklıkla değiştirilmiştir.¹²²)

eskiden beri icra eden ve çoğunluğu vakıf olan dükkânlarda gedik hakkına sahip olan kişilere verilmiştir. Yani sanatta işleyebileceği işi başkalarının işleyememesi ve satacağı işi başkasının satamaması demek anlamına gelen imtiyazdır. Bkz. Ahmet Akgündüz, "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, 1996, ss.541-543.

¹¹⁹ Dıġıroġlu, a.g.e., s.23.

¹²⁰ "Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehâbbe beyinde tanzîm olunmuş ve olunmakta bulunmuş olan mu'âhede-i cedide-i ticâret iktizâsınca tüccâr-ı ecnebiyyenin ba'demâ memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhâneye hâricden barut ve tuz ve duhân getiremeyeceklerine binâen bunlar için iktizâ eden usûl ve nizâmâtın kararlaştırılması bu kere müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî mücebince gümrükcülüğe ilhâkan Rüsûmât Emâneti unvânıyla devletlü Kâni Paşa hazretlerine ihâle kılınmış..." şeklinde BOA., *Sadâret Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı*, (A.MKT.NZD), No: 390/88 numaralı, 07. 07.1278 (M.1861) tarihli belgede yer almaktadır.

¹²¹ Dıġıroġlu, a.g.e., s.22.

¹²² Ünal, a.g.m., ss.22-23.

2.1.2. Duhân İnhisarı Denemeleri (Mösyö Zarifi- Hristaki Efendi Girişimi)

Ekonomik anlamda atılan adımlar Osmanlı Devleti için çare olmayınca, sorunları gidermek adına yeni çözüm arayışları düşünülmüştür. Daha önce de belirtildiği gibi Fuat Paşa hazırladığı raporda mali bunalımları ortadan kaldırmak için dış borçlanmanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Nihayetinde yabancı ülkelerin yönetimindeki Osmanlı Bankası'ndan borç almak üzere müracaatta bulunulmuştur. Görüşmeler sonucunda, 1862 yılı itibariyle Osmanlı Bankası'ndan 8 milyonluk borç alınmış ve borç karşılığı olarak tütün, tuz, posta pulu gelirlerinin bir kısmı gösterilmiştir.

Tütün gelirlerinin önceki senelere oranla düşmeye başladığını gören devlet çeşitli önlemler almaya başlamıştır. Çünkü aynı dönemde Avrupa tütünden önemli ölçüde gelir elde etmekte ve kazançlarını genişletme yolları aramaktadır. Osmanlı Devleti ise girdiği mali kriz sebebiyle elindeki hazineyi fark edememiş ülke içerisindeki sorunlara yönelmiştir.

Padişaha sunulan lâyhalar tütün gelirleri için belirleyici olmaya başlamıştır. Hazırlanan raporlardan 26 Kasım 1871 tarihli bir arz tezkeresinde, duhân gelirlerinin önceki senelere oranla azaldığı ve senelik 70-80 bin keseye düştüğü, gelirin arttırılması hususunda bazı tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bunun Avrupa'da uygulamasının reji (yed-i vâhid)¹²³ usulüyle yapıldığı ve devletlerin tütünden yüksek gelirler elde ettikleri, bu yöntemin Osmanlı'da da uygulanması halinde tütün gelirinin senelik 100 bin keseye çıkabileceği ifade edilmiştir.¹²⁴ Avrupa gazetelerinde tütün vergileriyle zenginleşen ülkelerin haberleri günden güne artınca Osmanlı Devleti de tütün üzerinden aldığı vergileri gözden geçirmiş ve bunun sonucunda 1871 yılı arz tezkeresi bağlamında, daha önce aldığı vergileri arttırma yoluna gitmiştir.

1870 yılında ülke sınırları içinde, bir yerden başka bir yere taşınan tütünlerin Gümrük İdaresi'ne teslim edilmesi şartı ile “*Nakliye (imrâriye) Tezkeresi*” ödenme kaidesi konmuştur.

¹²³ Yed-i vâhid, sözlük anlamı -bitişik yazılmamak üzere- “tek el” dir. Bu anlamla malî ve iktisadî sahalarda, az çok homojen herhangi bir faaliyet türünün ayrı birimler halinde değil tek bir şahıs veya birim tarafından yönetilmesi kastedilmektedir. Yed-i vâhid aynı mânâda XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı maliyesinde hisselerle bölünerek mâlikâne şeklinde ihale edilen mukâtaaların vergilendirilmesinde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Bununla da kastedilen, belirli bir mukâtaanın bütün hisse veya unsurlarının, hatta bir bölgede yer alan bütün vergi kalemlerinin tek bir şahıs tarafından vergilendirilmesidir. Terim olarak ise yed-i vâhid, bazı malların üreticilerden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada ekseriya ihraç edilmek üzere yabancı tüccara, bazı durumlarda perakende satıcılarına toptan satılmasının devlet kontrolü ve sermayesiyle örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimini ifade eder. Bkz: Mehmet Genç, “Yed-i Vâhid” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, 2013, ss.378-383.

¹²⁴ Yayıştiran, a.g.tz., s.49.

Bu arada depolarda işlem yapılmasını bekleyen tütünler için, “*Ardiye Resmi*” alınmasına karar verilmiştir. İhraç edilen tütünlerden ayrıca denklere vurulan kurşun mühür için de “*Damga Resmi*” alınmaya başlanmıştır.¹²⁵

Tütünün vergilendirilmesindeki değişiklikler ve ekonomik ıslahatlar, geliri yüksek bir üründen fayda sağlama çabalarıydı. Çünkü bu dönemde Avrupa tütünü daha çok ticari amaçlı olarak kullanıyordu. Osmanlı hükümeti bu durum karşısında büyüme süreci kısa, çeşitli toprak ve iklime uyum sağlayabilen, aynı zamanda ekildikten dokuz ay sonra pazara sürülebilen tütün bitkisinin avantajlarının farkına vararak, çeşitli adımlar atmaya başladı. Bu bağlamda tütün gelirlerini arttırmak için Hristaki Zografos ve Zarifi adlı kişilerin 11 Mart 1872 tarihinde padişaha sundukları arz tezkeresi kabul edildi ve tütün inhisarı adına bu zengin sarraflarla şirket sözleşmesi imzalandı.¹²⁶ Buna göre beş yıl süreyle tütün inhisarı şirket tarafından işletilecek, şirkette bu süre zarfında 400 bin altın vererek İstanbul, Galata, Boğaziçi, Adalar ve bunlara karayoluyla üçer saat mesafedeki yerlere “reji kâidesine” (rejiden kasıt vekillikle yönetilmek) uygun olarak tütün alıp satmak hakkını talep edebilecekti. Ülke genelinde tütünün emaneten işletilmesini tasarlayan encümen, tütün işinin çok yoğun ve sakıncalı olabileceği gerekçesiyle, şimdilik bu durumun daha sınırlı bir alanda uygulanmasına karar verdi. Uygulanan yöntem yararlı görülürse tütün ekim alanı genişletilebilecekti. Mösyö Zarifi ve Hristaki’ye, işe başlanan ilk altı ay içerisinde başka müteşebbislerin daha yüksek fiyat vermeleri durumunda, antlaşmanın feshedilebileceği belirtildi.¹²⁷

12 Mart 1872 tarihinde yapılan antlaşma ile tütün gelirlerinin emaneten kişi ya da kuruluş tarafından işletilmesi padişah tarafından onaylandı. Böylelikle özel inhisar denemesi için sınırlı bir alanda da olsa adım atılmıştı. 18 maddelik bu antlaşma maddelerinin ilki imtiyazın kapladığı alanı ve süreyi, ikinci maddesi tütün alım satımı ile ilgili koşulları, üçüncü maddesi Osmanlı toprakları içerisindeki ithalatta tütün satış ile ilgili yetki sınırlarını belirliyordu. Bu madde ile imtiyazda belirtilen yerlerde tütün satışı sadece yetki devredilen kişilere verilmişti. Dördüncü maddeye göre yurtdışına tütün ithalat ve ihracatı imparatorluğun herhangi bir yerinde geçerli ithalat koşulları imtiyaz bölgesinde de yasak olacaktı. İthalat yapılırsa devlet bunu engelleyecektir. Yani İstanbul’daki tütün alım satımı sadece imtiyaz sahiplerine aitti. Ayrıca, İstanbul dışından tütün getirip satmak isteyen tüccarlar olursa bu

¹²⁵ Ertem, a.g.e., ss.56-57.

¹²⁶ BOA., *İ.MMS.*, No: 1755 /46, H. 01. Muharrem.1289 (M. 11Mart 1872) tarihli arz tezkeresidir.

¹²⁷ Dıġıroġlu, a.g.e., ss.24-25.

bankerlere başvurmak zorunda kalacaktı. Sarma sigara ve ağız tütününü ithalatı %75 gümrük vergisi ödenerek yapılıyordu. Gümrük vergisinden okkada 8 kuruş devlete kalacak, fazlası Rüsûmât Emâneti'ne bırakılacaktı.¹²⁸

1861 yılında yapılan antlaşma ile tütün ithalatı yasaklanmıştır. Fakat ülke içinde tömbeki tütününü yetişmediğinden İran'dan gelen tömbeki için ithaline izin verilmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda İran'dan gelen tütün için de yasak konularak bu ayrıcalık kaldırılmıştır. Beşinci ve altıncı maddelerde tütün üzerinden alınacak vergilerden imtiyaz sahiplerinin muaf tutulacağı belirtilmiştir. Ayrıca imtiyaz bölgesinde bulunan dükkânlardan “*Bey'iyye Resmî*” adı altındaki satış vergisi ve “*Duhân Vergisi*” imtiyazın verildiği tarihten itibaren alınmayacaktı.¹²⁹ Yedinci madde tütünün kalitesine göre ücretlendirilmesini kapsıyordu. Bu maddeye göre imtiyaz sahibi tütünün en düşük kalitesinin kıyyesini 20 kuruşa, en yüksek kaliteli tütünün kıyyesini ise 300 kuruştan daha fazla bir fiyata satamayacaktı.¹³⁰ Devlet gerekli gördüğünde tütün kalitesini denetleyebilecekti.¹³¹ Belirtilen koşulların yanında tüccar ve esnafın elindeki tütünleri belirlenen süre zarfında satamazsa, kalan ürünleri imtiyaz sahiplerine satacağı, anlaşma sağlanamazsa tütünlerin imtiyaz bölgesi dışına çıkararak satacağı belirtiliyordu. Ayrıca, gedik sahiplerinin tütün ticaretinde anlaşma süresi boyunca imtiyaz sahiplerinin belirlediği satış fiyatına uymak zorunda olduğu vurgulanarak, kaçak tütünler için de devletle işbirliği yapılacağı (eğer kaçak tütün yakalanırsa belirli bir cezaya tabi tutularak bu ceza devletin görevli memuru ve imtiyaz sahipleri arasında paylaşılacaktı) gibi maddeler de yer alıyordu.

Görüşmelerden kısa bir süre sonra gerek imtiyaz sahiplerinden gerekse hükümetten antlaşma ile ilgili şikâyetler gelmeye başladı. Karşılıklı yazışmalar neticesinde, antlaşma kurallarının uyulmadığı, kayıtsız malların, kalitesiz tütünlerin getirildiği ve bunların denetlenmediği, imtiyaza göre tütünün kalitesine bağlı olarak fiyatlandırma yapılacağı öne sürülmesine rağmen fiyatlandırmalarda buna sadık kalınmadığı ve tütünlerin çok yüksek fiyattan satıldığı ortaya kondu. Konuda fikir birliğine varabilmek amacıyla imtiyazı devam ettirmenin yolları arandı. Mecliste konu tekrar görüşüldü. Fakat yapılan şikâyetler göz önüne alındığı vakit hükümet ve imtiyaz sahiplerinin karar birliğine ulaşamamasından dolayı, 13

¹²⁸ Dıġırođlu, a.g.e., s.25.

¹²⁹ Doğruel, a.g.e., s.48.

¹³⁰ Doğruel, a.g.e., s.48.

¹³¹ Bu denetimler sırasında tütünün içinden toprak ve tütün harici nesnelere rastlanır veya insan sağlığını tehdit edebilecek nitelikte zararlı maddeler ihtiva ettiği tespit edilirse satış işlemi hemen durdurulup mallar denize dökülecekti. Bkz. Filiz Dıġırođlu, a.g.e., s.25.

Ekim 1872 tarihinde imtiyaz feshedildi.¹³² Feshedilen idare ile ilgili olarak beş maddelik sonuç bildirgesi yayınlandı. Bu bildirme, elde kalan tütünlerin ne şekilde değerlendirileceği ve hangi fiyattan satılacağı, anlaşma neticesiyle devletin feshedilme karşılığı imtiyaz sahiplerine verilecek 200.000 liralık tazminatın nasıl ve ne şekilde ödeneceği hususlarını içeriyordu.¹³³

Devlet nakit sıkıntısını giderebilmek için özel inhisar denemesinde bulunmuş ama başarı elde edememiştir. Bu sebeple hükümet, Tütün İnhisar İdaresini kendi bünyesi altına alarak ekonomik dengeyi tesis etmeye çalışacak, tütün gelirlerinden kazanç sağlama yoluna gidecekti.

2.1.3. İdare-i İnhisar-ı Duhân (1873-1879)

Tütün gelirlerinin idaresi için özel teşebbüsler sonuç vermeyince, devlet kendi bünyesindeki tütün inhisarı için harekete geçti. Rüsûm-ı Sitte kararname çıkana kadarki yedi yıllık dönemde tütün kontrolü devlet yönetiminde ve denetiminde kalacaktı.

Tütünlerin Rüsûmât tarafından toplu halde satılmasından ziyade parça parça satılması devlet için daha uygun görünüyordu. Bu sebeple alınan karar padişaha sunuldu ve padişah tarafından da onaylandı.¹³⁴ 10 Kasım 1872 tarihinde Rüsûmât Emâneti'ne devredilen tütün inhisarı başına, Tophâne-i Âmire'nin eski muhasebecisi Tahir Efendi 7500 kuruş maaş ile getirildi.¹³⁵ Tahir Efendi ve başkanlığındaki inhisarda, İstanbul ve çevresinin daha iyi korunması amacıyla gümrük kordonunda görevlendirilecek hademe ve memurlarla, bunların maaşlarına ilişkin düzenlemeler için gerekli işlemler başlatıldı. İstanbul ve çevresindeki tütün satış tekeline devralan bu idare ambarlar, tefrihâne, kıyımhâne ve mamul ambarı olmak üzere 4 ayrı birim halinde şekillendi. Kurulan bu tekel idaresi tütün işleme işini de yürüteceğinden, İstanbul ve civarında bulunan tütün işleme işletmeleri kapatıldı, hatta alet edevatları polis de yardımıyla toplatıldı.¹³⁶ İstanbul ve çevresindeki bölgelerde kişilerin idare tarafından belirlenen yer ve mağazalardan başka yerlerde tütün satmaları ve ithal etmeleri yasaklandı.

Tütün idaresi ile ilgili sorunların çözülmeye çalışıldığı bu dönemde Rüsûmât Emâneti 1 Temmuz 1873'te tarihinde İnhisar İdaresi'ne tabi olan tütüncü esnafın yolsuzluklarını

¹³² BOA., İ.MMS., No:1815, 10 Şaban 1289 (M.13 Ekim 1872) tarihli arz tezkeresi.

¹³³ A.g.e., 13 Ekim 1872.

¹³⁴ BOA., İrâde Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD.), No:1968, 03.Nisan 1878.

¹³⁵ BOA., İ.MMS., 1836, 08 Ramazan 1289. (M. 09 Kasım 1872).

¹³⁶ Dığıroğlu., a.g.e., ss.26-27.

engellemek üzere bir “ceza muameleleri varakası” yayınlandı. Burada yer alan bilgilere göre, tütüncü esnafı kaçak tütün bulundurmakta, tütün cinslerini birbirine karıştırmakta, tütünün ağır gelmesi için bazı hileler yapmakta, ayarsız terazi kullanmakta, terazinin altına kâğıt yapıştırmakta idi. Bu yolsuzluklara karşılık olarak para cezaları ve tütünlerin satıcıların elinden alınması gibi bir dizi ceza talep edildi ve hükümet tarafından onaylandı.¹³⁷ Aynı başında alınan bu kararlara tütüncü esnafından ay sonu gelmeden itirazlar yükseldi. Tütüncü esnafının cezaların ağır geldiği ve her kıyye için alınacak beşer altınlık cezanın üçer altına indirilmesi talebinde bulunuldu. Talebi değerlendiren padişah, cezalar üzerinden indirimine gidilmesine onay verdi.¹³⁸

İnhisar İdaresi süresince beklenen kazanç elde edilemedi. Hükümet ekonomik sıkıntısını giderebilmek için özel teşebbüs yoluyla tütün gelirlerini yönetmeye çalıştı, fakat başarılı olmadı. Devlet kendi bünyesi altında deneme yoluna gitti fakat içte ve dışta olumsuz tepkiler, bu girişimin de önünü kesmeyi başardı.

İdarenin tütün alım süreçlerinde dışarıdan yapılan müdahaleler nedeniyle, ilk yıl ancak 40.000 altınlık çok düşük bir gelir elde edilebildi. Bu gelirin düşük olma sebeplerinden biri de Hristaki ve Zarifi'nin sözcülüğünü yapan Beyoğlu basınının hükümet aleyhine yaptıkları yayınlardı. Ayrıca yerleşik tütüncü esnafının ve tütün tüccar ilişkilerinin düzene girmemesi, feshedilen özel idare girişiminden geriye kalan işlemler hemen bitirilememiş olması devlet inhisarını sekteye uğratan diğer sebeplerdi.

2.1.4. Duhân Nizamnâmesi

12 Mart 1872 tarihinde Reji kâidesine¹³⁹ uymak şartı ile tütün alıp satma hakkı 5 yıl süreliğine Mösyö Zarifi ve Hristaki Efendi'ye verilmiştir. Fakat beklenen fayda elde edilememiş 10 Kasım 1872 Duhân İdaresi kurularak devlet tütünü kendi bünyesine almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu savaş giderlerini karşılamak amacıyla ilk defa Avrupalılardan dış borç almış, gelir elde edebilmek için vergi kaynaklarını mültezimlere satmayı denemiştir. Devlet 20 yıl içerisinde aldığı borçları ödeyemez hale gelmiş, 1875 yılında borç taksitlerini yarı yarıya indirmiş, fakat bu durum borç batağına bir çare olamamıştır. Tütün gelirlerinden kazanç

¹³⁷ Doğruel, a.g.e., s.52.

¹³⁸ Dığıroğlu, a.g.e., s.27.

¹³⁹ Burada bahsedilen hükümet kontrolünde özel bir idareye hizmet etme hakkının verilmesidir.

elde edebilmek ve öncesinde tütün inhisarını yönetmek adına Parisli bankacılar ve Avusturya şirketi ile birtakım görüşmeler yapılırsa da sonuç elde edilememiştir.

Devlet ekonomik istikrarı sağlama çabasıdayken bile tütün gelirlerini arttırmak için yeni bir düzenleme arayışına girmişti. *Duhân Resmî Hakkında Nizamnâme*¹⁴⁰ adında sekiz ana bölüm, 94 maddeden oluşan bir kanun çıkarıldı. Bu nizamnâme, tütünün tarlaya ekilmesinden tüketiciye gidene kadar olan tüm süreci kapsayan bir nitelik taşıyordu. Vergi toplama usulünde ve idarede yenilik yapılması amacıyla Bursa Valisi Münir Paşa'nın Rüşumat Emaneti sırasında oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanan bu nizamnâme, 13 Mart 1874 tarihinde uygulamaya konuldu.¹⁴¹

Hazırlanan Duhân Nizamnâmesi'ne göre, tütünün üretim süreci, üretici tüccar ilişkisi, fabrikasyonu, perakende satış ve ihracatı kanunlara uymak koşuluyla serbest bırakılacaktı. Devlet kontrolüne tabi olan sigara ve imalathaneleri sınıflandırılarak bu iş yeri sahiplerinden sınıflarına göre “*Sarfiyat Resmî*” adıyla bir vergi alınmaya başlanacak ve satış fiyatları da kontrol altına alınacaktı. Bütün mamuller devlet tarafından basılan ve Rüşumât İdaresi'nden para karşılığı alınan bandrol¹⁴² adındaki kağıtlara yapıştırılarak satışa sunulacaktı.¹⁴³

Uygulamaya konan düzenleme neticesinde birtakım sorunlar ortaya çıktı. Tütüncülük yapan kişilerin dışındaki yabancı tüccarlar, tütün üzerinden alınan vergilerin daha önce yapılan ticaret antlaşmalarına aykırı olduğunu ifade eden eleştirilerde bulundu. Bu sebeple kanun üzerinde tekrar görüşmeler başladı ve özel bir komisyon kuruldu. Görüşmeler neticesinde komisyonun bazı maddelerine itirazlar geldi. Komisyon üyeleri itiraz edilen maddeler üzerinden gerekli gördükleri değişiklikleri yaparak yeniden gözden geçirdi. Nizamnâme son haliyle *Düstur*'da yayımlanarak yürürlüğe girdi. Nizamnâmenin ilk bölümü tütün ekimi, ikinci bölümü üretim miktarı ve üretimin kaydının tutulması, üçüncü bölüm *Müruriyye Vergisi*, dördüncü bölüm tütün ithalatı ve ihracatı, beşinci bölüm üretim yapan fabrikalar ve *Sarfiyat Resmî*, altıncı bölüm tütün satan yerler ve kişiler ile ilgiliydi.¹⁴⁴

¹⁴⁰ BOA., İMMS., 2048, 09 Cemaziyevvel 1290, (M. 5 Temmuz 1873) Uygulama tarihi 1874-1875'tir.

¹⁴¹ Ünal, a.g.m., s.24.

¹⁴² Bandrol sistemi ile Osmanlı Devleti'ne yeni bir uygulama gelmiş oldu. İlk kez 1868'de Amerika'da uygulanan bu sistem, devletin sattığı resmi bandrolün tütün mamullerine yapıştırılarak, sigara ve tütün paketlerinin ülke içinde dolaşımına izin verilmesini kapsıyordu. Bandrol bedelleri tütün ve sigaranın kalitesine göre farklılık göstermekte idi. Bkz. Altun, a.g.tz., s.9.

¹⁴³ Dıġıroġlu, a.g.tz., s.27.

¹⁴⁴ *Düstur*, I.Tertip, C.3, Dersaadet, 1304. (M.1886), ss.329-363.

İlk bölümün ilk maddesi tütün ekimi hakkındaydı: “*Kanun kurallarına uyulduğu sürece bin dokuz yüz sene-i maliyesinden itibaren her tür tütün ziraat etmek isteyen kimse tütün ziraat edeceği mahal, yarım dönümden noksan olmamak şartıyla izin ve ruhsat talep edilmeksizin tütün ziraatı hususunda serbest olacaktır*”¹⁴⁵ şekli ile yer almakta, izin ve ruhsat talep edilmeden tütüne müsaade edilmekteydi.

İkinci bölüm tütün üretiminin kimler tarafından nasıl ve ne zaman yapılacağı üzerineydi. Tütün büyüyüp olgunlaşmadan önceki süreçte tarladaki tahriri, görevliler ve çiftçiler ile birlikte yapılacağı belirtilmekteydi. Tahrir görevlileri, o bölgedeki Rüsûmât İdaresi tarafından gönderilen memurlar, kâtipler ve tarlanın bulunduğu yerden tarafsız iki kişi olarak belirlenmiştir. Böylece üretilen tütün miktarı kayıt altına alınacaktı. Yine ikinci maddede zikredildiği üzere tahrir yapılırken tütün üreten tarlasının başında bulunacak, koçanlı ve ciltli sergi pusulası verilerek çiftçinin ne kadar tütün üreteceği önceden saptanacaktı.¹⁴⁶

Kanunun üçüncü bölümü ürünün satışı ve *Müruriyye Vergisi*'nin işleyişi ile ilgiliydi. Tütün satışında üretici özgür olacaktı, üretici ve tüccar fiyat belirleme yetkisine sahipti. Üretici tütünü satmak isterse tütün toplanmadan segi pusulası ve alıcı ile birlikte idareye gelmek zorundaydı. İdare tütünün miktarı ve kime satılacağını kaydedecekti. Üretici tütünü başka yere götürmek isterse (kaydedilen yerin dışında) tütünü teslim aldığına dair bir belge ile senet yapılacak ve kefil gösterecekti. Ayrıca üretici, tahrir yapılan kaza dışına çıkarırsa okka başına 3 kuruş *Müruriyye Resmi*'ni ödeyerek, kefil gösterip senet vermemesi durumunda *Müruriyye Resmi*'ni ve fiyat üzerinden vermesi gereken *Sarfıyat Resmi*'ni depozito olarak yatırmak zorunda olacaktı.¹⁴⁷

Mağazasında tütün depolayan tüccar bunları kıyılmış halde satacak ve her defasında sattığı tütün miktarı 80 okkadan aşağı olmayacaktı. Tütünü satarken Rüsûmât İdaresi'nden verilecek dipkoçanlı bir tezkereye kime ne kadar sattığını işleyecek ve bir nüshasını da müşteriye verecekti.¹⁴⁸

Devlet tütün tüccarları üzerindeki denetimini sıkı tutmak ve usulsüzlüğü engellemek adına bazı önlemler almıştır. Bunlar, denetimlerin yılda iki kez yapılması, gerekli görüldüğünde

¹⁴⁵ *Düstur*, I.Tertip, C.3, Dersaadet, 1304 (M.1886), s.329.

¹⁴⁶ *Düstur*, I.Tertip, C.3, Dersaadet, 1304 (1886), ss.329-330.

¹⁴⁷ Doğruel, a.g.e., s.54.

¹⁴⁸ Altun, a.g.tz., s.10.

tütün tüccarının defter ve tezkerelerinin¹⁴⁹ kontrol edilmesi ve kanuna aykırılık tespit edilirse tüccarın d kk nının mühürlenmesi şeklindeydi. Ayrıca tütün üretecek fabrikalar yalnızca hükümetin uygun bulduğu yerlerde kurulup denetlenebilecekti.

Yukarıda genel hatlarıyla ele alınan Duhân Nizamnâmesi daha sonra ortaya çıkacak nizamnâmeler için bir taslak oluşturmuştur. Tütün için kontrollü bir yasal düzenleme adımı atıldığı söylenebilir. Ayrıca tütün üretim ve ticareti konusunda detaylı bir denetimin hedeflemesi, tütün kaçakçılığının da engellenmek istenmesi açısından önem teşkil etmektedir.

2.1.5. R s m-ı Sitte ve Düyûn-ı Umûmiyye

Osmanlı Devleti 1877-78 Osmanlı Rus SavaŐının devam ettiği yıllar içerisinde mali yönden sıkıntılı sürecin savaş giderleriyle büyüdüğü bir döneme girmişti. Devlet giderlerini karŐılayabilmek için bitmeyen bir borç batağına s r klenmiŐti.

1855-1875 yılları aralıksız süren borçlanma döneminde Osmanlı Devleti, bozulan ekonomisinin ortaya çıkardığı mali sorunlara çare bulma çabası gösterirken, dış devletler yeni yatırım alanları bulup, bu alanlardan k r elde etme amacı güdüyordu. 1873 yılı sonra Avrupa ve Amerika'da büyük bir mali kriz patlak vermiş, Osmanlı Devleti'nin dış borçları için yatırım yaptığı fonların kesilmesine yol açmıştı. 1874 yılındaki kuraklık da buna eklenince 6 Ekim 1875 yılında Sadrazam Mahmut Nedim Paşa devletin mali iflasını açıkladı. Aynı yılın Ekim ayında çıkarılan ve yürürlüğe giren bir kararname ile mali operasyona başlayan Osmanlı Devleti, borçlarını ödeme çabasına girdiyse de, Sırbistan savaşı yüzünden Nisan 1876 yılında borç ödemelerini durdurmuŐtu. 31 Ağustos 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid, Osmanlı borçlarının devletten devlete borçlar olmadığını, borcun Őahıslardan alındığını ve alacaklıların temsilcileriyle  oz m yolunun bulunacağı ifade etti.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sebebiyle  oz m arayışı çıkmaza girmiŐ, 1 Ekim 1878'de mali bir komisyon kurularak, devletin önemli gelir kaynakları tespit edilmiştir. Bu komisyon düzenli bir bütçe hazırlanması, Galata Bankerleri' ne olan borcun ödenmesi kararını almıştır. Alacaklılar ise verdikleri borçların karşılığını alabilmek için Osmanlı Devleti ile sıkı bir görüşme sürecine girmiştir. Aralarında 22 Kasım 1879 tarihinde yapılan anlaşma sonucunda

¹⁴⁹ Tütün satıcısı olabilmek için vergi idaresinden satış tezkeresi alması gerekmektedir. Tütün satıcıları panayır, pazar ve köylerde gezerek ya da sabit bir satış yerinde satış yapabilirlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altun, a.g.tz., s.57.

Osmanlı dış borçlarına karşılık teminat olarak altı gelir kaynağını 10 yıl süre ile alacaklılara tahsis edilmiştir. Daha önceki yıllardan kalan 8.725.000 liralık borç, belirtilen süre içerisinde taksitlendirilerek, anlaşması sağlanan altı gelir kaynağı üzerinden ödenecektir. Ödemelerin sistemli bir şekilde takip edilmesi adına gelir kaynağı altı olduğu için “ *Rüsûm-ı Sitte İdaresi* ” (1879-1880) adı verilen özel bir kuruma verilecektir. Bu idare damga resmi, İstanbul ve civarı balık resmi, İstanbul, Edirne, Samsun ve Bursa harîr öşrü, tuz, müskirât ve tütün inhisarlarından oluşan altı gelir kaynağının işletme hakkını almıştır.¹⁵⁰ 13 Ocak 1880 tarihinde faaliyete geçen bu idare ile sadece Galata Bankerleri’ne olan dış borçların ödenmesi kesin bir şekilde bağlandı. Ancak bu inhisar mültezimlerin teminatı ve sorumluluğu olmaksızın devlet adına idare edilecekti.¹⁵¹ Devlet için önem arz eden bu gelirlerin işletme hakkı devlet borcunu öderse ya da iyi bir ödeme planı ortaya koyabilirse devlete geçecek ve sözleşme feshedilecekti.

1 Ocak 1880 tarihinde işe başlayan idarenin ilk üç aylık geliri 465.000 Osmanlı lirası olarak gerçekleşti.¹⁵² Bu İdare’de 130’u gayrimüslim 5714 kişi görev aldı.¹⁵³ Rüsûm-ı Sitte İdaresi faaliyete başladığı 1880’de 643.357 lira net gelir elde etti. 1881-82 döneminde ise meblağ 728.403 liraya ulaştı. Bu sonuçlar tütün sektörünün bir vergi kaynağı olarak verimliliğini gösterdiği gibi 1874’te çıkarılan ve Rüsûm-ı Sitte döneminde de yürürlükte olan Duhân Resmi Nizamnâmesi’ni de ortaya koyuyordu.¹⁵⁴

Rüsûm-ı Sitte devamlılık gösteren uygulamaları ile başarı elde etmişti. Fakat bu başarı uzun sürmedi ve iki yıl sonra varlığına son verildi. Rüsûm-ı Sitte yürürlükteyken Galata Bankerlerine imtiyazlı davranıldığı ileri sürüldü. Bu durumu İngiltere ve Fransa’da elçileri vasıtasıyla durumu resmi olarak protesto etti. Osmanlı hükümeti yabancı devletlere borçlar konsolide edilmediği takdirde, hiç kimsenin eline bir şey geçmeyeceğini, elinde tahvil bulunan binlerce Avrupalının da her şeyini kaybedeceğini söyledi. Bu durumun üzerine ilgili devletler, Osmanlı gelirleri yalnızca kendi temsilcileri tarafından denetlendiği takdirde konsolidasyonu kabul edeceklerini bildirdiler.¹⁵⁵ Gelen bu itirazlar üzerine, Osmanlı Devleti ve alacaklıların temsilcileri arasında bir anlaşmaya varıldı. 20 Aralık 1881’de (28 Muharrem 1299) adına “Muharrem Kararnamesi” denilen ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin kurulmasına yol açan bir

¹⁵⁰ Cafer Çiftçi, “Hudâvendigâr Vilâyeti’nde İpek Böcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Rolü”, *Belleten*, C. LXXVI, S.277, 2012, s.907.

¹⁵¹ Doğruel, a.g.e., s.62.

¹⁵² Ünal, a.g.m., s.25.

¹⁵³ Dıġırođlu, a.g.e., s.29.

¹⁵⁴ Altun, a.g.tz., s.13.

¹⁵⁵ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, ss.550-551.

anlaşma ile Rüsûm-ı Sitte İdaresi tarihe karıştı. Alacaklıların menfaatlerini korumak ve borçların ödenmesini bir plan dâhilinde yürütmek üzere İngiltere-Hollanda, Fransa, Almanya, Avusturya- Macaristan, İtalya ve Osmanlı sahasındaki tahvîlât hamillerini temsil eden altı üye ile “öncelikli” yani Osmanlı Bankası’na verilen tahvilleri temsil eden bir üyeden oluşmak üzere toplam yedi aslı üyeli Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdâre Meclisi kuruldu.¹⁵⁶

Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi, Muharrem Kararnamesi’nin 15. maddesine göre oluştu. Düyûn-ı Umûmiyye, prototipi olarak nitelendirilebilecek Rüsûm-ı Sitte İdaresi ile aynı amaçla kurulmasına rağmen, sorumluluğunda bulunan gelir kalemleri nedeniyle ondan daha da karmaşık yapıya sahipti.¹⁵⁷ İdarenin kuruluşunu onaylanması ile birlikte Rüsûm-ı Sitte İdaresi’nden Düyûn-ı Umûmiyye’ye geçirilen gelir kaynaklardan biri de tütündü.¹⁵⁸ Devlet oluşturulan bu kuruma her türlü desteği sağlayacak, anlaşmazlık konusunda hükümet ve konsey arasında aracılık yapabilecekti. Konseyin öncelikli amacı vergileri, dış borç ve faizlerin toplanmasını sağlamaktı. Konsey kendi memurunu kendi tayin edecek ve kendi kadrosunu oluşturabilecekti. Zaten kararnâme hâmilelerin temsil ve onların menfaatlerini korumak üzerine bina edilmişti.

Muharrem Kararnamesi’nin 8. maddesi, Düyûn-ı Umûmiyye’ye bırakılan gelirleriyle ilgiliydi ve devredilen inhisar ve vergi gelirleri şunlardı: Sigara, enfiye çiğnemeye mahsus tütün öşrü ve gümrük resmi dışarıda kalmak üzere imparatorlukta üretilen tütün ve tuz gelirleri; alkollü içeceklerden alınan gümrük vergileri hariç olmak üzere alınan vergiler ile pul vergisi; İstanbul ve çevresi balık resmi hâsılâtı, ipek öşrü ticaret antlaşmalarındaki değişimlerden dolayı oluşabilecek gümrük vergilerinden doğan hâsılât fazlası, patent nizamnamesinin uygulamaya konulması ile temettü vergisinin o anda mevcut gelirin muhtemel fazlası, Bulgaristan vergisi, Kıbrıs Adası gelir fazlası, Doğu Rumeli vergisi, tömbeki gelirin 50.000 Osmanlı lirası, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan, hisselerine isabet eden meblağ.

Kararnâmenin 9. maddesi, kurulacak Reji İdaresi hakkındaydı. Bu maddeye göre hükümet tütün ve tuz inhisarını reji yoluyla işletilmesine muhalefet etmeyecekti.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Çiftçi, “ Hudâvendigâr Vilâyeti’nde İpek böcekçiliğın Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Rolü”, s.908.

¹⁵⁷ Dıgıroğlu, a.g.e., s.29.

¹⁵⁸ Kararnâme buna ek olarak 230.000 liraya kadar olan tütün öşrünün, Kıbrıs ve Bulgaristan’dan geleceği beklenen gelirlerin gelmemesi durumunda Düyûn-ı Umûmiyye’ye devredileceğini belirtiyordu. Bkz. Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.218.

¹⁵⁹ Doğruel, a.g.e., s.63.

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile mali ve siyasi hayatta devlet açısından önem teşkil eden tütün ve tuz gelirleri için yeni bir dönem başladı. Fakat devlet ekonomisini kurtarmak amaçlı kurulan bu idare, Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak çalışan batılı devletlerin ortak çıkarlarını temsil eder bir duruma geldi. Bu kurumun içerisindeki temsilciler, alacaklılar adına hareket eden mali bir kurum olarak görevini yerine getirmedi ve Avrupalı devletler de bu temsilcilere siyasi bir misyon yükleyerek kendi temsilcisiymiş gibi davrandı. Bu durumun sonunda Osmanlı Devleti mali yapısında Avrupalıların koruyup kolladığı Düyûn-ı Umûmiyye ile Osmanlı Maliye Nezâreti olmak üzere ikili bir yapı ortaya çıkardı. Söz konusu durum Düyûn-ı Umûmiyye'nin niteliği konusunda uzun süren tartışmaları gündeme getirdi.

2.2. MEMALİK-İ OSMANİYE DUHÂNLARI MÜŞTEREKÜ'L MENFAA REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU (1883-1914)

Osmanlı Devleti gelir kaynaklarının Avrupalı devletler için önemli bir pazar olarak görülmeye başlanmasıyla, tütün gibi gelir getiren ürünler üzerinde ilgi artmaya başladı. Rüsûm-ı Sitte ve Düyûn-ı Umûmiyye tecrübelerinden sonra, özellikle tütünün kâr getiren bir meta olarak gün yüzüne çıkması, pazar arayışındaki dış devletler için kaçınılmaz bir fırsattı.

Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin faaliyete başladığı yıl olan 1880'de, tütünden elde ettiği kâr 643.357 liraydı. 1881-1882 dönemindeki net geliri 728.403 liraya ulaşmıştı.¹⁶⁰ Bu durum Duhân Nizamnâmesi'nin ve Rüsûm-ı Sitte'nin başarısını göstermekte, tütünün bir vergi kaynağı olarak verimliliğini ortaya koyarak devletin bir tütün tekeli kurması gerekliliğini gündeme getirmekteydi.

2.2.1. Reji İdaresi'nin Kuruluş Sebepleri

Tütünün Osmanlı Devleti sınırları içerisinde hem üretilip hem de tüketilmesi bu ürüne olan talebi arttırmıştır. Başta küçük çapta yapılan tütün üretimi, sonraları ihtiyaçlar doğrultusunda artınca talep oranı yükselmiş, buna bağlı olarak tütün kullanımı da ülkenin birçok yerinde artmıştır. Hükümet, bu talep doğrultusunda tütünden ekonomik anlamda da yarar sağlanabileceğini düşünmüş, gümrük ve vergilendirme sistemi üzerinden tütüne denetim

¹⁶⁰ Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara, 1979, s.227.

getirerek tütüncülüğü bütün kollarıyla birlikte yükselen trende sahip, yeni bir sanayi sektörü haline getirmeyi planlamıştır.

Tütün sektöründe talebin ve kârın yüksek olması, Osmanlı Devleti'nde tütün ekim alanlarının artması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu durum 1890 verileri dikkate alınarak değerlendirildiğinde şu şekilde bir cetvel karşımıza çıkmaktadır:

Şehir	Kilo
Adana	20.000
Bursa	387.000
İstanbul	54.000
İzmit	395.000
Çanakkale	124.000
Tekirdağ	43.000
Diyarbakır	146.000
Erzurum	48.000
Yanya	111.000
Trabzon	792.000
Samsun	356.000
İzmir	692.000

Tablo 4: 13.05.1890 tarihinde Reji Komiseri Nuri Bey'in, Maliye Nâzırı Agop Paşa'ya sunduğu lâyhada yer alan tütün üreten şehirlerin tütün üretim miktarını belirten cetvel. Kaynak: BOA, *Yıldız Esas Evrâkı (Y.EE.)* 11/17, 13.05.1890.

Yukarıdaki bilgiye göre, Osmanlı Devleti sınırlarında Reji kurulmadan önce tütün üretiminin en çok yapıldığı şehirler sırasıyla Trabzon, İzmir, İzmit, Bursa ve Samsun olarak belirlenmiştir. Tütünün bu derece birçok yerde talep edilmesi sonucunda İstanbul Duhân İdaresi, İnhisar-ı Duhân İdaresi gibi isimlerle hem özel hem devlet kontrolü altında, bir anlamda Reji İdaresi'nin öncülü sayılabilecek idareler ile tütün tekel altına alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti aldığı borçları ödeyemeyince 1876 yılında alacaklıların temsilcileri ile görüşmeye başlamış, 1881 yılının Aralık ayında (Hicri takvime göre Muharrem ayında) bir

antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Osmanlı hükümeti ülkesinde arasında tütünün de bulunduğu bazı vergi gelirlerini, yabancı alacaklılar için toplayacak bir örgütün (Düyûn-ı Umûmiyye) kurulmasını kabul ediyordu. Antlaşmanın 8. ve 9. maddelerinde kurulacak olan Reji Şirketine Osmanlı Devleti karşı çıkmayacak ve Reji Şirketi kurulduğunda hâsılâtın Osmanlı Devleti ile Reji ¹⁶¹ Şirketi arasında taraflarca kararlaştırılacak koşullar içinde bölüşürüleceği belirtiliyordu. ¹⁶² Buna göre hükümet tütün ve tuz inhisarı için muhalefet etmeyecek, belirlenen koşulları yerine getirecekti.

Osmanlı hükümeti tütün tekeli konusunda Osmanlı Bankası ortakları ile masaya oturarak antlaşma yoluna gitti. Tütün gelirlerinin ekonomisi için öneminin farkında olan devlet, bu ürün gelirlerinin yönetimine ve paylaşımına ilk görüşmelerde sıcak bakmamıştı. Sonraları devlet hazinesi için gelir potansiyeli yüksek bir ürün uğruna mücadele etmekten kaçıp, düzeltme yoluna gitmekten ziyade, yabancı ortaklı alacaklarla fikir birliği yolunu seçti. Çünkü Osmanlı yönetimi, tütün üretiminin ve tütünden elde edilen gelir kontrolünün, ne kadar çok güç olduğunun farkındaydı. Bu güçlüğü hükümet için sorun yaratacağı ortadaydı ve dış devletlerle işbirliği yapmanın kendilerine daha az yük getireceği düşünülüyordu.

Tütün hile ve kaçakçılığa çok müsait bir üründü. Ayrıca, 1861 yılında yabancı devletlerle yapılan Ticaret Antlaşması gibi birtakım antlaşmalar vergi kaçakçılığı için uygun ortamı sağlayarak kaçakçılığı teşvik eder hâle getirmekteydi. Reji sistemi ile devlet üretici ve tüketici arasında düzeni sağlayacak, daha önce bu konuda yaşadığı pürüzleri ortadan kaldıracaktı. Alacaklı devletler ise Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ülkesi olması sebebiyle tütün üretiminde dikkat çekebilecek özellikte bir ihracatçı olduğunun farkındaydı. Dolayısıyla tütün için işbirliği yapmak kendileri için kazanç kapısı anlamına geliyordu.

2.2.2. Reji'nin Kuruluşu ve Reji Şartnâmesi

Osmanlı hükümetinde tütün rejisinin kurulma kararı, taraflar arasında hızlı bir şekilde verilmedi. Bu konuda bazı tartışmalar yaşandı ve sonunda bir anlaşmaya varıldı. Çünkü tütün

¹⁶¹ Reji yöntemi 19. yüzyılda Batılı ülkelerin görece bağımsız periferi (çevre) ülkelerinde uyguladıkları bir yöntemdir. Osmanlı Devleti İran ve Mısır'ın başta geldiği bu ülkelerde merkezi bir yönetimin ve bürokrasinin varlığı, sömürgeci güçlerin ülkede yaratılan artık değere doğrudan el koymalarını engelliyordu. Bu engel karşısında bulunan çözüm, ülkenin kaynaklarının sözde yine o ülke hazinesi adına "emaneten" yönetilmesi ve elde edilen gelirden hükümete sabit bir kira (aidat); ödenmesi kalan kârın da değişen oranlarda paylaşılmasıdır. Reji sözcüğü de 19. yüzyılda bu amaçla kurulan örgütlerin genel adı olup "emaneten" ya da "vekâleten yönetme" anlamına gelmektedir. Bkz. Altun, a.g.tz., ss.18-19.

¹⁶² Gökdemir, a.g.tz., s.34.

gibi bir üründen elde edilecek kazanç, her iki taraf için de bölüşülmek istenmemesine rağmen menfaatler dolayısıyla karar birliğine varmak kaçınılmaz olmuştur.

Bâb-1 Âli ve alacaklı temsilcileri arasındaki görüşmelerde, diğer gelirlerin devri hususu sorun yaratmamakla birlikte, tütün konusunda ortalama bir yol bulmak zorunluluğu doğmuştu. Muharrem Kararnâmesi'nin 9. maddesi: “ *Tütünün reji suretiyle işletilmesinden hâsıl olacak kazanç, alâkadârlar arasında tespit edilecek şartlar dâhilinde hükümetle işletme şirketi arasında taksim olunacaktır*” şeklindeydi.¹⁶³ Bu madde kapsamında, gelir ortaklaşa paylaşılacaktı. Osmanlı Devleti halkın bir bölümü tütüncülükle uğraştığı ve tütünün hazine için ekonomik değeri dolayısıyla, tütün gelirlerini kaybetmek istemiyordu. Reji kurulmadan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda “*Tütün Resmi*” adı altında üreticilerden alınan verginin 1882-83 yılında devlet ekonomisine katkısı 737.466 lira idi. Üstelik Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin ilk yıllarında tütün bandrol hâsılâtı yaklaşık olarak 1 milyon Osmanlı lirasına yaklaşmıştı.¹⁶⁴ Tüm bu sebeplerden dolayı tütünün değeri devletler açısından önem teşkil ediyordu.

Düyûn-ı Umûmiyye kuruluşundan sonra, gelecekte Reji İdaresi'nin imtiyaz sahibi olacak Wiener Kredit Anstalt (Viyana) , Bleichröder Bankası (Berlin) ile Osmanlı Bankası, Reji yoluyla tütün şirketi kurulma imkânlarının Muharrem Kararnâmesi dâhilinde araştırılması adına görevlendirildi.¹⁶⁵ Araştırmalar sonucunda bu temsilciler, Osmanlı hükümeti ile anlaşarak, tütün rejisini kurma yoluna gittiler. Galatalı Banker M. Leonidas Baltazzi diğer ortaklar adına görüşmeler yaptı. Maliye Nâzırı Server Paşa hükümete yıllık sabit bir gelir verilmesi, saptanacak oranlara göre hükümet ve şirket arasında bu gelirin paylaşılması halinde taleplerin kabul edileceğini söylüyordu.¹⁶⁶ Maliye Nâzırı'nın verdiği 23 Mart 1299 (1881/1882) tarihli kararnâme ile Osmanlı Devleti tütünlerinin Reji şeklinde işletilmesi fikrinin Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile hükümet arasında sorun çıkartabileceği düşüncesi ile Baltazzi Projesi'ni geri çevirdi.

Baltazzi'nin teklifini geri çeviren komisyon, daha sonraki oturumlarda İngiliz ve İtalyan delegelerin tekliflerini değerlendirdi. Fransız vekillerce önerilen Osmanlı Devleti ile alacaklıları arasında kâr bölüşümü esasına dayanan teklif, Avusturya- Macaristan vekillerince

¹⁶³ Altun, a.g.tz., s.14.

¹⁶⁴ Gökdemir, a.g.tz., s.33.

¹⁶⁵ Doğruel, a.g.e., s.64.

¹⁶⁶ Altun, a.g.tz., s.15.

de uygun görüldü. Ayrıca, kâr bölüşümünün alacaklılar ve şirket arasında yapılmasına ilişkin öneriler de ortaya konmuştu. Sonuçta Fransızların önerisi uygun görülerek kabul edildi.¹⁶⁷

Reji Şirketi'nin kuruluşu konusunda hükümet ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi arasında bir anlaşmaya varıldı. Uzlaşmanın sağlanması uzun tartışmalar sonrası gerçekleşti ve anlaşma 10 Ocak 1883 tarihinde imzalandı¹⁶⁸. Reji İdaresi'nin kuruluşu ile ilgili padişah irâdesi şöyleydi:

“Düyûn-ı Umûmiyye Nizamnâmesinin 9. maddesi hükmünce tesisi kararlaştırılmış olan Duhân Rejisi'nin İdaresi'ne talip olan Osmanlı Bankası ile ortaklarına, komisyon mahsûsundan tanzîm ve Meclis-i Mahsûs'ta tadîl olunan şartnâme lâyihası gereğince 30 sene müddetle imtiyaz verilmesine karar verilmiştir. Tarih: 14 Mayıs 1882 (7 Recep 1300)”¹⁶⁹

Tüm bu gelişmeler sonrasında, Muharrem Kararnâmesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare'sine devredilen tütün gelirleri, yeni bir kurum olan Reji İdaresi'ne verildi. Resmi adıyla *Société de la Régie Cointéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman* ya da Osmanlı'daki adıyla *Müşterekü'l Menfaa İnhisar-ı Duhân Devlet-i Aliye-i Osmaniye* ya da *Memâlik-i Mahrûse-i Şahâne Duhânları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi*, 1883 yılı itibariyle yönetilmek üzere yönetimi Osmanlı Bankası Müdürü Emile Deveaux'a bırakıldı.¹⁷⁰

Şirket ortaklarının II. Abdülhamid'e sunduğu irâde-i seniyye kabul edilmiş, 30 yıllık imtiyaz devlet tarafından resmen onaylanmıştır. Tütün gelirinین yönetimi konusunda yükümlülük Deveaux ve ortaklarına geçmiş, şirket adına çalışmalara başlamışlardır. Böylece tütün işletme yetkisi üç ana koldan idare edilen anonim bir şirkete devredilmiştir.¹⁷¹

Muharrem Kararnâmesi'nin 9. maddesine dayanarak oluşturulma kararı alınan Reji İdaresi, Sadâret makamından alınan onay ile 14 Mayıs 1883 tarihinde yapılan anlaşma ile

¹⁶⁷ Morawitiz, a.g.e., s.228.

¹⁶⁸ BOA., İ.MMS., 3367, 14 Mayıs 1883, Doğruel, a.g.e., s.65.

¹⁶⁹ Fatma Doğruel ve Suat Doğruel'in *Osmanlıdan Günümüze Tekel* adlı kitabı s.65'te, Reji kuruluş tarihi hakkındaki açıklaması şu şekildedir: 10 Ocak 1883 tarihli, BOA., İrâde-i Meclis-i Mahsûs, No.3367 belgenin kararnâmesinde 10 Kânunuevvel 1883 olarak geçmektedir. Ancak, Reji İdaresi ile ilgili 3367 sayılı bu belge grubunun arkasına eklenen el yazı ile yazılmış Fransızca kararnâme ve bu yazışmaları yürüten komisyon üyelerinin mektuplaşma tarihleri ve anlaşmanın imzalandığını haber veren notlar hep 10 Ocak 1883 tarihine karşılık gelmektedir.

¹⁷⁰ Anıl Erdoğan, “Düyûn-u Umumiyye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi”, *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akçipek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014. ss.202-203.

¹⁷¹ BOA., *Sadâret Mukâvelenâmeler* (A.DVN.MKL.) No: 20/20, 30.05.1298 (M.1881).

faaliyete geçti.¹⁷² 14 Mayıs 1883'te irâdesi çıkarılan bu anonim Reji Şirketi 14 Nisan 1884'ten itibaren otuz yıl süreli bir imtiyazı fiilen kullanmaya başladı.¹⁷³

Yeni kurulan bu ortak şirketin görev ve yetkileri konusunda 29 maddelik *Reji Şirket Şartnâmesi* hazırlandı.¹⁷⁴ Şartnâmenin ilk maddesinde “*Memâlik-i Şahane Duhânları Müşterekü'l Menfaa Reji İdaresi, merkezi Viyana'da bulunan Kredit Anstalt ve ortakları, Osmanlı Bankası ve ortakları ile meydana gelmiş anonim bir şirkettir.*” ibaresi yer almaktadır. Yani bundan sonraki süreçte bu anonim şirket tüm kâr ve zararda ortak hareket etmek durumdadır (Md.1). Ayrıca şirket nizamnâmesine Düyûn-ı Umûmiyye'nin onay vermesi gerektiği, bu onay sonrası devletin resmi izni ile en az altı ay içerisinde, merkez İstanbul olacak şekilde Rejinin örgütünü kurması ve dokuz ay zarfında da tütün üretilen yerlerde faaliyete geçmesi gerektiği ilk maddede vurgulanmıştır.¹⁷⁵

Merkez İstanbul olmak üzere, yönetim kurulu 10 kişilik bir ekipten müteşekkildi (Md.2). Bu yönetim kurulu ve Reji genel yapısı Osmanlı kanunlarına göre hareket edecek, şirketle ilgili adli durumlarda Osmanlı mahkemelerine tâbi olacaktır.

Şirket uygun gördüğü yerlerde ülke içi ve dışı olsa bile şube açma yetkisine sahipti. Bu maddeye bağlı kalarak, özellikle kaçakçılığın önüne geçebilmek için memur atama yetkisi de Reji'ye eklendi. Şartnâme gereğince atanan memurlar, Reji'nin kendisi tarafından belirlenecek, bu memurların kıyafetleri o sınıfta bulunan devlet memurları kıyafetlerine mutabık olmak üzere, Maliye Nezâreti tarafından belirlenecekti. Ayrıca devlet şirkete kaçakçılığı engelleme konusunda ceza ve yaptırımları ile destek verecekti. (Md.3) Reji ile hükümet arasındaki anlayış, bu kanunda da olduğu gibi Reji'nin Osmanlı hükümeti yaptırımlarından en iyi şekilde faydalanabilme amacı güttüğünü ve kendisini garanti altına alma çabasında olduğunu göstermektedir.

¹⁷² BOA., İ.MMS., No.3367, 14 Mayıs 1883.

¹⁷³ Karaca, a.g.m., s.60.

¹⁷⁴ *Düstur* II.Tertip, IV. Zeyl, Dersaadet, 1302 (M.1885), s.332-348.

¹⁷⁵ BOA., İ.MMS., 3367 numaralı, 14 Mayıs 1883 tarihli belgede yukarıda belirtilen konu şu şekilde geçmektedir: “*Şirket-i merkûme nizâmât-ı esâsiyesinin tasdikinden itibaren nihâyet dokuz mâh sonra Dersaadet'e ve Duhânn hâsıl olduğu ve sarf ve istihlâk olduğu bil-cümle mevâki-i sâirede mu'amelâta bed'ü mübâşeretle ta'ahhüdâtını ifâya mecbur bulunacaktır.*” Bkz. Karaca, a.g.m., s.6.

Reji İdaresi tütün imal etmek ve depolamak için kuracağı binalara emlak vergisi ödemeyecekti (Md.5). Reji depoları arazi vergisinden, geliri temettü (kazanç) vergisinden muaf sayılacağı gibi hisse senetleri gibi işlemlerde de pul parası alınmayacaktı.¹⁷⁶

Şartnâme kurallarına Reji İdaresi'nin uymaması ve devletin bunu kanıtlaması halinde meydana gelebilecek olumsuz sonuçlara engel olabilmek için imtiyaz sahipleri Devlet-i Aliyye ve Düyûn-ı Umûmiyye hesabına 100.000 Osmanlı lirası tazminat ödeyecekti (Md.6). Bu madde doğrultusunda, belirtilen tazminat devlet ve Düyûn-ı Umûmiyye bütçesine ortaklaşa bölüşülecekti. Dolayısıyla devlet, kurulmuş bir idarenin kurallar bütününde hareket etmesini sağlamaya çalışmış olsa bile, ilerleyen dönemde Rejiyi kaldırmak istediği vakit Düyûn-ı Umûmiyye ile ortak hareket etmek zorunda kalacaktır. Yani devlet Reji'nin feshinde tek başına karar veremeyecektir.

Reji Şirketi Osmanlı Devleti'ne yıllık 750.000 Osmanlı lirası ödemekle yükümlüdür.¹⁷⁷ Hâsılât olsun olmasın şirket bu miktarı ödemek zorundadır. Elde edilen kâr hükümet, Reji ve Düyûn-ı Umûmiyye arasında aşağıdaki şekilde dağılacaktır (Md. 7).

Gelir (Osmanlı Lirası)	Düyûn-ı Umûmiyye%	Hükümet-i Seniyye Hissesi %	Reji İdaresi Hissesi %
1-500.000	35	30	35
500.000-1.000.000	34	39	27
1.000.000-1.500.000	30	52	18
1.500.000- 2.000.000	20	70	10
2.000.000 >	15	75	10

Tablo 5: Reji Şartnâmesi'ne bağlı olarak Memâlik-i Mahrûse-i Şahane Duhânları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi gelir dağılımı. Kaynak: *BOA, İ.MMS 3367* (H.1300/M.1883).

Hükümet, Reji Şartnâmesi'nin düzenli uygulanabilmesi için bir müfettiş atayacak ve bu müfettiş, Dersaadet'deki şirket toplantılarına katılarak, oy verme hakkına sahip olacaktı (Md.8).

¹⁷⁶ Dığıroğlu, a.g.e., s.33.

¹⁷⁷ Şirketin asıl sermayesi 100 milyon Frank veya 4.400.000 Türk lirası idi. Bkz. A. du Valey *Türkiye Maliye Tarihi*, Der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara, 1978, s.327.

30 yıllık imtiyazın bitiminden bir yıl önce taraflar bir araya gelerek, anlaşığı takdirde imtiyazın süresi uzatılabilecekti. Eğer imtiyaz süresinin yeniden uzatılması uygun görülmezse, Reji faaliyetlerine son verecek, hükümet ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin ortak kararı ile Reji başka bir şirkete bırakılabilecekti (Md.9- 10).

Reji Şirketi Doğu Rumeli hariç olmak üzere, bandrol sisteminin geçerli olduğu yerlerde iç tüketime yönelik tütünleri alma, üretme ve satma hakkına sahiptir. Cebel-i Lübnan ve Girit dışındaki yerlerden talep edilen vergiler, ticaret antlaşmalarına uymak koşulu ile puro, çiğneme tütünü, enfiyeler üzerinden ihracat vergisi alınacaktı. Bağdat, Musul Vilâyetleri ile Diyarbakır Vilâyeti'nin bazı yerlerinde ise şirket o zamana kadar Osmanlı hükümetine ödenen vergiler tahsil edilecekti.¹⁷⁸ Şirketin topladığı diğer vergiler ithal puro, ağız tütünü, enfiye ve lisans vergileri ile Mısır, Sisam, Tunus, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Doğu Rumeli, Girit ve İran'a ihraç edilen tütünler üzerindeki vergilerdir. Hükümet sadece öşür vergisi toplamada sorumlu tutuluyordu (Md. 11-13).¹⁷⁹

Tütün yetiştirmek isteyen ruhsat almak için Reji'ye başvuracaktı.¹⁸⁰ Eğer yarım dönümden az bir araziye tütün ekmek isteyen olursa Reji ruhsat vermeyecekti (Md.14).

Şirket tütün üretimini arttırmak için çiftçiye faizsiz kredi verebilecekti. Tütün ihracatı yapabilecek kişilere de kredi desteği sağlayacaktı; fakat üretici tütünleri müşterisine teslim etmeden önce aldığı borcu ödemek zorundaydı (Md.15).

Tütün ziraatının yapıldığı yerlerde üretici tütünü Reji ambarına teslim etmek ile sorumluydu (Md.16). Tütünlerin korunması amacıyla şirket tütün üretilen yerlerde birer ambar tesis etmek zorunluğu vardı. Gerçekten de şirket yüz bin kıyye ve daha çok tütün üretilen karyelerin her birinde ekli bir ambar inşa etmek durumundadır. Üretici Rejiye teslim edeceği

¹⁷⁸ Morawitiz, a.g.e., s.230.

¹⁷⁹ Doğruel, a.g.e., s.66.

¹⁸⁰ Tütün ziraatı için ruhsat verilecek Kaza ve Nahiyeler şunlardır: 1- Edirne, Kırkkale, Lüleburgaz, Vize ve Tekfur Dağı. 2-Cezayir-i Bahr-i Sefid: Sakız Kazası. 3-Canik: Samsun, Samsun Çarşamba ve Bafra Kazaları. 4-Sivas, Tokat, Erbaa, Niksar ve Zile Kazaları. 5- Trabzon: Trabzon, Ordu ve Polathane Kazaları. 6- Aydın: Söke Denizli, Manisa, Akhisar, Kasaba, Salihli, Muğla, Milas, Ödemiş, Tire, Bayırdir, Bergama, Kuşadası, Nif ve Bodrum Kazaları, Torbalı, Değirmencik ve Seyidköy Nahiyeleri. 7- İzmit: İzmit, Adapazarı, Kandıra, Karamürsel Kazaları. 8- Bursa: Bursa, Pazarköy, Kirmasti, Bilecik ve İnegöl Kazaları. 9- Karesi: Balıkesir, Gönen, Sındırgı Kazaları ile Edremid'in Ağunya Nahiyesi. 10- Kastamonu: Sinop Kazası. 11- İstanbul: Gebze ve Şile Kazaları 12- Bolu: Bartın ve Düzce Kazaları. 13- Beyrut: Sayda ve Sur Kazaları. Ayrıca Ebu-Reyha denilen tütün için Lazkiye, Cebele, Sayhun Kazaları. 14- Konya: Hamid Abad Kazası. 15- Bitlis ve Muş Kazaları. 16- Halep: Hasankeyf denilen tütün için Ayıntab Kazası. Bkz. Erdoğan Keskinkılıç, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi," *Liberal Düşünce Dergisi*, Liberal Düşünce Dergisi Yayınları, 14 Mayıs 1999, ss.151-154.

mahsullerini 10 saat mesafeye nakle mecbur değildi. Bu yüzden Reji, üreticinin tütünlerini koruyabilmek için ambara uzak olan mahallelere bir memur atamakla yükümlüdür.¹⁸¹

Tütünler ambara konabilecek düzeye geldiğinde çiftçi Reji görevlisine haber verecek, memurun olmadığı yerde ise ihtiyar heyetine başvuracaktı. İhtiyar heyeti de Reji görevlilerini durumdan haberdar edecekti. Durumu haber alan Reji memuru tütünü ambara nakletmek üzere buraya bir memur atayacak ya da çiftçi tütünü kendisi Reji ambarına nakil etmek isterse tütün miktarını ve bohça adetini gösteren bir nakliye ruhsatnâmesi düzenlenecekti. Elinde nakliye ruhsatnâmesi olmayan hiç kimse tütün nakletme hakkına sahip değildi. Bir sene içinde üretilen tüm tütünler Ağustos ayı başında ambara teslim edilmek zorundaydı. Yani her yılın Ağustos ayı başı tütün teslim tarihi olarak belirlenmişti. Fakat ilk sene nizamnâme şartlarına gerekli adaptasyonun sağlanması için tütün yetiştiren çiftçilerin elde ettikleri tütünleri ertesi sene Ağustos ayı başına kadar Reji ambarına nakil ve teslim etmelerine izin verilmiştir.¹⁸² Reji ambarına teslim edilen tütünlerden Reji sorumluydu (Md. 17). Mahsul sahipleri, tütünlerini cinslerine göre ayırmak ve düzenlemek gibi alışlagelmiş tütün işlemlerini bu ambarda yapabilecekti. Reji de onlara bu işlemleri gerçekleştirebilecekleri alan ve zamanı sağlamakla yükümlüydü.¹⁸³ Ambara getirilen tütünler 2 sene boyunca muhafaza edilebilecekti. Ancak bu tütünlerden bundan sonraki her 6 ay için üreticisinden ambar kirası alınacaktı. 2 sene zarfında mahsul sahibi tütünü ambardan kaldırmadığı zaman idare meclisi tarafından bir memur görevlendirilecek ve bu memur ambarda kalan tütünleri müzayede usulüyle satışa sunacaktı. Satış sonunda elde edilen ücretten ambar kirası ve diğer masraflar düştükten sonra kalanını üreticiye teslim edecekti (Md.18). Mahsul sahibinin bu şekilde satışa sunulan tütünün fiyatına itiraz hakkı vardı. İtiraz 4 kişilik bir komisyon tarafından değerlendirilecekti. Komisyonunda şirket, mahsul sahibi ve mahalli idare tarafından bir üçüncü muhammin daha atanıp fiyat öyle belirlenecekti; ancak şirket de tütünleri tespit edilen fiyatta satın almaya mecburdu.¹⁸⁴ Tütün sahipleri 6 aylık ambar kirasını ödemedikleri takdirde, aynı muameleye maruz kalacak ve uygulama tekrarlanacaktı (Md.19-20).

Bütün tütünlerin işlenmesi ve satılması noktasında sorumlu olan tek kuruluş Reji Şirketi idi. Bu yüzden imparatorluk sınırlarındaki mevcut bulunan bütün tütünler Reji fabrikalarından

¹⁸¹ Gökdemir, a.g.tz., ss.37-38.

¹⁸² BOA., *Dâhiliye Nezâreti, Mektûbi Kalemi* (DH.MKT.), No 1356/23, 19.10.1303, (M.1886)

¹⁸³ Dığıroğlu, a.g.e., ss.36-37.

¹⁸⁴ Dığıroğlu, a.g.e., s.37.

çıkılmak zorundaydı. Hükümet Reji Şirketi'nin resmi anlamda kuruluşundan itibaren hiçbir kuruma tütün imâl etmek için izin vermeyecekti(Md.21).

Reji'nin ruhsat verdiği dükkânlarda tütün fiyatı sonradan hazırlanacak bir tarife ile belirlenecekti. Bu fiyat ilk 5 yıl boyunca okka başına 250 kuruşu (yani 2,5 mecrediye altını) geçmeyecekti (Md.24).¹⁸⁵

Üretici ve satıcı arasındaki kurallar ve cezalar Reji tarafından hazırlanacak ve bu kurallar Düyûn-ı Umûmiyye ile Bâb-ı Âli tarafından onaylanıp belirlenecekti (Md.25).

Reji Şirketi ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan şartnâme ile artık yabancı sermayeli anonim bir şirket dönemi başlamıştır. Osmanlı toplumunun büyük bir kısmını ilgilendiren Reji, Osmanlı tarım üretiminin yılda 100.000 lirayı aşkın öşür getiren ve dönem sonunda ihraç değerinde ilk sırayı alan, hemen hemen en zengin kesimini denetleme hakkını ele geçirmiştir.¹⁸⁶ Devletin tütün üzerindeki tüm haklarını elde eden şirket, bu sayede ülke içinde tütünün tek alıcısı konumuna gelmiş, tütün yabancı sermayeli kuruluşun denetimine girmiştir.

Düyûn-ı Ummûiyye, Osmanlı Devleti ve Reji Şirketi arasında imzalanan nizamnâme ile tütün üretimi, denetimi ve ticareti üzerinde yeni düzenlemeler yürürlüğe girmişti. Osmanlı Devleti bu düzenlemelerden ile kârlı çıkabileceğini düşünüyordu. Devlet müşterek bir anlaşma sayesinde gelirlere ortak oluyor, yetkileri paylaşıyordu. Örneğin, tütün ekim-dikimi Reji'nin kontrolünde olduğu halde ekim alanlarını Bâb-ı Âli belirlemişti. Kaçakçıları yakalayıp tütünlere el koymak Reji'nin, onları cezalandırmak ise hükümetin yetkisindeydi.¹⁸⁷ Nizamnâmenin 3. maddesi kaçakçılığa karşı önlem almayı Reji'ye bırakmış, eğer Reji gerek duyarsa hükümet yardımıyla bulunacağına dair garanti vermişti. Böylelikle hükümet, Osmanlı toprakları içerisinde kendi kurum ve kuruluşlarıyla hareket edebilen bir unsura destek sağlamayı taahhüt etmişti.

Şartnâme gereği Reji İdaresi tütün imâl etmek ve depolamak için kuracağı binalardan emlak vergisi ödemeyecek ve sadece bu vergiden değil belli başlı bazı vergilerden de (temmettü vergisi, arazi vergisi gibi) muaf tutulacaktı. Devlet, gelir elde edebilecek bazı vergilerinden Reji için esneklik tanıyordu. Ayrıca şartnâmenin 11. maddesi sebebiyle Osmanlı hükümeti tütün üzerinden öşür dışında hiçbir gelir elde edemeyecekti.

¹⁸⁵ Doğruel, a.g.e., s.68.

¹⁸⁶ Dığıroğlu, a.g.e., s.39.

¹⁸⁷ Altun, a.g.tz., s.23.

Devlet Reji'yi kaldırmak istese bile nizamnâme maddelerine göre tek başına bu kararını uygulayamıyordu. Bu konuda Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile görüş birliğine varmak zorundaydı.

Nizamnâmenin 15. maddesine göre, şirket tütün üretimini arttırmak için çiftçiye faizsiz kredi verebilecekti. Tütününü tüccara satan üretici, ürünlerinin müşteriye teslim etmeden önce şirkete borcunu ödemek zorundaydı. Yani çiftçi aldığı kredi karşılığında daha ürünü satmadan borcunu şirkete ödemek durumunda bırakılıyordu. Borç alıp borcunu ödeyememe durumuna düşürülen çiftçi, Reji kredisini bir daha talep etmiyordu. Ayrıca çiftçi maddi anlamda Reji tarafından desteklenip desteklenmediğini anlamıyor, bu tutarsızlık Reji'ye olan güveni sarsıyordu.¹⁸⁸ Rejinin dönüm başına vereceği kredinin miktarı ve zamanı kararlaştırılıp idareye bildirildiği halde Reji'nin verdiği sözü tutmadığı, çiftçiyi mağdur ettiği zamanlar artmıştı. Sonuçta Reji kredi desteği ile tütün üretiminde destek veriyor gibi gözüküyor ise de uygulamada bunu sağlamıyordu. Kısacası Reji kredi desteğini teoride sağlarken, pratikte sağlıklı uygulayamamıştır. Çiftçiye kredi verme konusunda birtakım pürüzler yaşansa da Reji kredisinin ülke adına olumlu bir gelişme olduğu söylenebilir. Reji İdaresi'nin faizsiz kredi sağlama kanunu ile senelerce tüccara mahkum kalan ekiciye tütünü sattığında ödeme şartıyla kredi verilmesi olumlu bir adımdır. Çünkü borç para karşılığında yüklü bir faiz talep eden tefeci ile tütünü ucuza alan tüccar ortaklığı sona ermiş, kanunla desteklenen hükümetin uygulamaları ile şekillenen yasal bir süreç başlamıştır.

Tütünlerin işlenip tüketime hazır hale gelmesinde sadece Reji fabrikaları sorumluydu.¹⁸⁹ Yani mevcut tüm tütün fabrikaları kapatılarak Reji yönetiminde fabrikalar kurulacaktı. Şirket var olan tesislerden yararlanma yoluna giderek kendi düzenini kurmayı planlıyordu.

Yetiştirilen tütünlerin Reji ambarlarına ve mağazalarına konulması (19. madde), tütünlerin işlenip, satılıp vergilerinin toplanması (11. ve 13. maddeler), tütün fiyatlarının Reji tarafından belirlenmesi (24. madde), şirketin çiftçiye faizsiz kredi vermesi (15. madde) ve tütünleri korumak ve muhafaza etmek amacıyla depo inşa etmesi, tütün yetiştirecek çiftçinin Reji'den ruhsat almak zorunda olması (14. madde) gibi unsurlar üreticinin tütünü ekip ticaretini yapana kadar tüm safhalarında reji ile bağlantılı olduğunu göstermekteydi.

¹⁸⁸ BOA., *DH.MKT.*, 2024/39, 03.05.1310. (M.1892).

¹⁸⁹ Reji Şirketi'nin Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde fabrikaları vardı; bunlar İstanbul, İzmir, Samsun, Adana, Şam ve Halep fabrikalarıdır. İstanbul'daki fabrika Cibali Tütün Fabrikası'dır ve kayıtlara göre en fazla tütün ürününün imâl edildiği yerdir. Bkz. Tiğınçe Oktar, Mehmet Mubarek Alan, "Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)" *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C.9 S. 20, Isparta, ss. 28-38.

Şartnâme Reji İdaresi yönünden de birtakım zorlukları barındırmaktaydı. Kanunnâme gereğince Reji, fabrika sahiplerinin elinde kalan tütünleri uzlaşarak ya da hakeme giderek belirlenecek fiyattan almak zorundaydı. Bundan faydalanmak isteyen fabrikatörler ihtiyaçların üzerinde imalatta bulundular. Reji'nin bunları satın almak zorunda kalması elindeki tütünlerin maliyetinin artması demektir. Çünkü satın alınan tütün paketlerinin açılıp Reji amblemli paketlere sarılması 15.000 Liralık bir ek maliyet getirmekteydi.¹⁹⁰

Reji satın aldığı tütünler için gerekli sayıda depoyu 9 ay içerisinde inşa etmek durumundaydı. Depoların kurulma ya da kiralama masrafları Reji'ye aitti. Reji depolama problemini çözmek için inşaat masrafını en aza indirmek adına mevcut depoları kullanma yoluna gitti. Reji İdaresi'nin sorumlu olduğu yılları kapsayan dönemde kurulan Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi¹⁹¹ bünyesinde bulunan ambarların Reji depoları olarak kullanılması kuvvetle muhtemeldir. Şartnâme gereği depoya konan tütünlerden 6 ay zarfında hiçbir kira alınmayacak, tütünler 2 yıl içinde satılmazsa Reji bunları almak zorunda kalacaktı. Yani Reji ortada kalan tüm tütünleri satın almak durumundaydı. Aksi takdirde Reji İdaresi 100.000 liralık teminatı ödeme mecburiyeti vardı.

Reji'nin o güne kadar ki genel politikası olabildiğince az tütünü en düşük fiyata almak ve yüksek fiyattan tüketiciye satarak kazanç sağlamaktı. Geleneksel sömürgecilik anlayışı içinde ülkeden çok miktarda tütünü Avrupa'ya aktarmak yani ihracat yapmak gibi bir amacı yoktu. Ancak stoklama ve depolama giderlerindeki artış, Bâb-ı Âli'nin de bu konuda yardım etmeye yanaşmaması Reji'yi daha pratik çözümler getirmeye yöneltti. Önce depo sözleşmesinin bir kısmını feshetti ve kontrolü iyice yoğunlaştırdı. Ardından fakir sınıfların da tüketebileceği ucuz fiyatlı yeni tip tütün tohumları dağıtan Reji, diğer tütünleri de ıslah etmeye çaba gösterdi.¹⁹² Şartnâme Reji'ye böyle bir görev vermemesine karşın, Reji pilot bölge olarak seçtiği Bursa'da her yıl bedelsiz olarak çiftçilere iyi kalite Yenice ve Samsun tohumları dağıtmaya başladı.¹⁹³ Yine birkaç yıl içerisinde dağıtılan bu tohumların Hamidiye Zirâat

¹⁹⁰ Morawitz, a.g.e., s.234.

¹⁹¹ Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.303.

¹⁹² Altun, a.g.tz., s.43.

¹⁹³ BOA., *Yıldız Askeri Marûzât (YPRK.ASK.)*, No:128/83 numaralı 20 Haziran 1313 (M. 1895) tarihli belgeden, Padişah için istenen tütünün Yenişehir'in mi yoksa Yenice'nin mi tütünü olduğu anlaşılammıştır. Reji İdaresi'nin Bursa çiftçisine tohum vererek buralarda Yenice tütününün yaygınlaşmasını sağlamaya çalıştığı düşünülebilir.

Ameliyât Mektebi gibi okulların kendi çiftliklerinde denenerek halka dağıtılması, yeni ürünlerin yaygınlaştırılması için atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.¹⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sıkıntılarını çözebilmek için Reji idaresine bu imtiyazların verilmesi ilk başta makul bir uygulama gibi görünse de sonuç istenilen şekilde olmamıştır. Ayrıca anlaşmaya göre, şirket kâr elde ederek gelirini arttırdığında Osmanlı Devleti'nin de geliri artacaktır. Ancak şartnâme içerisindeki maddeler zaman zaman uygulanamamış, kağıt üzerinde kalmıştır.

2.2.3. Reji ile Hükümet Arasındaki İlişki

Reji İdaresi'nin kurulması Osmanlı Devleti için yeni bir sürecin başlangıcına işaret ediyordu. Ekonomik açıdan feraha çıkmak, ürün kalitesini yükseltmek ve çiftçi ile problemleri giderebilmek adına atılmış bir adım olarak gündeme gelmişti. Osmanlı Devleti için bu yeni oluşum hem hükümet hem de halk tarafından tanıma ve alışma süreci içerisinde şekillendi.

Yabancı sermayenin ülkeye girişi konusunda merkez Düyûn-ı Umûmiyye'ye gelinceye kadar Osmanlı hükümetiydi. Bürokrasi kendi içinde bütünlük gösteriyor ve yabancı sermayedarların ekonomik yayılmasına fırsat vermiyordu. Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji sonrası; demiryolu, tramvay gibi ulaşım ağlarının yanında tütün, ipek, alkol, tuz, balık, damga resmi gibi önemli fonlar Avrupa'nın eline geçti. Bu fonların örgütlenmesi, işleyişi, istihdamı konusunda söz sahibi yabancı devletler olurken, yasal zemini düzenleme işi Osmanlı hükümeti bünyesinde kaldı.

Reji, Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşmadan kârlı çıkmayı planlamıştı. Reji'yi destekleyenler kişi başına düşen tütün miktarını anlatabilmek için, iftar topu atıldığında Müslüman işçilerin oruçlarını bile sigarayla açtıklarını söylüyorlardı. Erkeklerin yanı sıra kadınlar ve çocukların dahi sigara içtiği, kişi başına tütün tüketiminin yılda 937 ile 1500 gram olduğu tahmin ediliyordu.¹⁹⁵ Bu yüzden hükümet tütün kârından beklentisini yüksek tutmuş, sınırlı bölgede uygulandığı için başarısızlık yaşansa da çok fazla zarar görmeyeceğini düşünmüştür.

¹⁹⁴ Çiftçi, “Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi”, s.305.

¹⁹⁵ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.25.

Reji İdaresi dönemi boyunca hükümet ve Reji arasında ekonomik kaynaklı sorunlara paralel olarak sosyal boyutlu problemler de yaşandı. Ekonomide yabancı devletlerin öne sürdüğü şartlarla birlikte, Reji İdaresi'nin çeşitli uygulamaları devletin merkezi bürokrasisi, tütün çiftçisi, tütün satıcısı ve kullanıcısı arasında gerilimler ortaya çıkardı. Bu sorunlar Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek, tütün tekeli konusunda önlemler almayı gerektirdi. Alınan önlemlerin uzun vadede çözüm getirmemesi Reji İdaresi'nin güvenilirliği konusunda şüphelerin artmasına neden oldu.

Düÿn-ı Umûmiyye İdaresi'nin örgütlenmesi ve vergilerin toplanması işi, Osmanlı topraklarındaki ulaşım imkânlarının yetersizliği dolayısıyla oldukça zor görünmekteydi. Buna rağmen iyi bir süreç yönetimi ve yapılanma ile bu durumun üstesinden gelindi.¹⁹⁶ Reji Şirketi'nin ise alt yapısı çok daha kalabalık olmasına rağmen vergi toplama konusunda sorunlar ortaya çıkıyor, vergilerin düzensizliği kaçakçılığı beraberinde getiriyor ve devlet bütçesindeki açığı büyütüyordu.

Reji hükümetin siyasi ve ekonomik ilişkilerinde de kilit konumundaydı. Reji İdaresi'nin kurulması ile birlikte Mısır, Osmanlı Devleti'nden aldığı tütünden vazgeçti. İdarenin yapısı ve uygulamaları konusunda endişe yaşayan Mısır, tütün ticareti konusunda Yunanistan'ı tercih etti. Mısır, Yunan tütünlerini ithal etmeye başlayınca Reji Yunan ihracatına karşı mücadele etmeye başladı. Hükümete başvuran Reji ihraç resmini kilo başına 5 kuruşa indirdi.¹⁹⁷ Yapılan uygulamadan tütün üzerinden alınan ihracat resminde düşüş meydana getirdi. Bu uygulamasından dolayı hükümet ekonomik anlamda zararla karşı karşıya kaldı. Osmanlı Devlet'inden Mısır'a yılda ihraç edilen 15 milyon okka tütünden, okka başına 10 kuruş olmak üzere yıllık 150.000 liralık bir gelir plânlayan Reji Şirketi, ilk sene bu amacına ulaşamadı.

2.2.4. Reji ve Tütün Üreticisi Arasındaki İlişkiler

19. yüzyıl sonlarında tütün üretiminin düzeni ve sistemi Reji İdaresinin kontrolünde idi. Üretici, tütünlerini toprağa ekmesinden hasadını toplamasına kadar tüm süreçte bu idare ile muhatap olmak durumundaydı.

¹⁹⁶ Çiftçi, a.g.m., s.908.

¹⁹⁷ Morawitiz, a.g.e., s.240.

Tütün gelirlerinin kontrolünü yabancı sermayedarlar kendi ülkelerinin dışında yapılmış kazançlı bir yatırım olarak görüyorlardı. Tütün üretmek için gerekli kurallar yine Reji tarafından belirleniyor, bu durum üretici için zaman zaman zorlukları beraberinde getiriyordu. Çünkü, üreticinin aklında bu idare, ülke dışından gelmiş, Osmanlı toplumunu, yaşayışını ve üretim biçimini bilmeyen, mahalli ile ilişkileri kısıtlı yabancı bir kurumdu. Bu uyumsuzluk Reji İdaresi ve çiftçi arasında bitmek bilmeyen sorunlar doğuruyordu. Aradaki problemlerin ortadan kaldırılması için çiftçi ve Reji arasındaki ilişkiler 20 Recep 1300 (27 Mayıs 1883) tarihli irâde ile *Zürra'nın Rejiye Reji'nin Zürraya Karşı Hukuk ve Vazifeleri* adı altındaki nizamnâme ile yasal bir zemine oturtuldu.¹⁹⁸ Bu nizamnâme daha önce hazırlanan 1874 tarihli Duhân Nizamnâme'sinden farklı olarak sadece tütün üreticisi ve tütün satanlar üzerine bina edilmişti.

Nizamnâme, kanunnâmenin tarihi, tütün inhisarının çalışma şekli, çiftçi ve Reji arasındaki ilişkilerin hukuki dayanaklar olmak üzere 3 temel ana prensip ile başlıyor, 4 bölüm ile şekilleniyordu. Tütün çiftçisinin hak ve görevlerinin anlatıldığı kısım birinci bölümünü oluşturmaktaydı. Burada daha önceki nizamnâmede olduğu gibi yarım dönümden az bir arazide tütün ekimi yasaktı. Reji bu uygulama ile tüketmek için ekilen tütünü engellemek istiyordu. Çünkü, az miktardaki üretim ve tüketim Reji maliyesi için zarar etmek demektir. Tütün ekmek isteyen üretici arazinin yeri ve büyüklüğü konusunda Rejinin memurlarını bilgilendirmek mecburiyetindeydi. Birden fazla arazide tütün ekmek isteyen çiftçi ekmek istediği tarla kadar ayrı ayrı idareden ruhsat almak zorundaydı. Ruhsatı sadece idare veriyor, ruhsatsız tütün ekimini şirket kaçak kabul ediyordu. Ruhsatı olmayan tütünler görevli memurlar tarafından sökülerek imha ediliyordu. Reji ruhsatsız tütün eken çiftçiler konusunda hükümete bilgilendirme raporları göndermeyle sorumluydu. Ruhsat konusunda sorun çıkaran kişiler için Reji, hükümetten destek bekliyordu. 29 Şaban 1303 (30 Mayıs 1886) tarihli tezkerede, ülkenin bazı yerlerinde ekilen tütünler için ruhsat almayı gereksiz gören birtakım zürranın tütün ekmeye devam ettiği belirtilerek, yapılan her türlü muameleye rağmen sonuç alınamadığı, bunların tütünlerinin kaçak kabul edilerek, söktürüldüğü hükümete bildirilmiştir. Aynı belgede Reji'nin kendilerine baskı yaptığını ifade eden zürranın bu şekilde ruhsatsız tütün ekmeye devam etmeleri sonucunda, devlet maliyesinde sıkıntı meydana gelebileceği belirtilmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁸ *Düstur*, “Zürra'nın Rejiye, Reji'nin Zürraya Karşı Hukuk ve Vazifeleri”, I. Tertip, Dersaadet, 1304 (M. 1886), ss. 697-701.

¹⁹⁹ *BOA.*, *Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı* (A.MKT.MHM.), No: 491/3, 29 Şaban 1303, (M. 30 Mayıs 1886).

Üreticinin her sene Reji İdaresi'nden ruhsat alması gerekiyordu. 1874 tarihli nizamnâmede ruhsata dair herhangi bir kâide mevcut değil iken, bu yeni nizamnâme ile ruhsat alma şartı getirilmişti. Ruhsat için ayrı bir ücret istenmemesine karşın, çiftçinin arzuhalci parası, yol parası, pul parası gibi ücretleri karşılamak durumunda kalması, ruhsat almayı ekici için masraflı bir hale getiriyordu. Çiftçi tütün ekilmiş toprağını büyötmek veyahut başka bir yerde tütün ekmek isterse tekrar ruhsat almak zorundaydı. Reji Şirketi'nden izin almadan tütün ekenlere, 40 kuruş para cezası veriliyordu. Bu cezaya mahkum olup ödemeyenler, bir sonraki yılın ürünleri karşılığında borcunu ödeyeceğine dair bir kefil ile ihtiyar meclisine tasdik ettirmek mecburiyetindeydi.²⁰⁰

Ruhsat meselesi, ekici ve Reji arasında başlı başına bir sorun olup hükümete gelen şikâyet dilekçelerinde sıklıkla yer alıyordu. Çünkü Reji İdaresi'nin ruhsat verme esnasında dilekçelerin reddi ve yeniden düzenlenmesi, imza eksikliği, dilekçede belirtilen bilgilerin tam ve doğru yazılmadığı takdirde tekrar ele alınması gibi durumlar üretici için sıkıntı yaratıyordu. Okuma yazma bilmeyenler, dilekçede geçen ayrıntılar konusunda bilgi sahibi olamıyordu. Herhangi bir yanlışlıkta idareye bu kişilerin tekrar ulaşması ve cevap alması süreci uzatıyor, ruhsat almayı onlar için başlı başına bir sorun haline getiriyordu.

Reji, tütün tarlasındaki denetimini Rüsümât İdaresi tarafından tayin edilen memur ve kâtip aracılığı ile yapmaktaydı. Ayrıca adaletli bir tahrir için tarlanın ekildiği bölgeden iki kişi bu işle görevlendirilirdi. Bu kişiler tütün tarlasının büyüklüğü, toprak yapısı ve verimliliği konusunda tespitler yaparak bilgileri kaydederdi. Tahrir sonucunda kayıtlar derlenip toparlanarak kaymakamlığa ve Vilâyet makamlığına gönderilirdi. Tahrir işlemi bittikten sonraki günlerde, tütün fidanlarının yağmur, sel gibi doğal felaketlere maruz kalması ya da başka bir zarara uğraması halinde zürra, durumu Reji memurlarına bildirmek zorundadır. Memurlara bildirilmeyen tütün tarlaları kaçak kabul edilerek cezai işlem uygulanır.²⁰¹ İdarenin tahrir yapmaktaki amacı, tarladaki ürün miktarını tespit ederek, kaliteli tütün yetiştirmektir; bu bağlamda herhangi bir kaçağa ya da ürün kaybına sebebiyet vermeden hasat sonrası tekrar bir denetleme yapılabilirdi.

Tütün ekimi konusunda idare belirli bir sınır kısıtlaması getirmiştir. Tütün ekimi sınırları dışında kalan yerler nizamnâmede belirtilmiştir: İstanbul Sarayburnu ile Akdeniz

²⁰⁰ Gökdemir, a.g.tz. s.41.

²⁰¹ *Düştur*, "Zürra'nın Rejiye, Reji'nin Zürraya Karşı Hukuk ve Vezâifleri", I. Tertip, I. Fasıl, Madde 5, Dersaadet, 1304, s. 697-699.

sahilinden Makri Köyü; Ayestefanos, Ayestefano'tan Florya, Küçükçekmece, Yarımburgaz, Derbend, Kuru Kavak Tepe, Çılışan Boğaz Köyü ile Tuzdağı, Ihlamurtepe, Ağaçlı Çiftlik Köylerine ve bu köylerden Karadeniz sahiline, Rumeli Fenerine ve Rumeli sahilinden, Boğaziçi sahili üzerine; Tophaneye ve Tophane'den Haliç sahili ile Kağıthaneye; Tophane'den Haliç sahili ile Sarayburnuna kadar olan daire ile Üsküdar'dan Akdeniz sahili üzerinden Pendik'e ve Pendik'ten Tolaybağcılı Köy, Kurtköy, Kurna, Erenli Köy, Kurtdoğan, Muratlı, Boğazhane, Küler Köy ile Paşa Çiftliğine ve oradan Ayırva'ya; Ayırva'dan Karadeniz sahiline Anadolu fenerine ve Anadolu fenerinden, Boğaziçi'nin Anadolu sahili üzerine Üsküdar'a kadar olan daire dâhilindeki yerlerde tütün ekimi yasaktı.²⁰² Yukarıda detaylı bir şekilde belirtilen alanlarda tütün ekimini yasaklayan Reji, denetiminde bir düzen sağlamak istemiş, organize olabilmek için kendine belirli bir alan çizerek örgütlenmesini de ona göre gerçekleştirmişti.

Nizamname gereği üretilen tütünlerin Reji ambarına teslim edilmesi gerekiyordu. Reji, 100.000 okka tütün üreten her köye bir ambar kurma masrafını üstlenirdi.²⁰³ Tütünü üreten çiftçi, ürününü topladıktan sonra yasal işlemlerin ardından ambara nakletmek zorundaydı. Reji, ekiciye nakil ruhsatnamesi verirdi. Bu ruhsatnameyi elinde bulundurmayan hiçbir üretici ürünlerini nakledemezdi.

Reji Şartnamesi'nde geçtiği üzere, Reji tütün üretilen yere 10 saat mesafede her bölgeye ambar kurmakla yükümlüydü. Ambar yapamasa bile bu bölgeye, tütünleri teslim alarak muhafaza edecek bir memur koymak zorundaydı. Böylelikle hem çiftçi mağdur olmayacak hem de tütünün kalitesi bozulmayacaktı. Yine Reji Şartnamesi'nde belirtildiği gibi 6 aya kadar tütünler bu ambarlarda ücretsiz durabilecek, 6 aydan sonra ücrete tabi olacaktı. 2 yıl içinde ambarda kalan tütüne Reji el koymak durumundaydı.

Tütünlerin piyasa fiyatı, üretici ve Reji arasında ortaklaşa karar ile belirleniyordu. Fiyat konusunda anlaşmazlık çıktığında, arabulucular devreye girerek tütün fiyatını tespit ediyordu. Tütün satmak kesinlikle yasaktı. Perakende tütün ücreti Reji tarafından belirleniyordu. Tütünün tek alıcısının Reji olması üretici için başka bir seçenek bırakmıyor, idare ile belirlenen fiyat düşük bile olsa ekici bunu kabul etmek durumunda kalıyordu.

Reji ve tütün ekicisi arasındaki ilişkiler kanunlar ile desteklenerek yürütülmüş olmasına rağmen, uygulamada Reji İdaresi'nin etkinliği, ister istemez tütün çiftçisi üzerinde baskı

²⁰² *Düster*, "Zürra'nın Rejiye, Reji'nin Zürraya Karşı Hukuk ve Vezâifleri", I. Tertip, I. Fasıl, Madde 5, 1304, s.697-698.

²⁰³ Quataert, a.g.e., s.220.

yaratmıştı. Ruhsat almada yaşanan sıkıntılı süreç, ambar yapımında idarenin her bölgede yeterli sayıda ambar inşa edememesi sonucunda tütünlerin zayi olması, tütün alış fiyatının satış fiyatından düşüklüğü ve aradaki farkın çiftçiler aleyhine her geçen sene artması Reji Şirketi ve üretici arasında problemleri doğurmuştu. Reji'nin rakipsiz olarak iç piyasada kendini göstermesi, geçimini tütüne bağlayan çiftçinin tepkisine yol açmıştı.

2.2.5. Reji İdaresi ve Düyûn-ı Umûmiyye İlişkisi

Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin kurulduğu yıllarda elde ettiği başarı alacaklı devletlerin dikkatini çekmişti. Verdikleri borçları fazlasıyla geri almak isteyen bu ülkeler, hükümetlerine başvurarak Rüsûm-ı Sitte ile bazı gelir kaynaklarını devralmak istemiş ve devlete baskı uygulamıştır. Hükümet bir ödeme planı hazırlayarak, Avrupalı alacaklılara ve ilgili devletlere bu planı bildirmiştir.²⁰⁴

Dış borçlarla birlikte Osmanlı maliyesi güçlenmesine rağmen Düyûn-ı Umûmiyye ile ülke ekonomisi Avrupa'nın denetimine girmişti. Alacaklı devletlere birçok konuda imtiyazlar tanınmış, Osmanlı Devleti'nin yabancı sermayeye olan bağımlılığı artmıştı. Diğer taraftan tarımın desteklenmesi ile tarım gelişmiş, devletin dış ticareti canlılık kazanmış doğrudan yabancı yatırımlarla sanayi gelişmişti.

Tütün, Düyûn-ı Umûmiyye bünyesinden Reji'ye devredilerek ayrı ve özel bir konum kazandı. İlerleyen zamanlarda Reji Şirketi'nin tütün ürün ve mamullerinin yoğunlaştığı bölgelerde memuriyetlikler şeklinde örgütlenmesi neticesinde Reji kalıcı bir yapı kazandı. Bu yapı içerisindeki idareciler, Düyûn-ı Umûmiyye'de de olduğu gibi yabancı ülkelerin temsilcilerini içeriyordu. 1883 yılında kurulan Reji, İngiliz, Fransız sermayelerinin çıkarlarını temsil eden gruplar gibi birçok topluluğun bütünü olarak Düyûn-ı Umûmiyye kararı ile meydana gelmişti. Yabancı ülkelerin temsilcilerini ihtiva eden bu iki kurum birbirinin tamamlayıcısı ve destekçisi gibi çalıştı.

Reji İdaresi elde ettiği kazancı üç hak sahibi (Reji, Osmanlı hükümeti, Düyûn-ı Umûmiyye) arasında paylaştırılıyordu. Kurallar neticesinde hâsılât, temel giderler düşüldükten sonra hissedarlar arasında bölüşülecekti. Yani, Reji Şirketi ve Düyûn-ı Umûmiyye mali anlamda da birbirine bağlıydı.

²⁰⁴ Çiftçi, "Hudâvendigâr Vilâyeti'nde İpek Böcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Rolü", s. 903.

Reji İdaresi'nin kurulma aşamasında destek veren Düyûn-ı Umûmiyye, Osmanlı halkının ve yerel yönetimin bazı tepkisini almış olsa bile, çoğu kez idare ve hükümet arasında kanunlara uygun hareket ederek karar almaya çalışmıştır. Yabancı yatırımların günden güne artması ve bu yatırımların etkin bir şekilde yürütülmesinde önemli rol oynayan Düyûn-ı Umûmiyye, Reji örgütünün mali ve ekonomik işleyişinde belirleyici olmuştur.

2.2.6. Reji Tütün Fabrikaları

Reji Şirketi, tütün üzerindeki denetimi ele geçirdikten sonra daha önceki tütün fabrikalarını kapatarak, kendi imalathanelerini faaliyete geçirdi. Bu süreçte eski fabrikalardaki tütünlerin hepsini fabrikatörlerle anlaşarak ya da anlaşmazlık durumunda eksperlerin aracılığı ile satın alarak ürünleri topladı. Reji; Samsun, İzmir, Adana gibi üretim alanlarına yakın yerlere aynı zamanda ürün dağıtımını da kolaylaştırmak için fabrikalar kurdu. Kurulan bu fabrikalardan devlet Sarfiyat Resmi aldığı için önemli bir kazanç sağlıyordu. İstanbul, İzmir, Şam, Beyrut, Bağdat, Halep, Bursa, Trabzon, Erzurum, Samsun, Saraybosna, Rusçuk, Edirne, Selanik şehirleri ile Kavala, Yenice-i Karasu kazalarında kurulacak fabrikalardan yıllık 120.000 kuruş, bu merkezler dışındaki vilâyet ve sancak merkezlerindeki şehirlerde kurulanlardan yıllık 80.000 kuruş, kasaba ve nahiyelerde kurulanlardan da yine yıllık olarak 50.000 kuruştan az olmamak üzere Sarfiyat Resmi verebilecek üretim kapasitesine sahip olmaları koşulu getirilmişti.²⁰⁵

Reji Şirketi Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde fabrikalar kurdu. İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Samsun, Adana, Şam ve Halep'te kurulan fabrikalar en önemlileriydi. Anadolu'da kurulan fabrikalar, üretim alanlarına yakınlık dikkate alınarak inşa edildi.

İstanbul'daki Cibali Tütün Fabrikası'nın ayırıcı bir özelliği vardı. Çünkü burası hem üretim kapasitesi hem de işçi geleneği ve kadın işçileri ile en çok bilinen tütün imalathanesiydi. Bu fabrikada üretim beş işçi grubunun çalışmasıyla sürdürülmekteydi. Bunlar; tütüncüler, kesimciler, sigaracılar, paketçiler ve denetçilerdi. Tütüncüler, farklı bölgelerden gelen tütünleri harmanlayan erkek çalışanlardı. Kesimciler, yine erkeklerdi ve harman olarak gelen tütünü havan (otomatik bıçaklı makine) ile ya da manuel bıçaklı makinelerle kıyan çalışan grubuydu. Sigara bölümü, kağıtlara sigara saran ince parmaklı kadın işçilerdi, paketçiler kısmında sigara olarak sarılmayan tütünün "paket tütün" şeklinde satımı için, küçük karton paketlere

²⁰⁵ Yılmaz, a.g.tz., s.221.

doldurulmakla görevli kadınlar istihdam edilmekteydi. Üretimin en son kısmında görevli denetleyiciler işlerin ve ürünlerin kontrolünü yapardı.²⁰⁶

2.3. REJİ İDARESİ'NİN KALDIRILMASI

Reji İdaresi'nin 30 yıllık imtiyaz süresi bitmek üzere iken, tütün gelirlerinin işletilmesi meselesi yeniden gündeme geldi. Bu konuda iki önemli fikir ortaya atıldı. İlki, Reji öncesi dönemde olduğu gibi tütün gelirlerinin devlet kontrolünde bandrol yöntemi ile işleme konulmasıydı. Romanya, Rusya gibi devletlerarası ülkelerde de aynı usul uygulanıyordu. Diğer bir görüş imtiyaz süresinden önce Reji İdaresi'ni sonlandırarak yeni bir sistem tesis etme düşüncesiydi. Devlet bünyesinde bu konuda önemli tartışmalar yapıldı. Bandrol usulü, daha önce de denenmişti ve başarı elde edilememişti. Çünkü sadece devletin onay verdiği ürünler devlet eliyle satışa sunulabiliyordu. Bu ürünlerin de üzerinde devletin çıkardığı bandroller bulunmak zorundaydı. Aksi halde ürün kaçak kabul ediliyordu. Reji yerine getirilebilecek bir uygulama olarak bandrol usulü hükümet bünyesinde eski başarısızlığı yüzünden şüphe uyandırıyor. Çok sayıda şikâyet ve Reji uygulamaları karşıtı haber neticesinde devlet Reji konusunda bir karar vermek durumunda kaldı. Bu amaç doğrultusunda “*Osmanlı İmparatorluğu’nu canlandıracak bir şey varsa o da Reji uygulamasını tamamıyla yasaklayıp kötü sonuçlarını ortadan kaldırarak tütün tarımının kârlılığını gerçekten sağlamaktır*”²⁰⁷ fikri ile hareket edilerek, başta Reji İdaresi ile anlaşma kararı alındı. Eğer görüş birliği sağlanamazsa, şirketin 30 yıllık imtiyaz süresi bitmesi sebebiyle Reji'nin görevine son verilecekti.

Nâfia Nâzırı 1898 Eylül’ünde idareye temel değişiklikleri öneren bir rapor sundu. Bu raporda, üreticilerin az miktarda ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapabilmesi, ihracat vergilerinin sıfıra indirilmesi, depo sisteminin kaldırılması ve hükümetin payının artırılması hususlarına yer verilmişti. Reji yöneticileri, devletin kârının artırılmasını sağlayacak bu maddelerin çok azına onay verdi ve görüşmeler 1899 yılına kadar sürdü.²⁰⁸ Tütün imtiyazının sona ermeye başladığını haber alan yabancı devletler, bu kazançlı üründen faydalanmak gayesiyle imtiyazı ele geçirme telaşına düştüler. 1901 yılında kurulan Amerikan Tütün Tröstü

²⁰⁶ Oktar, Alan, a.g.m., s.32.

²⁰⁷ Quataert, a.g.e., s.38.

²⁰⁸ A.g.e., s.39.

tütünü yüksek fiyattan satın almak için talepte bulundu. Lui Lamber bu meseleyi şu şekilde anlatmaktadır:

*“Birkaç haftadır oldukça garip misafirler gördük. Amerikalılar iktisadi istila hastalığına tutulmuşlar. Çelik ve sâir maden tröstleri yapmışlar. Şimdi de tütün tröstü yapmışlar. Türkiye’de tütün istihsal edilen bölgelerini incelemek için bu işlerden anlayan bazı kimseleri göndermişler. Temsilcileri Mösyö Strays Yahudi yüzlü, inatçı, hilekâr, küçük, zayıf bir adamdır. Yönetim kurulu ile görüşmeye gitti. Bakalım ne olacak? Şimdilik bu efendiler şiddetli bir muhalefetle karşılaştılar. İngiliz tütün ticaretini yutmak istediler. İngilizler meseleyi o kadar tehditkâr addettiler ki, hemen aynı usulü uygulayarak İmperyal isminde büyük bir şirket kurdular.”*²⁰⁹

27 Haziran 1910’da Düyûn-ı Umûmiyye İdare Kurulu, Maliye Nâzırı Cavit Bey’e otuz yıllık Reji uygulamasını başarılı bulmakta ve devletin uğradığı zararı kaçakçılık ve sahteciliğe bağlamakta olduğunu ifade ediyordu. Ayrıca, Düyûn-ı Umûmiyye’ye İdaresi bandrol sistemini de desteklediğini yine aynı raporda belirterek, bu sistemin devlet ekonomisi için fayda sağlayacak bir yöntem olduğunu da vurgulamaktaydı.

Reji imtiyazının süresinin dolmasıyla basında da konuyla ilgili haberler çıkmaya başladı. İzmir merkezli İttihat ve Terakki basınında Reji’nin kaldırılması gerekliliğini savunan görüşler yayımlandı.²¹⁰ İkdâm Gazetesi’nin 1911 (Nisan) yılındaki yayınlarında özellikle Reji’nin kaldırılmasını destekleyen yazılar güdeme geldi.²¹¹ Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi’nde Reji eylemlerini eleştiren ve bu şirket varlığının devleti olumsuz etkilediğini öne süren makaleler basıldı.²¹²

1911 yılı içerisinde Reji İdaresi adına kesin bir karar verme gerekliliği, hükümetin temel konuları arasına girmişti. Tütün tekelinin imtiyaz süresinin bitmek üzere olduğu, bundan sonra tütün tekelinin devlet tekeli şeklinde yönetilmesi kararının daha uygun olacağı ve bu konuda bir kanun tasarısı hazırlandığı Bâb-ı Âli’ye bildirildi.²¹³

Reji İdaresi, Osmanlı Devleti’nin ekonomik bunalım yaşamaya başladığı 20.yüzyıl başlarında devlete mali anlamda destek sağlayan bir kurumdu. Şirketin tamamen ortadan

²⁰⁹ Lui Lamber, *Gizli Notlar*, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 216.

²¹⁰ *İttihat Gazetesi* 18 Eylül 1910.

²¹¹ Özellikle *İkdâm Gazetesi*’nin 21 Nisan 1911 yılındaki haberleri bu konu üzerine yoğunlaşmıştır.

²¹² *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 26 Ağustos 1906.

²¹³ BOA., *Dâhiliye İdare* (DH.İD.), No: 95/46, 11 Mart 1910.

kaldırılması, süregelen ekonomik bunalımı büyütecekti. Osmanlı maliyesinin nakit ihtiyacı sebebiyle şirketin imtiyaz süresini uzatan yeni bir sözleşme yapıldı. Düyûn-ı Umûmiyye meclis idaresi ile Reji Şirketi arasında kararlaştırılıp hükümet-i seniyyece onaylanan 21 Temmuz 1913 tarihli sözleşme gereğince tütün inhisarının işletmesi 2 Şubat 1330/ 15 Şubat 1914 tarihinden itibaren 15 sene süreyle tekrar Reji Şirketi'ne verildi.²¹⁴ Bu sözleşme hükümet adına Maliye Nâzırı Rıfat Bey, Düyûn-ı Umûmiyye adına Sir Adam Block ve Reji Şirketi adına genel müdür E. Weyl arasında imzalandı.

1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı dolayısıyla bu süreçteki Reji uygulamalarına ilişkin sınırlı bilgi kalmış, idare tekrar milli mücadele döneminde gündeme gelmiştir. Savaş yılları süresince Reji örgütüne dair önemli gelişmeler yaşandı. Kuvâ-yı Milliye, Osmanlı Devleti'nin yurttaki gelir kaynaklarına ve Reji İdaresi'ne el koydu. Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra (28 Şubat 1921'de kabul edilen ilk bütçe kanununun 22. maddesine göre) Reji, bu meclisin egemen olduğu yerlerdeki idare ve teşkilatına zarar vermemek şartıyla çalışmalarını sürdürecekti. Buna karşılık vergiler İstanbul'a değil, Ankara hükümetine ödenecekti. 26 Şubat 1925 tarihinde Tütün İdâre-i Muvakkatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı Hakkında Kanun ile dört milyon Türk lirasına satın alınarak devletleştirildi. Lozan Antlaşması'ndan sonra 9 Haziran 1930 tarihinde yeniden düzenlenerek (Tütün İnhisarı Kanunu ile), 1933 yılında TEKEL (İnhisar İdaresi) adını aldı.

²¹⁴ Keskin, Yaman, a.g.e., s.81.

3. BÖLÜM

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE REJİ İDARESİ VE ÖRGÜTLENMESİ

3.1. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE REJİ'NİN KURUMSALLAŞMASI

Rengi, kokusu ve içimi bakımından en iyi tütünler Karadeniz Bölgesi'ndeki Samsun ve Bafra civarında yetişmektedir. Ardından Ege ve Marmara bölgeleri yerini alır. Bu bölgeler Anadolu'da tütün üretimi ve ticareti açısından önemli bir işleve sahiptir.

Hudâvendigâr Vilâyeti özellikle 19. ve 20. yüzyılda tütün üretimi konusunda önde gelen üretim kapasitesi ve çeşitlilik sebebiyle ekonomik bir değere sahip bölgelerden biri olarak yerini almıştır.

Bir önceki bölümde detaylı bir şekilde anlatıldığı gibi, vilâyetin tütüncülükte ileri gelen şehirleri, Bursa merkez üzerinden İnegöl, Mustafakemalpaşa, Yenişehir ve Orhangazi'dir. Özellikle İnegöl, bu şehirler arasında adını tütüncülükle duyurmuş bir şehirdir. Çünkü, İnegöl halkının geçim kaynağının büyük bir çoğunluğunu tütün tarımı oluşturmaktadır. 1901 yılında İnegöl'de 91 ton tütün üretilmiştir. Bu oran Cumhuriyet'in ilanından sonra Tütün Tekeli'nin geliştirilmesi ile birlikte büyük bir artış göstermiştir. Her yıl yükselen oranda tütün eken İnegöl halkı, günümüze gelene kadar tütüncülüğü sürdürmeye devam etmiştir.²¹⁵ 1927 yılına gelindiğinde İnegöl'de 6.870 dönümlük araziden, 677.900 kilo tütün üretilerek, iyi ölçüde gelir elde edilmiştir.²¹⁶ Birim alandan en fazla verim ise 2090 kiloya yükselerek en çok üretim yapan köyü İsavıran'dır (İsaören). Akhisar 1862 kilo, Alibey Köyü 1645 kilo, Çitli Köyü 1630 kilo, Çerkez Fındıklı Köyü 1627 kilo ürün elde etmiştir.²¹⁷

Ertuğrul Sancağı, dâhilindeki Bilecik'te tütün üretimi sahası içinde yer almıştır. 3500 dönümlük bir alanda tütün üreten Bilecik halkı, 1909 ve 1913 yılları arasındaki üretim artışı ile

²¹⁵ 1988 yılında İnegöl'ün 59 köyünde 2210 tütün ekicisi, 6855 dönüme tütün ekmiştir. Daha çok kırsal arazide ekimi yapılan tütünün fiyatı 7850-4500 lira arasındadır, 1989'da ise bu fiyat 11.500- 16.500 liraya yükselmiştir. Bkz. Kenan Kahraman, *İTSO İnegöl Ticaret ve Sanayi Odası 123 yaşında: İnegöl'de Tarım ve Ticaret*, İnegöl Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2013, s.36.

²¹⁶ *HVS.*, 1927, s.187-188.

²¹⁷ Kahraman, a.g.e., s.35.

ülke ortalamasının üzerine çıkmıştır.²¹⁸ Vilâyette tütün üretimini yukarıda belirtilen şehirleri sırasıyla Balıkesir, Kirmasti, Kütahya ve Bandırma takip etmektedir.²¹⁹

Vilâyette oldukça geniş bir alanda ve çok miktarda ekilen tütünün; ekimi, alımı, depolaması, imalatı ve satışı olmak üzere çok kapsamlı birçok aşaması vardır. Bu yüzden tüm bu safhaları kontrol edebilmek için ciddi bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Hem denetleme düzenini sağlamak hem de tütün kaçakçılığına engel olmak adına Reji idare, müdür ve memurlarıyla vilâyette kurumsallaşmıştır.

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde taşranın genelinde olduğu gibi müdürlükler ve memuriyetler vasıtasıyla kontrol sağlanıyordu. Vilâyet merkezi idarenin memurlarını gönderdiği ana birimdi. Buradaki örgütlenme başmüdür, çeşitli alanlara mukâbil çok sayıda memur ve kâtiplerden müteşekkil karmaşık bir yapıya sahipken, vilâyet kazalarında daha basit ve küçük çaplıydı. Kaza merkezlerinde bir müdür, bir muhasebeci, bir ambar ve satış memuru, bir de kâtip bulunuyordu. 1906 tarihi Vilâyet Sâlnâmesi'ne göre gerekli görüldüğü durumlarda kâtip ve ambar memuru veyahut ambar ve satış memuru görevi tek kişiye de verildiği de oluyordu.²²⁰

1888 yılında Reji Şirketi; Gemlik, Kirmasti, İnegöl, Yenişehir, Sandıklı, Eskişehir ve Simav'da memuriyetler şeklinde örgütlenmişti. Aynı yıl içinde Ertuğrul Sancağı'nda bir müdür, bir muhasebeci ve sandık emini, bir muhafaza müdürü, bir kâtip ve bir muhammin olmak üzere daha kapsamlı bir yapıya kavuşmuştu.²²¹ Bir önceki yıl Gemlik ve Kirmasti'de memuriyetler şeklinde örgütlenme söz konusuysen, bir sonraki yıl bu memuriyetlere bir müdür, bir kâtip ve bir muhasebeci eklenmişti.²²²

İnegöl, Kirmasti, Kütahya, Karahisar, Ayvalık, Gönen ve Pazarköy Reji memuriyetliğinde 1927 yılında müdür, muhasebeci, ambar ve satış memuru, muhammin, kâtip ve bir de ziraat memuru vardı.²²³

²¹⁸ Demiryürek, a.g.e., s.184.

²¹⁹ HVS.,1927, s.307.

²²⁰ *Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi*, Def'a 34, H.1324 (M.1906), s.330, s.378.

²²¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 15, H.1305(M.1888), Matbaa-i Vilâyet Bursa, 1888, s.45, s.48, s.55, s.67, s.70, s.79, s.94, s.97, s.102.

²²² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 16, H.1306 (M.1889), Matbaa-i Vilâyet Bursa, 1888, s.147, s.161.

²²³ HVS., H.1325 (M. 1907), s.314, s.330, s.352, s.378.

3.2.VİLÂYETTE TÛTÛN EKİCİSİ VE REJİ İLE İLİŞKİSİ

3.2.1. Reji İdaresi'nin Tütün Üretimini Kısıtlaması

Reji Şartnâmesi gereği ihraç edilecek tütünler dışındaki tüm tütünler Reji Şirketi tarafından alınır ve kontrol altında tutulurdu. Böylelikle tüketim miktarının üzerinde çok fazla tütün yetiştirilmesi engellenir, gerekli görülürse tütünlere el konulur veyahut tütünler söktürülürdü.

Nizamnâmenin 14. maddesi gereği, idare izni ile tütün ekilebiliyordu. Reji'den izin almaksızın tütün ekiminin yasak olduğu yerlerde tütün yetiştirilemezdi. Kanunlara aykırı hareket edenleri Reji devletten aldığı destekle cezalandırırdı. Bu durum 8.10.1303/1885 tarihli belgede şu şekilde belirtilmiştir:

“Reji'den ruhsat almadan ekilen tütünlerin söküleceği veya zapt edileceği belirtilmiş olup, Reji komiseri Nuri Bey ve direktörü Mösyö Abuvano'nun Zürra'nın Reji'ye olan vazifeleri kapsamında, şartnâmenin 14. maddesinin ihlâli gerekçesiyle kaçakçılığa müsaade etmemek adına tütünün tarladan toplanıp ambara teslim edilene kadar Reji sorumludur. Aksi halde idare tütüne el koyma hakkına sahiptir.”²²⁴

Reji ürün kalitesini arttırmak adına belirli bir alanda tütün ekimine izin veriyor ve çiftçiye ruhsat alma şartı getiriyordu. Hudâvendigâr Vilâyeti için tütün üretiminin yoğun olarak yapıldığı Yenişehir, İnegöl, Kütahya ve Kirmasti gibi şehirler tütüncülükte üretim kapasitesi yüksek alanlardı. Bu yüzden Reji idaresi bu il ve ilçelerin dışındaki yerlere sınırlama getirmiştir. Fakat ne kadar kısıtlama getirirse de köy ve kasabalarda küçük çapta üretim devam etmiş, sınırlama ihtiyaç haline gelmiş tütüne engel olamamıştır.

Üretimde denetimi kolaylaştırmak için ikamet edilen yerlerde tütün ekimi yasaktı. İzin kağıdı bulunmayan yerler için tütün ekim yasağı bulunuyordu. Örneğin, Yanya Vilâyeti'nde berat dışında kalan bölgelerde ve ikamete mahsus yerlerde tütünler Reji tarafından sökülerek imha edilmiştir.²²⁵

Reji'nin belirlediği alanın dışına çıkarak tütün eken bazı üreticilere karşı idare gerekli hukuksal işlemi uygularken yöre halkının sert tepkisiyle de karşı karşıya kalmıştı. Kütahya'nın Okçu köyünden izinsiz ekilen tütünlerin sökülmesi sırasında ahali memurlara karşı sert bir

²²⁴ BOA., A.MKT.MHM, 49/3, 08.10.1303 (M.1886).

²²⁵ BOA., DH.MKT., 1552/83, 03.02.1306 (M.1888).

şekilde tepki göstermiş ve bu durum karşısında idare hükümetten destek istemek zorunda kalmıştır.²²⁶

Tütünün fazla üretimine engel olmak için Reji, idarenin yönetim sınırları içinde bulunan Hudâvendigâr Vilâyeti'nde görülen fazla tütün ekiminin nizâm ve talimâtlara uygun hale getirilmesi için tebligat yapılmasını da emretmiştir.²²⁷

1898 yılında Osmanlı İmparatorluk heyeti üreticinin şikâyetlerini göz önünde bulundurarak tütün sınırlaması sorununa yanıt vermiştir. Heyet, tütün ekimi kısıtlamasına prensipte karşı çıkmasına rağmen bu uygulamayı desteklediğini belirtmiş ve bunun Reji İdaresi tarafından onaylanması gerektiğini bildirmiştir. Fakat Reji, bu gibi birçok teklifin kendilerine ulaştığını ifade ederek ret cevabı vermiştir.²²⁸

Çiftçi tütün üretimi için uzun bir süre emek harcıyor ve emeğinin karşılığını almak adına beklentiye giriyordu. Özellikle Reji İdaresi'nin üreticinin elinden en iyi ve kaliteli ürünleri toplaması üreticinin tepkisine sebep oluyor, dışa satım için üreticinin elinde bozuk ve kalitesiz ürünler kalıyordu. Bu durum halk arasında Avrupa'dan çok daha iyi tütün elde edebilecek iken idarenin çiftçiyi sömürmesi şeklinde yorumlanıyordu.²²⁹

Reji Şirketi'nin üretime sınırlama getirme usulü, Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Tütünün niteliğini arttırmak, iyi ve kaliteli bir ürün ortaya koymak amacıyla tütün ekimi serbest, yarı serbest, tamamen yasak olmak üzere 3'e ayrılarak yönetilmiştir. Bu ayırmda Bursa ve civarı tam serbest üretim alanı içerisinde kalmıştır.²³⁰

Tütün üretimine sınırlama getirme, Reji İdaresi adına doğru uygulamalarından biridir; çünkü, onlar için ihtiyaç fazlası ürünü muhafaza etmek, maliyet yaratacak, denetim ve kontrolü azaltacaktır. Dolayısıyla kâr amaçlı kurulan şirketin fazla ürün üretimine izin vermemesi beklenen bir tutumdur.

²²⁶ BOA., *DH.MKT.*, 1854/64, 23.12. 1308 (M.1890).

²²⁷ BOA., *DH.MKT.*, 2103/49, 21.04.1900.

²²⁸ Quataert, a.g.e., s.223.

²²⁹ *Bursa Gazetesi*, No:101, 19. 12.1892. s.2.

²³⁰ Nuray Ertürk Keskin, Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün Reji'den TEKEL'e Tekel'den Bugüne*, Notabene Yayınları, Ankara, 2013, s.251.

3.2.2. Takdir-i Fiyat Meselesi

Kaçakçılık, ambar meselesi, ruhsat sorunu tütün üreticileri ile Reji arasındaki en temel problemleri oluşturmaktadır. Tütün fiyatının belirlenmesi meselesi bu sorunlar kadar genel olmasa bile hükümete gelen şikâyet dilekçeleri arasında yerini almıştır.

Ekicinin tütünleri, şartnâme gereği Reji tarafından gönderilen görevliler aracılığı ile değerlendirilir ve tütüne fiyat verilir. Fiyat belirleme esnasında görüş birliğine varmak önemliydi. Her iki taraf ortak bir fiyat üzerinde mutabık olmak zorundaydı. Eğer fiyat vermede sorun yaşanır, aracılardan yardımıyla karara varılırdı.

Kâr amacı güden bir şirket olan Reji İdaresi, en düşük fiyattan ürünleri almak, satış esnasında fayda sağlamak amacını güdüyordu. Tütün çiftçisi, uzun uğraşlar sonunda elde ettiği ürünün iyi gelir getirmesini bekliyor, ederinin altında bir fiyata ürünlerini satmak istemiyordu. Üstelik tütün tarımını yapabilmek için idareden aldığı krediyi ödemek, kalan kısmıyla da ihtiyaçlarını giderebilmek düşüncesindeydi. Buna ek olarak tütün ürettiği için devlete vergi de veriyordu.

Şirketin, üreticilerin tütünlerini gerçek fiyatının altında fiyattan almak istediğine dair hükümete şikâyet dilekçeleri ulaşmıştır. Reji'nin adil olmadığını düşünen şikâyetçiler tarafsız kişilerce fiyatın belirlenmesini talep etmişlerdir. Örneğin Ebubekir Hâzını'nın 10 Mayıs 1902 tarihli dilekçesinde durumu şu şekilde özetlemiştir: Burada tütünün alış zamanı geldiğinde gayr-i mütenâsib bir sûretle tütüne dün (düşük) fiyat verilerek tütün üreticisinin zor durumda bırakılmaktadır. Bu sebeple Manastır Valisi Ebubekir Hâzını, tütünün değeri üzerinden fiyat verebilecek olan bî- taraf bir muhammin tayin edilmesini hükümetten talep etmiştir.²³¹

Reji İdaresi'nin tütüne düşük fiyat vermesi, tütün üretiminin iyi derecede yapıldığı alanlarda üreticinin tütüncülükten vazgeçmesine yol açmıştır. Şarköy kazası eski kaymakamı Varton Simon Yıldızyan verdiği lâyhada Reji İdaresi'nin yeterli derecede sermayesi olduğu halde tütüne düşük fiyat vererek eskiden bu yana kaliteli tütün yetiştiren yerlerde üretimin durmasına sebebiyet verdiklerini belirterek, hükümetten yardım talebinde bulunmuştur.²³²

²³¹ BOA., *Teftişât-ı Rumeli Evrâkı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrâkı (TFR.I.KV.)*, No: 41/4015, 10 Mayıs 1320, (M.1902).

²³² BOA., *Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO.)*, No:165/12303, 15.08.1310,(M.1892).

Aynı durum 10 sene sonra Düzce’de de yaşanmış, Reji İdaresi daha önceki yıllarda verdiği fiyatın çok daha altında fiyat vererek çiftçiyi zarara uğratmıştır.²³³

Tütün için kanunlar zaman zaman yenilenerek ya da yasalar üzerinde düzenlemeler yapılarak şekillenmiştir. Eski kuralların yeni düzen içinde uygulanmaması gerekirken, Reji memurları görevde bulunduğu sürece eski kanunları geçerli gibi göstererek ucuz tütün almaya çalışmıştır. Yenişehir’in Subaşı köyündeki tütün çiftçileri Mehmet Emin, Mustafa ve Hüseyin adlı kişilerin bildirdiği arzuhalde, belirtilen köyde yetiştirilen tütünlerin denetiminde eski nizâma göre eksikliklerin olduğu belirtilerek bu kişilere ceza verilmiştir. Ayrıca, yine önceki kanunlar öne sürülerek ismi geçen kişiler, tütünlerini cüzi bir fiyatla Rejiye satmak zorunda kalmışlardır. Kendilerine haksızlık yapıldığını ve geçmişe yönelik uygulamaların geçersiz sayılması gerektiğini ifade eden şahıslar, Hudâvendigâr Vilâyeti yargı memurlarından yardım istemişlerdir.²³⁴

1895 yılında hükümet ve Şurâ-yı Devlet 47 maddeden oluşan, Reji İdaresi’nin işleyişini ele alan yeni kararlar almıştır. Bu kararlardan biri de olgunlaşmamış tütünü kapsamaktadır. İmtiyaz antlaşması Reji’ye izinsiz yetiştirilen tütüne sökme hakkını vermekteydi. Yasadışı tütünü önlemek amacıyla taraflar, ürünün söküldüğü tarlaların tütün hasatının sonuna kadar sürülmesinde anlaşmışlardı. Fakat Bâb-ı Âli, Maliye Nezâreti’ne bu tarlaların boş bırakılmasının üreticinin gelir kaybına uğratacağını bildirerek, 1895’te izinsiz ekilmiş olsa da olgunlaşmamış tütünün imha edilemeyeceği belirtmiştir.²³⁵

İdare, Reji lisansı ile satışa sunulan tütünleri, tütüne verilecek en yüksek değeri saptayan fiyat listesine göre almakla yükümlüdür. Ortalama bir ürün için sabit fiyat uygulanırken, yüksek kalitede tütünler için bu fiyat listesinin izin verdiği ölçüde esneklik tanınmıştır.²³⁶ Hükümetin tütünün halk ve orduya uygun fiyattan satılma izni verdiğini 16 Kasım 1916 tarihli belgeye göre; Edirne, Bursa, Aydın, İzmit, Balıkesir, İzmir ve Karesi’de hasıl olan ve Reji İdaresi’nce kilosu 12 kuruş olarak belirlenen tütünün ihracının yasaklandığı, bunların askeriye ve ahalinin tütün ihtiyacını karşılamak için kullanılacağı ifade edilmiştir.²³⁷

²³³ BOA., DH.İD, 95/49, 12.07.1330 (M.1912).

²³⁴ BOA., DH.MKT, 1409/75, 23.03.1303 (M.1886).

²³⁵ Quataert, a.g.e., s.35.

²³⁶ Keskin, a.g.e., s.68.

²³⁷ BOA., Dâhiliye İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.), No: 23/40, 16 Kasım 1916.

Tütünün değeri Reji öncesi ve sonrası dönem arasında önemli bir değişim göstermiştir. Reji'nin teşkilinden önce atık batmanı 30 kuruştan 100 kuruşa kadar satılan tütüne sonrasında, 6 kuruş ile 100 kuruş arasında değer biçilmiştir.²³⁸

6 Mart 1902 tarihli belgede ise İzmir Sancağı Karamürsel Kazası ahalisinin tütün mahsul fiyatı şu şekilde belirtilmiştir. “*Karamürsel Kazası ahalisinin bu sene idrâk eyledikleri tütünlerinin en iyi cinsine (yüzde on mikdarının beher kilosunu) Reji İdaresi en çok beş gurus vermiştir*”.²³⁹ Belge sadece tütün ücretlerini içermemektedir. Aynı belgede tütüncü Ahmed tarafından Rejinin tütünleri eski fiyattan aldığını, bu durumun bir sene boyunca tütün yetiştirmeye çalışan ekiciyi sıkıntılı duruma düşürdüğünü, kolcuların ve kaçakçılık meselesinin de Reji'nin bir oyunu olduğu iddia edilmektedir. Kısacası tütüne fiyat verme işlemi birbiri ile bağlantılı birçok sorunu ortaya çıkarmaktadır.

Tütünün takdir-i fiyatı için görevlendirilmiş muhamminler, çok eski bir ölçme aracı olan tuğralı ip ile (emr-i şerifli ve iki tarafı tuğralı) ölçüm yaparak fiyat veriyordu. Adaletli olması için muhamminler, tarla sahipleri varken ölçümü yapıyordu. İlk olarak İstanbul'da denenilen bu yöntem, sonraları Hudâvendigâr'da da uygulanmış, ülkenin diğer yerlerinde de yaygınlık kazanmıştır.²⁴⁰

Reji İdaresi'nin tütüne düşük fiyat vermesi çiftçiyi ürününü daha kazançlı yoldan satmaya yöneltti. Nizamnâme gereği ihraç edilecek tütünler, Reji dışında tüccara satılabiliyordu. Bu sebeple tüccarlar Reji İdaresi'nin verdiği fiyattan daha fazla fiyat vererek rekabet ortamında kâr elde etmeye çalışıyorlardı. Çiftçi de idarenin ucuz fiyat politikasından dolayı ürününü tüccara satmayı uygun buluyordu. Bir kısım üretici de zararına Reji'ye ürün satmaktansa kaçakçılık yapmayı tercih ediyordu. Tütünün Reji değeri üretici için verilen emeğin karşılığı olarak görülüyordu. Nizamnâme gereği zaten ihraç edilecek tütünler Reji dışında tüccara satılabiliyordu. Tüccar da bu durumdan yararlanmak gayesiyle Reji İdaresi'nin verdiği fiyatın çok üzerinde fiyat vererek daha çok üreticiyi kendine çekmeye çalışıyordu. Bu nedenle çiftçi kâr elde etmek için ürününü çoğunlukla tüccara satıyordu. Tüccara satış yapamayan üretici kaçak yollarla tütününü satarak zarar etmekten kurtuluyordu. Yani, ekiciyi Reji dışındaki unsurlara iten temel etkenler şirketin ürünlerine verdiği fiyatın hayli düşük ve beklentiyi karşılamaktan uzak olmasıydı.

²³⁸ Karaca, a.g.m., s.63.

²³⁹ BOA., *Yıldız Maliye Nezâreti Marûzât (Y.PRK.ML.)*, No: 24/57, 06 Mart 1320, (M.1902).

²⁴⁰ BOA., *Cevdet Maliye (C.ML.)*, No:103/4575, 04.01.1247, (M.1831).

Nihayetinde nizamnâmeler ve kanunlar yoluyla tütüne fiyat verme işlemi uygulanmak istenmişse de beklenen başarı elde edilememiştir.

3.2.3. Mevsim-i Ziraat ve Ambar Sorunu

Tütün üretimi, tütünün toprağa ekilmeye başlanıp, kurutulup ambara teslim edilmesine kadar hayli uzun bir süreci kapsamaktaydı ve bölgeden bölgeye göre farklılık gösteriyordu. Öyle ki Karadeniz Bölgesi'nde tütün tohumunun fideliklere ekimi Mart başında yapılırken, Ege Bölgesi'nde Ocak sonu, Biga ve Lapseki kazalarının içinde bulunduğu Marmara Bölgesi'nde ise Nisan ayında yapılıyordu.²⁴¹

Reji Şirketi bölgeler arasındaki iklim farklılıklarını dikkate almadan ürün ziraat takvimini belirlemiş ve genellemiştir. Bu durum üreticilerin mağduriyetine yol açıyordu. Olumsuz iklim şartlarında çalışan kimi tütüncüler, ürünleri yetiştirse bile teslim tarihini geçirdikleri için ürünlerini ambara gönderemiyordu. Çünkü ambar teslim tarihi de bu süreçte ürün yetiştirme ile belirlenmişti ve kısıtlı bir zaman aralığını kapsıyordu. Bazen de idare belirlediği takvime göre işlemlerin yürütülmesini istediği için, olağanüstü iklim koşullarından dolayı ürün yetiştirmede geri kalan çiftçilerin tütünlerini kaçak kabul edip söktürtüyordu. Örneğin, Hudâvendigâr'ın Yaş köylülerinin ettikleri ilk ürünler kuraklık sebebiyle zarar görmüş, çiftçiler de Reji'nin belirlediği tarih dışında tütün ekmek durumunda kalmışlardır. Reji ise ekim için verilen takvime uyulmadığı gerekçesi ile bu kişilerin tütünlerini sökmek istemiştir.²⁴²

Reji ve çiftçi arasında ürünlerin teslim tarihinin kontrol edilmemesi kaynaklı sorunlar da gündeme gelmiştir. Görevli memurlar gözetiminde tütün denetimi yapılırken, teslim tarihi kanununa aykırı durumlarda idare tütünlere el koymuştur. Bu gibi durumlarda tütüne, denetim sonuçlanana kadar bedelli veyahut bedelsiz işlem uygulanmıştır. Kırmasti Reji İdaresi'ne zamanından önce teslim ettikleri tütünün süresi geçtikten sonra getirildiği iddiası ile bedelsiz olarak zabtına kalkışıldığına dair çiftçi Mehmed Sadık ve arkadaşları tarafından verilen arzuhâl belirtilen duruma bir örnektir.²⁴³

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tütün tarımında da gerileme yaşanmıştır. Olumsuz savaş koşulları ve üretici kesimin savaşa katılması ile tüm ürünlerde

²⁴¹ Dıġıroġlu, a.g.e., s.78.

²⁴² BOA., DH.MKT., 1434/27, 03. 11.1304 (M.1886).

²⁴³ BOA., DH.MKT., No: 515/4, 23. 02. 1320 (M.1902).

olduğu gibi tütün bitkisinin üretiminde de yarı yarıya azalma meydana gelmiştir. Bu durum üretilen tütünlerin ambara teslim tarihinin de yeniden düzenlenmesine sebep olmuştur. Örneğin, Karesi Mutasarraflığı'ndan gönderilen tahrirata göre tütün ekicilerin çoğunun harbe gitmeleri dolayısıyla tütün teslim müddeti uzatılmak istenmiştir.²⁴⁴

Şirket, tütün yetiştirilmesi için belirli bir zaman aralığı belirlemiştir. Bu sürecin oldukça kısa ve aşağı yukarı her yer için sadece birkaç ay fark edecek şekilde aynı olması Mevsim-i ziraat sorununu ortaya çıkarmıştır. Çünkü iklim ve toprak yapısının her yerde aynı olmaması, tütün yetiştirme süresini bölgeden bölgeye değiştirmiştir. Dolayısıyla Reji'nin belirlediği yetişmiş ürün teslim sürecine uyum sağlanamamıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti'nin birçok yerinde tütüncülükle uğraşan çiftçi idarenin verdiği tarihler arasında ürününü teslim etmeye çalışmıştır. Sürenin sona ermesinden sonra yapılan müracaatlar kabul edilmemiş ve bu durum vilâyette kargaşaya yol açmıştır. Bu bağlamda hükümete gelen şikâyet dilekçeleri de ürün tesliminde meydana gelebilecek olağanüstü durumlar için Reji'nin esneklik tanımadığı yönündedir.

Reji İdare Nizamnâmesinin 16. maddesine göre, tütünün toplanacağı ambarların yapımı Reji Şirketi'ne aitti. 10 saat mesafedeki her yere şirket ambar kurmakla görevliydi. Fakat idare çoğu kez kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği için yarar sağlayamayacağı birçok yere ambar kurmamış ve bu nedenle ilgili 20. ve 22. maddeler çoğu zaman uygulanamamıştır.

Tütündeki tüm denetimin şirkette olması, uygulamaları reji idaresinin kendi lehine çevirmesini sağlıyordu. Bu sebeple, ambar hususu, özellikle üretilen bütün tütünlerin denetimi adına idare için ayrı bir önem taşıyordu. Çünkü fabrikada üretilen tütünden, ihraç edilecek tütüne kadar hemen hemen hepsinin şirket ambarında toplanması gerekiyordu. Bu durum, idarenin var olan denetleme gücüne güç katıyor, işlerini kolaylaştırıyordu.

Reji Nizamnâmesi'nin 3. fasıl, 42. madde ve 8. fıkrasına göre; “ *Her sene sene-i sâbika mahsûlâtından olarak Ağustos duhûlünde yed-i ihtiyâdda olmayan bir sebep-i mücbire mebni olmaksızın tütünlerini Reji ambarına teslim etmemiş olanların tütünleri zürrain yedinden ziraat sergisi bulunsa bile, kaçak itibar edilip yalnız zabt ile iktifâ olunur ve sebep-i mücbir tahakkukunda derhâl Reji ambarına naklettirilir*” hükmüne dayanılarak her yıl Ağustos ayında tütünlerin ambara teslim edileceği, teslim edilmeyen tütünlerin kaçak sayılacağı ve Reji

²⁴⁴ BOA., *Dâhiliye İdâre-i Umûmiye (DH.İUM.)*, No: 10/1, 08.05.1333 (M.1915).

tarafından el konulacağı, ambarsızlık nedeniyle teslim edilmeyen tütünlere idarenin hiçbir karşılık ödemediğini, ambarsızlık nedeniyle teslim edilmeyen tütünlere idarenin hiçbir karşılık ödemediğini belirtmiştir.²⁴⁵

Reji ve üretici arasındaki sorunlardan biri yukarıda belirtilen tütünlerin ambara teslimi konusuydu. Reji tarafından belirlenen tarihte çiftçi ürünleri teslim etmek durumundaydı.²⁴⁶ Fakat ambara ürününü yetiştiremeyen çiftçi, teslim müddetinin uzatılmasına dair hükümete dilekçeler yolluyordu.²⁴⁷ Bundan dolayı hükümet Reji İdaresi'ne teslim müddetinin uzatılmasına dair tebligatlar göndermiştir. Ancak şirket, bu tebligatları reddederek teslim tarihinde bir değişiklik yapmamıştır.²⁴⁸

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde de Reji'nin en çok eleştirdiği konulardan biri de ürünlerin ambara teslim meselesiydi. Hükümetin yasal kurallara uymadığını ifade eden Reji, teslim müddetini sürekli olarak bir sonraki tarihe erteleyerek uzattığını öne sürüyor, üstelik buna karşı gelen Reji çalışanlarının işlerine son verildiğine dair hükümete eleştirilerde bulunuyordu. Örneğin; Bursa'da 1337/1918 senesi tütün mahsulünün der-ambar müddetinin uzatılmasına karşı çıkan Reji İdaresi'ndeki İtalyalı zatın yerine Başmüdür Şakir Bey'in gönderilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.²⁴⁹

Ruhsat meselesindeki diğer bir sorun, halkın anlamadığı Fransızca düzenlenen evrâkların çiftçileri mağdur edecek şekilde doldurulması idi. Halk yabancı bir dil üzerinden hazırlanan evrâkta dilini anlamadığı için yazılan her şeyden sorumluydu. Bilgiler yanlış dahi kaydedilse, zararı ödemek durumundaydı. Üstelik tüm bunlar Reji memurlarının insafına bırakılmıştı.²⁵⁰

Hudâvendigâr Vilâyeti içerisinde üretilen tütünlerin diğer bölgelerde de olduğu gibi hava koşullarından zarar görmemesi için bir an önce ambara yetiştirilmesi gerekmektedir. Tütünün tüm yaz kurutulması ya da uzun yolculuklarla taşınması ürün kalitesini düşürüyordu. Dolayısıyla ekicinin vilâyetin birçok yerinde ambar inşa edilmesini istemesi, ürün değeri açısından önem teşkil etmekteydi. Eğer ambar yapılmaz ise üreticiler hükümetten ürünlerinin

²⁴⁵ Oktar, a.g.m., s.48.

²⁴⁶ Ambara teslim edilmeyen tütünler hakkında *Sadâret Mühimme Kalemî Evrâkı (A.MKT.MHM)* 487/29 numaralı 21.05.1302 (M.1885) tarihli belgede, "Zürra, her sene Ağustos ayının sonuna kadar tütünleri Reji ambarına teslim etmek durumundadır. Şartnâmede geçen bu maddeye aykırı hareket edenler için karşı uygulanacak ceza Düyun-ı Umûmiyye ve Bâb-ı Âli'den onaylanmadıkça geçerli sayılmayacaktır. Bu süre zarfında geçerli olan kanun uygulanacak, gerekli görüldüğü takdirde kanuna eklemeye yapılacaktır" şeklinde açıklama yapılmıştır.

²⁴⁷ BOA. *Teftişât-ı Rumeli Manastır Evrâkı (TFR.I.MN)*, No:26/2517, 27.08.1321.(M.1903).

²⁴⁸ BOA., *TFR.I.MN.*, No: 36/3533, 9.1.1322.(M.1904).

²⁴⁹ BOA., *DH.İ.UM.*, No: 3/1, 9.07.1340.(M.1921).

²⁵⁰ Erdoğan, a.g.m., s.206.

ziyan olmaması için en azından kendilerine yakın ambar barındıran şehirlere tütünlerini teslim edebilmek için izin verilmesini istiyordu. Örneğin, Kandıra kazasından ambarın bulunduğu Adapazarı'na tütünlerini nakil etmek için birçok zorluğa katlandıklarını bildiren birtakım ahali, ürünlerinin zarar görmemesi adına irtibatlarının İzmit merkezine gönderilmesini hükümetten talep etmişlerdir.²⁵¹ Hudâvendigâr Vilâyeti'nde de hükümet, ürünlerin zarar görmeden bir an önce ambara teslim edilmesi için nerelerde ne kadar ambar yapılması gerektiğini araştırılmasını Rejiden istemiştir.²⁵² Aksi halde ambara teslim edilemeyen ürünlerin kaçak kabul edileceği bu durumun üretici ve Reji arasında problem yaratabileceği belirtilmiştir.

Tütünlerin ambara teslim tarihi konusunda Reji Şirketi ile üretici arasında ortak bir karar alınmamış olması sorunları da beraberinde getirmiştir. Reji Şirketi belirlediği tarih konusunda her ne olursa olsun esneklik tanımamış, ekicinin tepkisiyle karşı karşıya kalmıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti Kirmasti kazası halkı, tütünlerin Reji ambarına nakli için biten sürenin uzatılması talep edilmiş; fakat halkın tepkisine rağmen Reji bu teklifi reddederek, eski kanuna uygun hareket edileceğini ifade etmiştir.²⁵³

Reji, şartnâme gereği yapmakta yükümlü olduğu depoları inşa etmemiştir. Ayrıca merkezi ambarlara uzak köy ve nahiyelerde tütün eken ekicileri ürünlerin teslimi için merkezdeki ambarlara gelmeye zorlamıştır. Bazen de şirket aldığı tütünleri ambarda çok fazla bekleterek zayi etmiştir. Örneğin; Adapazarı kazasına tabi Sandık Nahiyesi ziraatçılarından Mukayyeddinzâde İbrahim'in tütünleri ambarda çok beklediği için çürümüştür.²⁵⁴

İnşa edilen ambarların fiziki durumları da büyük problem oluşturuyordu. Depoların tütünlerin kurutulması ve sınıflandırılması için gerekli düzeni içermesi gerekiyordu. Oysaki tütünlerin cinslerine göre ayrılması ve düzenlenmesi için uygun çalışma ortamı çoğu ambarda yoktu. Ürünlerin sağlıklı bir şekilde hazırlanıp muhafaza edilmesi için hazırlanmış ambarlar bulunmuyordu.

Şirket ambara aldığı ürünler üzerinden ekiciden bir miktar ücret alıyordu. Fakat bu ücret her yerde aynı olmayıp kimi zaman belirlenen fiyatın çok üzerinde veriliyordu. Bu konuda şikâyette bulunan Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Gelibolulu Asardar; mahalli Reji ambarına teslim

²⁵¹ BOA., *DH.MKT.*, 1181/93, 29.05.1325.

²⁵² BOA., *BEO*, 829/62163, 13 Ramazan 1314 (M.1897).

²⁵³ BOA., *DH.MKT.*, 2293/40, 1.09.1317 (M.1899).

²⁵⁴ BOA., *DH.MKT.*, 1063/62, 4.02.1324 (M.1906).

ettiği ürünlerden oldukça yüksek fiyat alınmasından dolayı mahkemeye başvurmuş, mahkemede haklı çıkması sonucunda hacz ile Reji müdüriyet kasasından payını geri almıştır.²⁵⁵

Reji ambarında denk halinde bulunan tütünler için hafta başına 1 kuruş 5 para ücret talep ederken, bohça halinde teslim edilen tütünlerin 4 bohçasından 1 kuruş 20 para ücret istemekteydi. Çok yüksek ambar ücreti ödemek zorunda kalan üreticiler zarar etmemek için tütünlerini Reji ambarına teslim etmeyip yasal olmayan yollardan kaçakçılara ürünlerini satıyordu.²⁵⁶ Bu durum halk arasında çoğalarak tütün kaçakçılığını yaygın hale getirecek Hudâvendigâr Vilâyeti gibi merkezi yerlerde kaçakçılık sorununu doğuracaktı.

Tütün üretim teslim tarihinde bölgeler arası mevsim farklılıkları göz önünde bulundurulmadığı için Hudâvendigâr Vilâyeti tütün çiftçileri, ürünlerini yetiştirmede sorun yaşamıştır. Ambara teslim ettikleri tütünlerinin muhafazası, ambar fiyatı, niteliksiz ambar inşası Vilâyet tütüncülerinin belli başlı şikâyet konuları arasına yer almıştır.

3.3.3. Tütün Ruhsatnâmeleri

Reji Şartnâmesi'ne göre tütün yetiştirmek isteyen üretici, her yıl şirketten izin alıp ruhsat temin etmek zorunda idi. Bu ruhsatlar, tütün üreten çiftçiye verilmiş bir ayrıcalıktı. İzin belgesini almayan tütün ekemezdi. Aksi takdirde üretim yapan ekicinin tütünleri kaçak sayılıp imha edilirdi. Reji İdaresi, maliyetini yükseltmemek ve denetimini rahat yapabilmek için her isteyene ruhsat vermiyordu. Çünkü ne kadar az alanda tütün ekilirse o kadar az gider ortaya çıkardı. Bu bağlamda kaçak ürün yetiştiricisi durumunda kalıp ceza almak istemeyen çiftçi ile Reji İdaresi arasında ruhsat sorunu ortaya çıkıyordu.

Reji ile yaşanan en temel problemlerden biri olan ruhsat meselesi, Osmanlı Devleti sınırları dahilindeki vilâyetlerin hemen hemen birçoğunda yaşanmıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti içerisinde en çok Biga, Bursa, Edremit, Gönen, Kütahya ve Bilecik'te ruhsat meselesine vakalar tespit edilmiştir.

Üretici ve Reji arasındaki ruhsatnâme krizini gösteren çok sayıda belge vardır. Bu belgelerin bir kısmı ruhsatsız ekilen tütünlerin Reji memurları tarafından söktürüldüğü ve bu esnada yapılan muamele ile alakalıdır.²⁵⁷ Edremit Kazası'nın Ebinova-i Bâlâ karyesinden Hacı

²⁵⁵ BOA., *DH.MKT.*, 312/61, 01.06.1312 (M.1894).

²⁵⁶ Gökdemir, a.g.tz., s.68.

²⁵⁷ *Bursa Gazetesi*, No:109, 13.12.1893. ss.3-4.

Mustafa Efendi'nin yetiştirdikleri tütünlerin kısmen dönüm fazlası, kısmen ruhsatsız olduğu Reji İdaresince iddia edilmiş ve usulsüz müdahale ile tütünleri söktürülmüştür. Hacı Mustafa Efendi, Hudâvendigâr Vilâyet merkezine dilekçe vererek konunun araştırılmasını istemiştir.²⁵⁸

Reji sıkı bir denetim ile ruhsat almayan tüm ekicileri tespit edip, tütünlere el koyarak yasal prosedürü uygulamıştır. Örneğin, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde tütün ekilen yerlerden biri olan Gönen Kazası Hüseyin Bey Çiftliği'nde tütünler için ruhsat alınmadığı tespit edilerek ürünler görevlilerce sökülmüştür.²⁵⁹

Ruhsatsız tütün ekim sonrasında ruhsat talep eden ekiciye yeniden ruhsat vermek o bölgedeki yerel memurların tahrir kayıtları neticesiyle uygun görülüp verilebiliyordu. Gönen kazası Hasan Bey Çiftliği'ndeki çiftçilerin tekrar tütün ekmelerine müsaade edilmesi bu memurların tahrir raporlarına bağlıydı.²⁶⁰

Ruhsat alabilme işleminin her aşamasında birçok yasa ve görevli memur bulunuyordu. Reji İdaresi'nin onayına gelene kadar işlemlerde eksiklikler meydana gelebiliyor, yerel memurların hataları süreci uzatabiliyordu. Bu şekilde idareye yarım gelen işlemleri Reji kabul etmeyerek ruhsat vermiyordu.

Tütün için ruhsat almayı ertesi sene tekrar ruhsat isteyen çiftçiler, Reji İdaresi'nin ruhsat vermediği iddia etmişlerdir. Oysaki şirket, yerel memurların yasal prosedürü doğru bir şekilde uygulamadan kendisine direkt olarak gönderilen işlemleri yarım kabul etmesinden dolayı bu kişilerin ruhsat isteme taleplerine onay almamıştır.

Tütün ekim talebi için başvuran kişiye idare bir hafta içinde ruhsatnâmeyi vermek zorundadır. Fakat idare bu süreci uzatmış, diğer vilâyetlerde de olduğu gibi Hudâvendigâr Vilâyeti Edremit Kadı Köyü'nde de şirketin onayını bekleyen çiftçilerin tütünlerini ruhsatsız kabul ederek zorla söktürmüştür.²⁶¹

Reji bazı yerlere iklim ve toprak yapısı bakımından kaliteli tütünlerin yetiştirilemeyeceğini düşündüğü için de ruhsat vermemiştir. Daha kaliteli tütünlerin yetiştirilebileceği yerlere ruhsat vermeyi tercih eden idare, yeni imâl edilecek tütün fiyatının da

²⁵⁸ BOA., BEO, 2625/196804, 15.05.1323 (M.1905).

²⁵⁹ BOA., Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.), No:1560/8, 05.03.1312 (M.1894).

²⁶⁰ BOA., BOE, 413/30953, 29.11.1311 (M. 1893).

²⁶¹ BOA., Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUI.), No: 109/10, 1328 (M.1910).

şartnâmede geçen azami satış fiyatının altına düşmemesi gerektiğini belirterek, fiyatı düşük tütünlerin şirket tarafından reddedileceğini ifade etmiştir.²⁶²

Reji İdaresi ile tütün üreticisi arasındaki ruhsatnâme temelli diğer bir sorun ruhsat talep etme zamanı ile ilgiliydi. Çiftçinin içinde bulunduğu duruma bakılmaksızın şirket zamanında ruhsat almayan ekicinin talebini kesinlikle reddediyordu. Reji İdaresi ruhsat için çiftçiye belirli bir zaman tanıyor, bu zamanın dışında gelen ruhsat taleplerini kabul etmiyordu. Örneğin; Biga ve Lapseki kazalarında tütün ziraatı için ruhsatnâme almak üzere Reji İdaresi'ne başvuran çiftçilere, ziraat mevsimi Mayıs ayı başları olduğu için ruhsat verilmemiştir.²⁶³ Merkezi idare Biga ve Lapseki'de kaliteli üretilen tütünlerin üretildiği ve bu durumun hazine gelirleri için kayıp olabileceği bildirilmesine rağmen, Reji bu karardan geri adım atmamıştır.

Zaman zaman tütün tarlaları üzerinde meydana gelen doğal olaylar tütün ekicisinin tekrar ruhsat talep etmesine sebep olmuştur. Çavuşlu Köyü muhtarı Hacı Mehmed'in Kale-i Sultaniye'den çektiği telgrafta birkaç seneden beri devam eden çekirge afetinden dolayı son derece zarar ettiklerini belirterek tütün ekebilmeleri için kendilerine ruhsat verilmesini talep etmiştir.²⁶⁴

Reji ve üretici arasındaki en temel problemlerden birini oluşturan ruhsat meselesi, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin de içinde bulunduğu belli başlı sorunlar arasında yerini almaktadır. Vilâyetten merkeze gelen şikâyet dilekçeleri ile çiftçiler ruhsat uygulamalarından rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Reji ise bu şikâyetlere karşılık iyi ürün yetiştirmeye müsait olmayan yerlere ve tütün üretmeyi bilmeyen çiftçiye kesinlikle izin verilmeyeceğini vurgulamıştır. Şirket, ruhsat vermeme sebeplerinden birinin de ihtiyaç fazlası ürünün kalite ve fiyatında düşüş yaratabilecek şekilde açıklamıştır.

3.3. HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ'NDE TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

3.3.1. Vilâyetteki Kaçak Tütünlerin Ana Sebepleri

Tütünün yaygınlaşması ile birlikte yöneticiler kâr oranı yüksek bu ürünün denetimini sağlamak için yasaklar koymuş ya da tütün üzerinden yüksek vergiler almışlardır. Kanunlar

²⁶² BOA., *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)*, No:1/55, 17.05.1302 (M. 1885).

²⁶³ BOA., *DH.MKT.*, 1952/117, 27.10.1300 (M.1883).

²⁶⁴ BOA., *DH.İ.UM.EK.*, 53/64, 15.09.1337 (M.1918).

yoluyla denetimini elinde tutmak isteyen ülkeler yine de tütün kaçakçılığını engelleyememişlerdir. Osmanlı Devleti'nde de 17. yüzyıldan itibaren başlayarak 20. yüzyıla kadar olan süre zarfında hükümetin en çok mücadele ettiği konulardan biri tütün kaçakçılığıdır. Reji Şirketi'nin kurulması ile birlikte hat safhaya ulaşan kaçaklık sorununa karşı devlet daha fazla önlem almak zorunda kalmıştır.

Tütün kaçakçılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticari olmak üzere Avrupa'dakinden farklı şekilde ülkenin coğrafi şartları, vuku bulan siyasi olaylar, idari ve mali değişiklikler bağlamında devamlılık ve çeşitlilik göstererek sürmüştür.²⁶⁵

Reji İdaresi'nin kurulmasından sonra tütün çiftçisi üretimin büyük bir bölümünde müdahale ile karşı karşıya kaldı. Her ne kadar Reji ile ekici arasında anlaşma yapılmış olsa da, bu durum uygulamaya yansımada. Reji Şirketi açısından, tarladan izinsiz tütün ekimi yapan çiftçi; dükkânında kaçak tütün bulunduran tütün bayisi; tütünü ruhsatsız nakleden çiftçi, tüccar ya da nakliyeci; tarlasına izinsiz ektiği tütünü kendisi pazarlayan üretici ve kaçakçılık işini meslek edinmiş gruplar kaçakçılar kapsamına girmektedir.²⁶⁶ Üretici ve tüccar grubu ise kaçakçılık sebebinin, Reji İdaresi'nin haksız ve katı uygulamalarını temel göstererek açıklamıştır.

Belirtildiği gibi tütünün, fidan halinden tüketiciye ulaşması sürecindeki tek kontrol mekanizması Reji Şirketi idi. Devlet sınırları dâhilinde tütün üretimi ve satışının bu yabancı şirketin elinde olması ve Osmanlı Hükümeti'nin bu idare bağlantılı biçimde kanunları uygulaması, üretici ve tüketiciyi kaçakçılığa sevk etmiştir. Öyle ki Reji Şirketi Nuri Bey Maliye Nâzırı Agop Paşa'ya takdim ettiği lâyihada, kaçak tütün miktarının 13 milyon kiloya ulaştığını, şartnâme gereği tüm tütünün satın almaya zorunlu olan Reji'nin buna gücü yetmeyince, zor durumda kalan ekicinin ürününü kaçakçılara satmaya çalıştığını belirtmiştir.²⁶⁷ Yani, tütüncüler Reji yüzünden düşen gelirlerini kaçakçılık yoluyla telafi etmeye çalışmışlardır.

Kaçakçılık faaliyetinde birçok memur ve devlet adamı da yer almıştır. Esasen çoğu ekonomik sıkıntılar dolayısıyla kaçakçılığa yönelmiştir. Osmanlı Devleti personelinin maaşlarını düzenli olarak ödeyemediğinden, çoğunluğu asker veya memurlardan müteşekkil kaçakçı bir güruh ortaya çıkmıştır.

²⁶⁵ Yılmaz, a.g.tz., s.127.

²⁶⁶ Dığıroğlu, a.g.e., s.103.

²⁶⁷ Oktar, a.g.m., s.49.

Devlet bünyesinden olsun ya da olmasın kaçakçı gruplar birbirlerini sürekli destekleyerek, korumaktaydı. Zaman zaman bu durumu bildiren dilekçeler vilâyet Reji nezaretine gelmekteydi. Hudâvendigâr Vilâyeti'nden özellikle İnegöl kazasından mahalli memurların kaçakçıları himaye ettiği ve bu kişilerin kendilerinin kaçakçı oldukları konusunda şüphe duyulduğuna dair dilekçeler resmi makamlara bildirilmişti.²⁶⁸

Vilâyette kaçakçılık o kadar çok yaygın hale gelmiştir ki, hemen hemen birçok şehir, kasaba ve köyde ünlenmiş kaçakçılar bulunmaktadır. Bu kişiler silahlı, atlı ya da yaya birlikler halinde gezen toplum arasında tanınan ve organize olarak hareket eden kişilerdi. İçinde çeyrek, yarım ve nadiren bir okkalık paketlere ayrılmış, 20 kilogram kadar tütün bulunan kıl çuvalla gelen kaçakçılar, mavi ya da pembe kartonlara sardıkları tütünleri kapı kapı dolaşarak ahaliye satarlardı.²⁶⁹

Bursa Merkez	İnegöl	Bilecik	Bolvadin	Söğüt
Çerkos Kenüş	Deli Yusuf	Arnavud Yunus (Başköy)	Salih (Akbaba Köyü)	Raif (Düzdağ Köyü)
Çerkez Ali	Çerkez Hıdır	Kürt Emrullah		
	Kör Aziz (Meziddere Köyü)	Çerkez Zekeriya		

Tablo 6: Hudâvendigâr Vilâyeti'nde tanınmış bazı tütün kaçakçılarının isimleri.

Kaynak: BOA, *DH.İD.*, 95/10, 13.05.1331(M.1913), *DH.MKT.*, 2714/69 28.12.1326 (M.1908) 2381/109 03.04.1318 (M.1900), 2326/34 30 11 1317, *BEO*, 3223/ 241693 1326 (1908).

Anadolu'nun birçok yerinde sıklıkla üretilen tütünün, tüketimiyle üretiminin aynı oranda olması beklenir. Fakat üretimin çok tüketimin az olması bu yönde meydana gelen yasa dışı uygulamaların yani kara borsa denilen el altı satışların yapıldığını düşündürür. Aşağıda 1890 yılı verilerinde gösterildiği üzere, kişi başına düşen tütün miktarı en çok Dersaadet'e aittir. Reji'nin satış miktarını veren resmi rakamlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kişi başına düşen tütün tüketimi 310 gramdır.²⁷⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti ise 1.374.9778 nüfusu ile 411.783 kilo tütün üretilmekte olup, kişi başına düşen tütün miktarı 30 gramdır. Nüfus ve tütün

²⁶⁸ BOA., *Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)*, No:214/105, 07. 07. 1313 (M.1895).

²⁶⁹ Quataert, a.g.e., s.32.

²⁷⁰ Dıġıroġlu, a.g.e., s.114.

üretim açısından 3. sırada yer alan Hudâvendigâr Vilâyeti için bu rakam düşük kalmakta, iç tüketime ayrılmış tütünlerde kaçakçılık yapıldığı sonucunu çıkarmaktadır.

Merkez	Mikdar-ı Nüfus	Kilo	Gram	Kişi başın düşen gr.
Adana Vilâyeti	355.575	145.534	850	41
Haleb	851.000	84.951	340	10
Edirne	342.641	173.432	473	51
Ankara	668.570	241.578	200	36
Bingazi	23.000	16.243	737	74
Beyrut	1.233.985	249.965	490	20
Hudâvendigâr	1.374.507	411.783	178	30
Kastamonu	637.411	107.004	898	17
Kavala	388.351	33.920	762	8
Sakız	106.400	50.268	900	31
Dersaadet	873.595	1.324.978		1052
Dersaadet Mülhakatı	781.400	353.169		45
Diyarbakır	390.648	4.989	202	2
Cidde	122.000	72.615	312	59
Erzurum	1.160.000	123.038		11
Yemen	4.000.000	31.878		1
Yanya	640.000	196.869	887	31
Mamuratü'laziz	269.011	39.834	947	19
Konya	534.333	229.473	723	43
Selanik	1.211.000	369.023		20
Samsun	1.327.076	215.235	711	15
İşkodra	25.000	5.884	600	2
İzmir	1.660.400	1.449.181		87
Trablusgarb	150.000	64.513	56	43
	19.368.043	5.995.210	308	

Tablo 7: 1890 yılı şehirlerin kişi başına düşen tütün miktarı. Kaynak: Filiz Dıġıroġlu, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883- 1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007. s.114

İyi derecede tütünün yetiştirildiği Osmanlı İmparatorluğu'nda ucuz fiyata kalitesiz tütünü tüketen halk, Reji Şirket döneminde yüksek fiyattan kalitesiz ürün içmeye başlamıştı. Çünkü şirket, dış ticarete en iyi ürünlerini pazarlarken, iç piyasada içilemeyecek derecedeki ürünleri yaygınlaştırmıştı. Halkın şikâyetlerine rağmen bozuk, küflenmiş tütünler piyasada satılmaya devam etmişti. Üreticiler ise Reji ile yaptığı nizamnâme gereği ürünlerini idareye satmak zorunda kalmıştı. Bir kısım tütüncüler ise zarar etmemek için el altından kaçakçılık yoluyla tütünü pazarlamıştı. Bu bağlamda “kaçak tütün kalitelidir” anlayışı ortaya çıktı. Kaçakçılığın riskli olmasına rağmen iyi derecede kazanç getirmesi birçok kişiyi bu sektöre

yöneltti.²⁷¹ Osmanlı Devleti'nin birçok vilâyetinde olduğu gibi kaçak tütünlerin Hudâvendigâr Vilâyeti'nde bu denli tercih edilir hale geldiğini fark eden şirket, kendi ürünlerini piyasada tanıtıp yaygınlaştırmak amacıyla hazırladığı paketli sigaraları satan memurlar görevlendirdi. Hatta bu görevli memurların devlet tarafından korunmasını talep etti.²⁷² Aynı şekilde Reji pilot bölge olarak seçtiği Bursa'da düşük tütün fiyatı ile mücadele edemeyeceğini görerek üreticilerin tütünlerini kaçakçılara satmaması için ihracata yönelmelerini sağlamak amacıyla Yenice ve Samsun tütünleri gibi kaliteli tütün tohumlarını üreticiye dağıttı. Böylelikle Reji Bursa'da hem kaçakçılığı engellemek hem de iyi tütün üreten Hudâvendigâr Vilâyeti gibi yerlerde Reji faaliyetlerini destekleyecek bir grubun oluşmasını hedefliyordu.

Reji İdaresi'nin baskıcı uygulamaları ve üreticiyi zarara sokacak fiyat politikası zamanla toplumun her kesiminden insanı kaçakçılığa yöneltti. Askerler, devlet memurları, üst düzey bürokratlar dahi kaçakçılık içinde yer alıyor ya da kaçak tütün kullanıyordu. Padişah II. Abdülhamid'in dahi Reji'nin bir okka bile tütün alamaması Şemdi'li'den özel olarak tütün getirtmesi üst düzey yöneticilerin dahi kaçak tütüne müptela olduğuna kanıt olabilir.²⁷³ Kaçakçılık yapan kanun memuru Mehmet Çavuş'un yargılanması,²⁷⁴ bazı seyyar Jandarmaların tütün kaçakçısı olduğuna dair şikâyet dilekçeleri²⁷⁵ ve Manastır Reji Müdürlüğü'ne gelen asker ve memurların tütün kaçakçılığı yaparken tespit edildiğine dair belgeler buna örnek gösterilebilir.²⁷⁶

Devlet memurlarının şirketin haksız tatbikatlarına karşı durmak için kaçakçıları koruduğu da olmuştur. 23.12.1894 tarihli belgede Hudâvendigâr Vilâyeti polis komiseri Akif Efendi'nin kaçakçıları koruduğu şu şekilde anlatılmaktadır:

“Vilâyet-i Celileleri Polis Komiseri Akif Efendi Reji İdaresi'nin tütün kaçakçıları hakkında vukû' bulan şikâyet ve mürâca'âtına bir takım i'tirâzât serdiyle netice vermemekte ve tütün kaçakçılarını ne sûretle himâye eylemekte olduğundan bahisle mûmâ-ileyhin tebdîli hakkında Reji Nezâret-i Umûmiyesi'nden verilen varaka irsâl kılınmış olmağla mündericâtına

²⁷¹ Altun, a.g.tz., s.51.

²⁷² BOA., TFR.I.KV., 204/20387, 14.06.1326 (M.1908).

²⁷³ Altun, a.g.tz., s.51.

²⁷⁴ BOA., TFR.I.KV., 1/55, 26.11.1320 (M.1902).

²⁷⁵ BOA., TFR.I.KV., 4/327, 06.3.1322 (M.1904).

²⁷⁶ BOA., TFR.I.KV., 5/466, 29.4.1322 (M.1904).

*nazaran bi't-tahkîk iktizâsının ve hakikat-i hâlin inbâsına himem-i aliyye-i âsafâneleri derkâr buyurulmak bâbında*²⁷⁷

Olumsuz Reji muamelelerine karşı halk tepkisini kaçakçılığa katılarak ya da göz yumarak göstermiştir. Hatta devlet dahi şirket müdahalelerinde halkın yanında yer alarak, gelen dilekçeleri inceledikten sonra halkın korunması adına üreticiyi zor durumda bırakacak uygulamaları ağırdan almıştır. Quataert'e göre, devlet ülke içinde iyi şekilde örgütlenen ve hayli yaygınlık kazanan tütün kaçakçılığını, şirkete karşı bir direniş olarak gördüğünden kaçakçılığa göz yummuştur.²⁷⁸

Hudâvendigâr Vilâyeti'nin birçok yerinde tütün kaçakçılığı yapılmıştır. Üretiminin fazla olduğu bölgeler daha çok kaçakçılığa maruz kalmıştır. Arşiv belgelerine göre en çok kaçakçılık yapılan yerler; Bursa merkez, Edremid, Kocaeli, Ertuğrul Sancağı ve çevresidir. Reji kâidesine göre, yarım dönümden az alanlarda tütün ekimi yasaktı. Yani halk kendi tüketeceği tütünü bile üretmiyordu. Bu yüzden halkın ihtiyacı doğrultusunda tütün üretme isteği kaçakçılığı beraberinde getirmişti.

Reji görevli memurlarının Osmanlı Türkçesine vakıf olamaması sebebiyle yanlış kayıtlar tutulabiliyordu. Vilâyette bu sebeple mağdur olan üreticiler, tütünlerinin kaçak sayılmaması için hükümetten yardım istemişti. 18.02.1327 tarihli belgede Bursa Reji nâzırının lisân-ı Türkçeye vâkıf olmamasından dolayı nâşi Reji'ye müte'allik işlerinde ifhâm-ı merâm edilmemek yüzünden beş karyenin kendileri gibi zarara uğradıkları ifade ederek durumun düzeltilmesi için talepte bulunmuşlardır.²⁷⁹

Tütün tarlalarının ölçümünde merkezden gönderilen iki ucu mühürlü ipler kullanılırdı. "*Duhân zer olunan tarlaların memhûr mirî reseniyle mesâha olunması*" şeklinde geçen bu ölçüm şeklinin, bazen görevlilerce kullanılmaması kaçakçılığa sebep olabiliyordu. Dolayısıyla devlet, tütün tarlalarının tahririnde İstanbul'da olduğu gibi Bursa'da da, sadece devlet tarafından verilecek iki ucu tuğralı ip ile ölçülme zorunluluğu getirerek, her iki tarafın da mağdur olmamasını sağlamaya çalışmıştır.²⁸⁰

Eksik gramajlı tütün paketleri meselesi kaçakçılık için diğer bir ana başlıktı. Reji bayilerinde eksik gramajlı tütünlerin satılmasından Reji Şirketi'ni suçlayan çok sayıda dilekçe

²⁷⁷ BOA., DH.MKT., 385/67, 23.12.1312 (M.1894).

²⁷⁸ Quataert, a.g.e., s.25-28.

²⁷⁹ BOA., DH.MKT., 2764/82, 18.02.1327 (M.1909).

²⁸⁰ BOA., C.ML., 103/4575, 04.01.1247 (M.1831).

hükümet merkezine ulaşmıştı. Reji ise üretilen tütünlerden kaliteli olanların kaçağa sarf edilip kırpıntıların şirkete gönderildiği, ruhsat talep eden ziraatçılara kolaylık sağlandığı halde ruhsatsız tütün ekmeye devam ettiklerini söyleyerek iddiaları reddetmiştir.²⁸¹ Bâb-ı Âli eksik gramajlı tütün meselesini ortadan kaldırmak için, tütün paketlerinin içine konacak tütün miktarını, fire oranlarını belirten bir çizelge oluşturarak vilâyetlere göndermiştir.

Hudâvendigâr Vilâyeti'ndeki tütün kaçakçılığının sebepleri ülkenin genelinde benzerlik göstererek süregelmiştir. Reji'nin tütün ruhsatı vermede çıkardığı sorunlar, ucuz tütün almak isteyen idareye karşı halkın el altından daha fazla fiyat verene ürününü satması, eksik gramajlı tütün sorunu, uygulamadaki ve denetlemedeki yanlışlıklar, küçük çapta tüketime dahi izin vermeyen şirket müdahalesi devlet genelinde olduğu gibi, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde elinde ve dükkânında kaçak tütün bulduran bir kitlenin doğmasına yol açmıştır.

3.3.2. Rejinin Kolluk Kuvvetleri Olan Kolcuların Vilâyette Ortaya Çıkışı ve Topluma Etkisi

Halk arasında “ayıngacı”²⁸² olarak ifade edilen, düzen bozan, kurallara uymayan tütün kaçakçıları; engellemek ve huzuru sağlamak amacıyla Reji tarafından meydana getirilmiş tütün üretim ve denetiminden sorumlu silahlı birliklere “kolcu” adı verilmiştir.

Arşiv belgelerinde tütün kaçakçıları “serseriler”, “düzen bozanlar”, “kaçakçı fırkası” gibi ifadelerle adlandırılmıştır. Hatta kaçakçılık güzergâhındaki köylüleri rahatsız etmelerinden dolayı “haşerât” şeklinde isimlendirildikleri dahi olmuştur.²⁸³

Reji Sözleşmesi'nin 3.maddesi gereğince, kaçakçılığın önüne geçebilmek için memur atama yetkisi Reji'ye verilmişti. Bu bağlamda yetkisini kullanan Reji, tehlikeli gördüğü birçok yerlerde kolluk kuvvetleri oluşturmaya başlamıştır. İlk kez 1304/1886 yılında tütün kaçakçılığını durdurmak amacıyla Hudâvendigâr'ın da içinde bulunduğu üç şehirde (Bursa,

²⁸¹ Darendе Kazası'nda geçen olaylara karşılık kaydedilmiş bir belgedir. *BOA.*, *DH.İD.* No:95/9, 07.03.1333 (M.1915).

²⁸² Halk ağzında ayınga/ayanga/ayınka olarak adlandırılan tütün kimi yörelerde “kaçak tütün” olarak kullanılır. Ayınga/ ayanga/ ayınka teriminin derlenmiş olduğu Dinar/ Afyon, Eğirdir, Keçiörlü, Sücüllü, Yalvaç, Isparta; Tefenni, Yeşilova, Ürkütlü/Burdur, Yeşilyuva, Acıpayam, Çal, Sarayköy/Denizli; Eşme/Manisa, Balıkesir, Mustafakemalpaşa, İnegöl/ Bursa; Köprücek, Karahallı/Uşak; Kumarı/ Kütahya; Söğüt/ Bilecik; Aşailıca, Sivrihisar, Mihaliççık / Eskişehir; Akyazı/ Kocaeli; Mudurnu, Gerede/Bolu, Çaycuma/Zonguldak; Safranbolu/ Karabük; Kastamonu, Beypazarı, Nallıhan/ Çankırı, Karasar- Beypazarı, Nallıhan/ Ankara, Akşehir/Konya; Tarsus/Yozgat Ankara, Konya gibi yörelerin adları kullanım sahasını göstermektedir. Bkz. Süleyman Şenel, “Ayıngacı Türküleri” *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.363.

²⁸³ Dıñoğlu, a.g.e., s.104.

İzmir ve Selanik) deneme amaçlı olarak kolcu birlikleri meydana getirilmiştir. Bu uygulama başarısına bağlı olarak imparatorluğun diğer yerlerinde de yaygınlaştırılacaktı. Aksi takdirde kaldırılıp eski haline dönüştürülecekti.²⁸⁴

08.03.1887 tarihli belgede, *Bursa, Selanik ve İzmir'de tütün kaçakçılığının men'i hizmetinde kullanılacak Kordon bölüklerine dâir düzenlenen ta'lîmât lâhiyâsı*'nda kolcu birliklerinin yapısı, görev ve yetkilerine yer verilmiştir.²⁸⁵

* Kordon bölükleri efrâdı mevcûd jandarma ve zabtiye bölüklerine karıştırılmayacak ve ihtiyaca göre düzenlenecektir.

* Kordon bölükleri efrâdı müte'addid baraka ve karakollara taksîm olunacaktır. Kordon bölüklerine itibar edilecek ve duruma göre süvari ya da piyâde olacaklardır. Tüm bunlar bölük zabiti ve Reji memurlarının ortak kararıyla gerçekleştirilecektir.

* Sûvârî ve piyâde her takım mevki'inin iktizâsına göre dörtten altı nefere kadar olacak ve her takıma bir onbaşı ta'yîn kılınacaktır. Sûvârî neferâtından mürekkeb takımın onbaşı sûvârî ve piyâde neferâtından mürekkeb takımın onbaşı dahî piyâde olur ve üç veya dört piyâde onbaşı takımına bir piyâde çavuşu ve bir bölükde sûvârî iki takım ve daha ziyâde ise bir sûvârî çavuşu ve bir bölüğün kuyûd ve mu'âmelât-ı hesâbiyye ve umûr-ı tahrîriyyesiçün birer piyâde bölük emini ile birer de piyâde başçavuşu ta'yîn kılınır. Her bölük sûvârî ve piyâde muhtelit olarak nihâyet yüz neferi tecâvüz etmemek üzere yüzbaşı ve mülâzım-ı evvel ve mülâzım-ı sâni rütbeleriyle sûvârî olarak üçer zâbitin kumanda ve idâresine tefvîz olunur.

*Kordon bölükleri mensup buldukları jandarma ya da zabtiye tabur ağasının gözetiminde ve yönetimindedir. Alayın davranışlarından taburun kâtibi ve idare memuru da sorumludur.

*Kordon bölüğü piyâde ve sûvârî neferlerine mahallî jandarma veya zabtiyesi piyâde ve sûvârî neferleri ma'âşlarından yirmişer kuruş fazla verilir. Bu maaşları Reji İdaresi öder.

*Kolcuların kıyafetlerini devlet Reji ile anlaşarak verecek; Reji de bunların bedelini jandarma veznesine ödeyecektir.

*Harcamaları, Maliye Nezâreti ve Divân-ı Muhâsebât yapacaktır.

²⁸⁴ BOA., *İ.MMS.*, 3753., 1886.

²⁸⁵ BOA., *Yıldız Resmi Marûzât (Y.A.RES.)*, 35/36, 8.03.1887.

*Kolcular bir yerden şüphe duyarsa devletten ya da Reji'den izin almadan harekete geçemezler.

*Kolcuların en temel görevi, bağlı buldukları yerlerde kaçakçılığı engelleyerek, asayişini sağlamaktır.

Hudâvendigâr Vilâyeti kolcu birlikleri tıpkı diğer kordon bölüklerinde de olduğu gibi şartları ve yetkileri itibariyle silahlarla donatılarak geniş yetkilerle kuvvetlendirilmişti. Hatta kolculara tanınan silahlı gemiler dahi vardı. Hem denizde hem de karada güçlü kolcu birlikleri tesis edilmişti. Reji memurlarına verilen maaşlar hayli yüksekti ve onlara son derece lüks bir hayat yaşama imkanı veriyordu. Reji Şirketi'nin yabancı memurları yıllık izinlerinde ülkelerine giderken, özel tren ve vagonları kiralayacak kadar yüksek maaş ve imtiyazlı imkânlarla kavuşturulmuşlardı.²⁸⁶

Reji destekli kolcu birlikleri Osmanlı mali sistemini zorlamıştır. Bu birlikler için bazı kaynaklara göre, 1901 yılında 229.916 Osmanlı lirası, 1903 yılında 253.541 Osmanlı lirası ve 1904 yılında ise 258.000 Osmanlı lirası harcanmıştır. 1911-1912 dönemindeki harcama 254.000 Osmanlı lirasını bulmuştur.²⁸⁷

Kolcu birliklerinin oluşturulması, devletin kendi askeri gücüne güvenilmediği düşüncesi ile devlet içerisinde ikinci bir denetleyici kuvvetin doğmasına neden olmuştur. Devletin resmi askeri birliklerine göre daha fazla maddi ve manevi güce sahip bu grup, kaçakçılarla mücadele etme bahanesiyle halka karşı katı ve zorbaca tavırlar sergilemişlerdir. Hudâvendigâr Vilâyeti İnegöl Kazası'ndaki bir kısım halkın, Reji kolcuları tarafından muhasara altına alınarak onlar tarafından şiddetli taarruza maruz kaldıklarına dair Vilâyet merkezine çok sayıda şikâyet dilekçeleri sunulmuştur.²⁸⁸ Yine aynı şekilde Büyükçekmece Kazası'nın Anarşa Karyesi'nde bazı hanelerde kaçak tütün arama vesilesi ile Reji kolcuları tarafından baskınlar yapıldığına dair gelen şikâyetler de mevcuttur.²⁸⁹

Kolcuların vilâyette kaçak tütün arama girişimindeki hal ve tavırları, zaman zaman istenmeyen sonuçların doğmasına yol açmıştır. İznik'te İtalyan Mösyö Cabiato'nun evinde Reji

²⁸⁶ Ertem, a.g.e.,s.81.

²⁸⁷ Oktar, a.g.m., s.51.

²⁸⁸ BOA., BEO., 1904/142761, 12.05.1320 (M.1902).

²⁸⁹ BOA., DH.MKT., No:45/26, 7.11.1310 (M. 1892).

memurları kaçak tütün araması sırasında sert tavırlarda bulunmuş, hatta Mösyö Cabiato'nun hamile eşi bebeğini düşürmüştür.²⁹⁰

Kolcu birlikleri Reji'nin ya da hükümetin iznini almadan arama yapamazlardı. Fakat yetkilerinin yüksek olan bu silahlı birlikler, kuralların dışına çıkararak istekleri doğrultusunda da arama yapabiliyorlardı. Bu durum halk tarafından tepki ile karşılanmıştır. Örneğin, Hudâvendigâr Vilâyeti Avuniye Nahiyesi'nde Reji kolcuları kaçak tütün bahanesi ile evlere tecavüz ederek, üreticilere haksız uygulamalarda bulunuyorlardı. Bu durum, 25.07.1326 tarihli belgede şu şekilde anlatılmıştır:

“Maliye Nezâret-i Celîlesi'ne

*Reji kolcularının tütün taharrîsi için hod be-hod emlâkine duhûl etmek ve halkın tabakalarını mu'âyene ile kaçak tütün içdiklerini bahâne ederek istediklerinden cezâ-yı nakdî ahzıyla vermeyenleri darb ve tahkîr eylemek ve cem'iyetle bağteten ve leyllen karyelere girip ahâlîyi hayf ve telâşa uğratmak gibi hâllerin men'-i vukû'u ve teferru'âtı hakkında umûm sırasında icrâ kılınan teblîgâta cevâben Hudâvendigâr Vilâyet-i Celîlesi'nden bi'l-vürûd melfûfuyla ma'an savb-ı âlî-i âsafânelerine irsâl kılınan tahrîrâtda Avuniye Nâhiyesi ahâlîsinin –idâreleri- husûle getirdikleri tütün mahsûlüne münhasır olduğu hâlde kıyyesi sekizer onar gurusluk tütünleri ambara konulduktan sonra kıyyesine ikişer üçer gurus verilmekte ve tekrâr denden edilerek tamâm teslîm eyledikleri tütünlerden noksân vardır diyerek hâneleri basılmakta olduğu ve daha sâir bir takım iz'âcât vukû' bulduğu beyânıyla mu'âmelât-ı vâkı'anın men'i zımnında nâhiye-i merkûme Reji umûrunun merbût olduğu Aydın Vilâyet-i Celîlesi Reji İdâresi'ne teblîgât-ı lâzıme icrâsı lüzûmu gösterilmiş olmağla icrâ-yı icâbına himem-i aliyye-i dâverâneleri derkâr buyurulmak bâbında...”.*²⁹¹

Reji kolcuları denetimin ölçüsünü kaçırarak gördükleri herkesi vakitli vakitsiz durdurup denetlemeye kalkışabiliyordu. Vilâyette bazı hanelerde kaçak tütün bulunduğu dair şehir girişlerinde kolcuların halkı teker teker aradığı sık karşılaşılabılır bir durumdu.²⁹²

Çoğunluğunu Ermeni ve Rusların oluşturduğu kolculara devlet memurlarından da iyi derecede destek geliyordu. Hudâvendigâr Vilâyeti Nazırı Yunanistan'dan getirdiği donanımlı silahlar ile kolculara silah desteği sağlıyordu. Fakat ellerindeki silahları fütursuzca kullanan kolcular kendilerine karşı gelen herkese silahla karşılık veriyordu. Bu sebeple Hudâvendigâr

²⁹⁰ BOA., *Hâriciye Nezâreti (HR.TH.)*, 246/36, (Tarihsiz.).

²⁹¹ BOA., *DH.MKT.*, 1610/136, 25.7.1326 (M.1908).

²⁹² BOA., *DH.MKT.*, 2746/38. 1.2.1327 (M.1909).

Vilâyeti'nde çiftçilik yapan Rıdvan Bayezid Mustafa, dağıtılmış bu tüfeklerle kolcuların kendilerine ve ürünlere ciddi ölçüde zarar verdiği hususunda şikâyetle bulunmuştu.²⁹³

Gelen şikâyetler doğrultusunda hükümet, Reji kolcularının silahlarına el koymaya karar verdi. Böylece, Eylül 1895'te önce Trabzon'da, aynı yılın Ekim'inden sonra Halep, Harput, Konya, Bitlis ve Bursa'da Reji kolcuların silahlarını el kondu.²⁹⁴

1914 yılına gelindiğinde Reji'nin 30 yıllık imtiyaz süresi dolmuştu. Tütün gelirleri için denetimi sağlayacak yeni bir uygulama gerekiyordu. Reji süresini doldurmuş, uzun bir süre tütün gelirleri için nasıl bir yol izleneceği düşünülmüştü. Bundan sonraki süreçte tütün gelirlerinin bandrol usulü yöntemiyle mi ya da devlet eliyle mi yönetilip yönetilmeyeceği tartışmaları gündeme gelmişti.

²⁹³ BOA., *DH.MKT.*, 488/3 1320 (M.1902).

²⁹⁴ Oktar, a.g.m., s.51.

SONUÇ

Bir bitkinin yetiştiği yerin iklimi, coğrafi yapıya uyum sağlaması, çeşitlenip talep edilir hale gelmesi üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Aynı zamanda ürünlerin siyasi ve ekonomik anlamda değer kazanması dönemin şartları ile doğru orantılıdır.

Tütün bitkisinin keşfedilip Avrupa'ya, oradan bütün dünyaya yayılması ile önemli ölçüde değer kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş sınırlara ve uygun coğrafi şartlara sahip bir alanda, tütün hem üretilmiş hem de dönemin şartlarından dolayı, toplumun sosyal, siyasi ve iktisadi yaşamında hayli derin izler bırakmıştır. Tanıma, alışma döneminde kısıtlı alanda üretimine izin verilen tütün yetiştiriciliği, sadece deneme amaçlı yapılan bölgelere özgü bir bitki niteliği göstermiştir. Fakat ülkenin birçok yerinde, küçük çapta dahi olsa tütüncülük yapılmış ve hızla yaygınlık kazanmıştır. Deneme mahiyetindeki tütün üretim alanlarından biri de Hudâvendigâr Vilâyeti'dir. Burada yer alan köy ve kasaba gibi küçük yerleşim birimleri, tütün yetiştiriciliği için başlangıç noktalarını oluşturmuştur. Tez çalışması sonucunda Vilâyet Sâlnâmeleri üzerinde yapılan incelemelerden en kaliteli tütünlerin Hudâvendigâr topraklarından elde edildiği anlaşılmıştır. Özellikle Yenişehir ve İnegöl halkı 2000'li yıllara gelene kadar geçmişten gelen tütüncülük faaliyetini devam ettirmiştir. Reji İdaresi tütünden daha iyi verim alabilmek için en kaliteli tütün tohumlarını Hudâvendigâr Vilâyeti sınırlarında dağıtmıştır. Vilâyet tütün ekimi, tüketimi ve ticareti açısından son derece önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı Devleti ekonomisinde mühim bir yere sahip olan tütünün tüm yetkilerini 1883 yılında üzerine alan Reji İdaresi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gücünü uygulamaları ile göstermiştir. Bu tarihten sonra tütün adına yapılan tüm işlemlerde Reji Şirketi yürütücülük görevini üstlenmiştir. Böylelikle tek bir kurum üzerinden sistemli bir organizasyon sağlamak hedeflenmiştir. Fakat şirket kâr amacı güttüğü için Hudâvendigâr Vilâyeti'nin de içinde yer aldığı tütün üretim alanlarında sömürü anlayışı ile hareket etmiştir. Sorumluluğu altındaki yerlerde memurluklarıyla organize olan idare, tütün üretim, denetim ve ticareti konusunda söz sahibidir. Çıkarılan kanunnâmeler ile idare için güven ortamı tesis edilmek istense de, nizamnâmelerin bir çoğu kağıt üzerinde kalmıştır. Çalışma süresince Osmanlı Devlet Arşivi'nden elde edilen bulgular sonucunda, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Reji'nin devreye girmesinin ardından, tütün üretim ve ticaret aşamasında sorunlar ortaya çıktığı saptanmıştır. Bu

sorunlar; çiftçi, tüccar ve halk arasında sürekli tekrar ederek çıkmaza giren olaylar silsilesi haline gelmiştir.

19.yüzyılın ikinci yarısında Hudâvendigâr Vilâyeti tütün üretimi ve Reji ilişkisi konu başlığına dair belgelerin çoğu, vilâyette yer alan Reji memurları ve çiftçiler arasında yaşanan problemleri barındıran şikâyet dilekçeleri ve mektuplarıdır. Tütün üretiminden elde edilen kârın yüksek olması talebi yükseltmiştir. Reji İdaresi, üretimindeki denetimin sadece kendisine ait olduğunu kanıtlamak için kurallar koyarak, sert uygulamalarda bulunmuştur. Yabancı bir şirketin Osmanlı devlet yapısını bilmeden ortaya koyduğu sert politika, ürettiği üründen kazanç sağlamak isteyen çiftçilerin tütünlerini kaçakçılara satmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla kaçakçılık daha çok kâr getirir hale gelmiştir.

Çalışmasının ana kaynaklarının verdiği bilgiler doğrultusunda vilâyetteki tütün üretiminde en büyük problemler, Reji ve çiftçi arasındaki ilişkilerden doğan sıkıntılardır. Tütün üretiminde yaşanan artışa paralel olarak, elde edilen kazancın yükselmesi ve Reji'nin üreticiye karşı gösterdiği katı, sert ve zorba politika tepkilere yol açmıştır. Özellikle Bursa merkez ve kazalarına diğer bölgelere oranla daha çok şikâyet dilekçeleri İstanbul'a ulaşmıştır.

Tasnifi yapılmış birinci el kaynaklara göre; Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Reji İdaresi ile ilgili belgelerin çoğu tütün kaçakçılığı ile ilgilidir. Tütün kaçakçılığını ortaya çıkaran en önemli unsur ise Reji Şartnâmelerini uygulayan şirketin tutumudur. Ayrıca, tütün üretimi yapan halk için bu kanunlar ağır gelmiş, idare üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmekte eksik kalmıştır. Şartnâmeye göre ruhsat vermek, ambar sağlamak şirketin görevi iken, idare tam anlamıyla bunun uygulanmaya konmasını sağlayamamıştır. Özellikle merkezden uzak kırsal bölgeler en çok mağdur olan yerlerdir. Arşiv belgeleri vilâyette Yenişehir, İnegöl, Biga, Lapseki ve Gönen gibi şehirlerdeki Reji uygulamalarının en yoğun yaşandığı yerler olduğunu göstermektedir. Tütüne fiyat verilmesi meselesi Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Hudâvendigâr'da da Reji İdaresi ile yaşanan sıkıntıların en önemlilerinden birini oluşturmaktadır. Özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısında Bursalı tütün üreticilerini caydırmak adına Reji tarafından verilen hayli düşük fiyatlar ekiciyi büyük zarara sokmuştur.

Kendi tüketeceği tütünü dahi kalitesiz ürün satan Reji'den almak zorunda kalan halk, el altından tütün alımı ve satımı yapmak durumunda bırakılmıştır. Dolayısıyla tütün kaçakçılığı toplum içinde hızla yayılmıştır. Devlet ve Reji, kaçakçılığa karşı önlem alabilmek adına "kolcu" isimli birlikleri kurmuştur. Tütün kaçakçılığına karşı oluşturulan bu kolcu birliklerinin

merkezlerinden biri de Bursa'dır. Atlı ve silahlı kolcu birliklerine karşı başta tütün üreticileri olmak üzere sivil bir direniş ortaya çıkmış, kaçakçılar ve kolcular arasındaki mücadeleler çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştır. Yaşanan sorunlara paralel olarak kolcu birliklerine duyulan ihtiyacın vilâyette yüksek olduğu düşünülürse, kolcuların burada organize olması kaçakçılığın doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Reji İdaresi yabancı ortaklı bir işletme olsa da Osmanlı Devleti'nde tütün tarımı ve ticaretindeki uygulamaları ile düzenli bir sistem oluşturarak yeni bir organizasyon meydana getirmiştir. Kurduğu fabrika ve imalathaneleri ile modern bir istihdam alanı yaratmıştır. Yani kurumsallaştığı birçok yerin sosyo-ekonomik yapısına etki etmiştir. Osmanlı Devleti'ne göre yabancı bir kuruluş olan ve menşesinde dış ülkelerin anlayışını barındıran bu şirket, Osmanlı Devleti yapısına uyum sağlayamamıştır.

Hudâvendigâr Vilâyeti sınırları dahilinde vilâyetteki tütün tarımı ve Reji Şirketi'nin tütün üreticiliğindeki uygulamalarının sonuçları, tez çalışması esnasında aktarılmaya çalışılmıştır. Genel itibariyle incelenen birinci ve ikinci el kaynaklar neticesinde, tütün ziraatının vilâyetteki önemi ve Reji İdaresi'nin tütün üreticileri ve hükümet ile ilişkilerine dair yazışmalar tez çalışmasının ana hatlarını oluşturmuştur. Daha önce bu konuda herhangi bir çalışma olmadığı için literatürdeki boşluğu doldurulması hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrâk Odası Evrâkı (BEO.) 165/12303, 2625/196804, 413/30953, 1904/142761, 829/62163.

Cevdet Mâliye (C.ML.) 103/4575.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi Evrâkı (DH.MKT.) 2024/39, 1552/83, 1854/64, 2103/49, 1409/75, 1434/27, 515/4, 2293/40, 1063/62, 1181/93, 1952/117, 385/67, 2764/82, 45/26, 1610/136, 2746/38, 488/3, 1356/23.

*Dâhiliye İdâre-i Umûmiye (DH.İ.UM.)*10/1, 3/1.

Dâhiliye İdâre-i Umûmiye Evrâkı Ekleri (DH.İ.UM.EK.) 23/40, 53/64.

Dâhiliye Nezâreti İdari Kısım Evrâkı (DH.İD.) 95/9, 95/10, 95/46, 95/49.

Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Evrâkı (DH.MUI.) 109/10.

Dâhiliye Şifre Kalemi Evrâkı (DH.ŞFR.) 214/105.

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.) 1836, 1076, 1755, 1815, 2048, 3367, 3753.

İrâde Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (İ.ŞD.) 1968.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.) 1/55.

Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT.MHM.) 491/20, 487/29.

Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Evrâkı (A.DVN.DVE.) 11/36.

Sadâret Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı, (A.MKT.NZD.) 390/88.

Sadâret Mukâvelenâmeler, (A.DVN.MKL.) 20/20.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.) 1560/8, 1561/4.

Teftişât-ı Rumeli Manastır Evrâkı (TFR.I.MN.) 26/2517, 36/3533.

Teftişât-ı Rumeli Kosova Evrâkı (TFR.I.KV.) 204/ 20387, 1/55, 5/466.

Yıldız Askeri Marûzât (YPRK.ASK.) 128/83.

Yıldız Esas Evrâkı (Y.EE.) 11/17.

Yıldız Mâliye Nezâreti Marûzât (Y.PRK.ML.) 24/57.

Yıldız Resmi Marûzât (Y.A.RES.) 35/36.

Sâlnâmeler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 4, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1873.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1885.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 15 Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1888.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1889.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 18, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1891.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1898.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1906.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1907.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 35, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1927.

Yayınlanmış Belgeler

Düstur, Zürra'nın Rejiye, Reji'nin Zürraya Karşı Hukuk ve Vazifeleri, I.Tertip, Dersaadet,1304 (M.1886).

Düstur, 1.Tertip, C.3, Dersaadet, 1304 (M.1886).

Düstur, II.Tertip, IV. Zeyl Dersaadet, 1302 (M.1885).

Gazeteler

Bursa Gazetesi, No.101, 19 12 1892.

Bursa Gazetesi, No.109, 13.12.1893.

İttihat, 18 Eylül 1910.

İkdam Gazetesi, 21 Nisan 1911.

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 26 Ağustos 1906.

Tetkik Eserler

Kitaplar

ABDÜLAZİZ, Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim Ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.

BARIŞ, İzzettin, *Tütünün Dünyada ve Türkiye’de Tarihçesi*, Sigara ve Gençlik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

ÇİFTÇİ, Cafer, *Bursa’da İpekçilik*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2017.

_____, “*Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2004.

DEMİRYÜREK, Halim, *Ertuğrul Sancağı (1909-1918)*, Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015.

DELİL, Hüseyin, Ömer Faruk DİNÇEL (Haz.), *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1907*, Bursa İl Özel İdaresi Yayını, Bursa, 2013.

DIĞIROĞLU, Filiz, *Memalik-i Osmaniye Duhânları Müşterekü’l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883- 1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

DU VALEY, *Türkiye Maliye Tarihi*, Der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara, 1978.

ERTEM, Bülent, *Tütün Savaşları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

KAHRAMAN, Kenan, *İTSO İnegöl Ticaret ve Sanayi Odası 123 yaşında: İnegöl’de Tarım ve Ticaret*, İnegöl Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2013.

KAĞITÇIBAŞI, Ergün, Enes YAŞAR, *Bursa’nın Ekonomi Tarihi*, C.3, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa, 2016.

KESKİN, Nuray, Melda YAMAN, *Türkiye’de Tütün Reji’den TEKEL’e Tekel’den Bugüne*, Notabene Yayınları, Ankara, 2013.

LAMBER, Lui, *Gizli Notlar*, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

MORAWITZ, Charles, *Türkiye Maliyesi*, Der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara, 1979.

PAMUK, Şevket, *19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi*, C.1, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995.

PEÇEVÎ, İbrahim, “*Peçevî Tarihi*” C.1, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

SUNAR, Lütfü, *Türkiye’de İş Ortaklıkları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011.

THEVENOT, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Kitap Yayınevi, İstanbul, 1978.

QUATAERT, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

Makaleler

ÇİFTÇİ, Cafer, “Hudâvendigâr Vilâyeti’nde İpek Böcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Rolü”, *Belleten*, Cilt LXXVI, 2012, ss.905-947.

_____, “Osmanlı Döneminde Bursa’da Kahve ve Kahvehâneler”, *Bursa’da Yaşam*, Bursa Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2015. ss.24-27.

_____, “Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.303.

ERDOĞAN, ANIL “Düyûn-ı Umumiyye’nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi”, *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akççek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014. ss.193-217.

ERİM, Neşe, “Tütünün Dört Yüz Yılı”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.34-45.

GÖZCÜ, Alev, ÇAKMAK Fevzi, “Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar”, *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akççek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, ss.217-245.

İNAN, Filiz, ŞAHİN, Derya, “Arkeopark- Osmanlı Lüleleri Osmanlı’da Tütün Keyfi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.32, 2017, ss.33-54.

OKTAR, Tiğince, Mehmet Mubarek ALAN, “Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C.9, S. 20, 2018.

ÖZTÜRK, Münir, Aykut GÜVENSEN, Volkan ALTAY, Ernaz ALTUNDAĞ, “Tütünün Botaniksel Özellikleri Hakkında Genel Değerlendirme”, *Mucizeden Belaya Tütün*, Ed. Vakıf Mercimek, Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, ss.17-49.

ŞEN, Mesut, “Tütün Üzerine Düşünceler”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.203-221.

ŞENEL, Süleyman, “Ayingacı Türküleri”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.363.

ÜNAL, Metin, “Tütünün Dört yüz Yılı”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.17-34.

ÜSKÜL, Zümrüt, “Nilüfer’de Tütüncülük”, *Odryses’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu*, Ed. Mustafa Şahin, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, Özyurt Matbaacılık, Bursa, 2016, ss.867-881.

TAŞ, Hülya, “Bursa’da Tütün Ekimi, Hasadı ve Tütün ile İlgili İnanç ve Gelenekler”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskal, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007,ss. 557-567.

YÜKSEL, Ahmet, “Türkiye’de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi”, *Kebikeç Dergisi*, Haz. Mehtap Yüksel, Kebikeç Yayınları, S.34, 2012, ss.185-199.

YILMAZ, Fehmi, “Tütün Üzerine Düşünceler”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları İstanbul, 2007,ss.3-17.

Diğer Kaynaklar

ALTUN, Muhsin, *Osmanlı Tütün Tekeli*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

AKALIN, Şebnem, “Hudâvendigâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul, 2001, ss.285-286.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Gedik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.13, 1996, ss.541-543.

CEYLAN, Coşkun, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.

GENÇ, Mehmet, “Yed-i Vâhid” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, 2013, ss.378-383.

GÖKDEMİR, Oktay *Aydın Vilâyeti’nde Tütün Rejisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994.

KABAKÇI, Hüseyin, *Yenice ve Çevresinde Tütüncülük*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 1999.

KIEL, Machiel, “Yenice-i Karasu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, 2013, ss.443-445.

ÖZEN, Şükrü, “Tütün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012. ss.5-9.

ÖZDEMİR, Murat, *Türkiye’de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2010.

SATICI, Emre, *19. yüzyılda Hudâvendigâr Eyaleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

YILMAZ, Fehmi Yılmaz, “Tütün” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012, ss.2-3.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

EKLER

- ترجمه حال و نفس -

سجل مأثورین دارنسی

	اسم و شرفی	محقق دفتر گور
	عمل و تاریخ ولادت	۱۷۷۹
	پدرینک تهرت و صنایع	ترکیه و ...
	کلیت	فوق
	منازل اولوب اولیب	منازل
	ایمانی کدیننه حاله جان اولور و اقربا	برخاکداز ...
	اندر مانی	کلیت بر یوزم ...
	خدمت مانی	رکاب اولور ...
	مدتی ...	ترک اولور ...
	مقامه کیمین ...	مدت ...
	آقا اولور ...	رکم ایتمک ...
	... مأثورین	مشرف ...

زود صاحبانعا دوزی مأثورین نظارینه اتمک ...

تاریخ ...

Belge 1

192

Ek 1: Reji Süvarı Kolcubaşı Bursalı Mahmud Ağa'nın Hal Tercümesi. Kaynak: Ahmet Yüksel, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", *Kebikeç Dergisi*, 2012, s.192.c

Belge 1	
Reji Süvari Kolbaşısı Bursalı Mahmud Ağa'nın Hal Tercümesi:	
[Terceme-i Hâl Varakası]	
Sicill-i Memurin Dairesi	
Fotoğraf arkasında: "Ambar bekçisi Mahmud Ağa"	
İsim ve şöhreti	Mustafa oğlu Mahmud
Mahal ü tarih-i velâdeti	1279 [1863]
Pederinin şöhret ve sanatı	Rencberdir
Tâbiyeti	Türk
Mütehhil olup olmadığı	Mütehhildir [Evlidir]
İaşesi kendisine ait iyâl ü evlad ve akrabası	Bir ailesi bir erkek çocuk [Bakmakla yükümlü olduğu kimseler olarak bir ailesi, yani karısı bir erkek çocuğu var.]
İktidar-ı maliyesi (İktidar-ı maliyesinin ne idüğü ve deyni olup olmadığı)	Kimseye bir borcum olmadığı gibi iktidar-ı maliyem de yoktur [Mal beyanı olarak Mahmut Ağa'nın verdiği cevap]
Hidmet-i sâbıkası [geçmiş hizmeti]	Reji Süvari Kolbaşısı
Hidmetini ne sebebe mebni terk etmiş olduğu	Terk etmemiştir.
Hakkında kimden sual olunabilecektir kefalet ve şahadetnameleri var mıdır	Mahallemiz heyet-i ihtiyariyyesinden
Aşına olduğu lisanlar	Tekellüm ettiği: Türkçe Kitabete muktedir olduğu: [Bildiği tek dil Türkçe, muhtemelen de yazamıyor.]
Müsted'inin istihdam olunmak istediği memuriyet [Dilekçe verenin istediği iş]	Reji anbar bekçisi Otuz sekiz senedir Reji'de bulunuyorum
Zirde sahib-i imza işbu varakada münderic malumatın sıhhatini tahkik eylediğimizi tasdik ederiz. An Bursa Fi 14 Şubat sene 339 Baş müdür Muhasip (İmza) (imza)	Zirde sahib-i imza Reji Memurün Nizamnamesine tamamen ve kamilen vâkıf olduğumu ve nizamname-i mezkurede münderic olan ahkam ile bundan böyle karargir olacak ahkama bila-şart ü kayd itbâ' ideceğimi beyan ederim. 13 Şubat 1339 (İki el mühürlenmiş üç adet rüsum-ı maktua pulu)
(*) İşbu imza 15 kuruşluk bir pul üzerine vaz'olunmuştur.	

Ek 2: Reji Süvari Kolcubaşı Bursalı Mahmud Ağa'nın Hal Tercümesi. Kaynak: Ahmet Yüksel, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılışma Sürecinde İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", *Kebikeç Dergisi*, 2012, s.193.

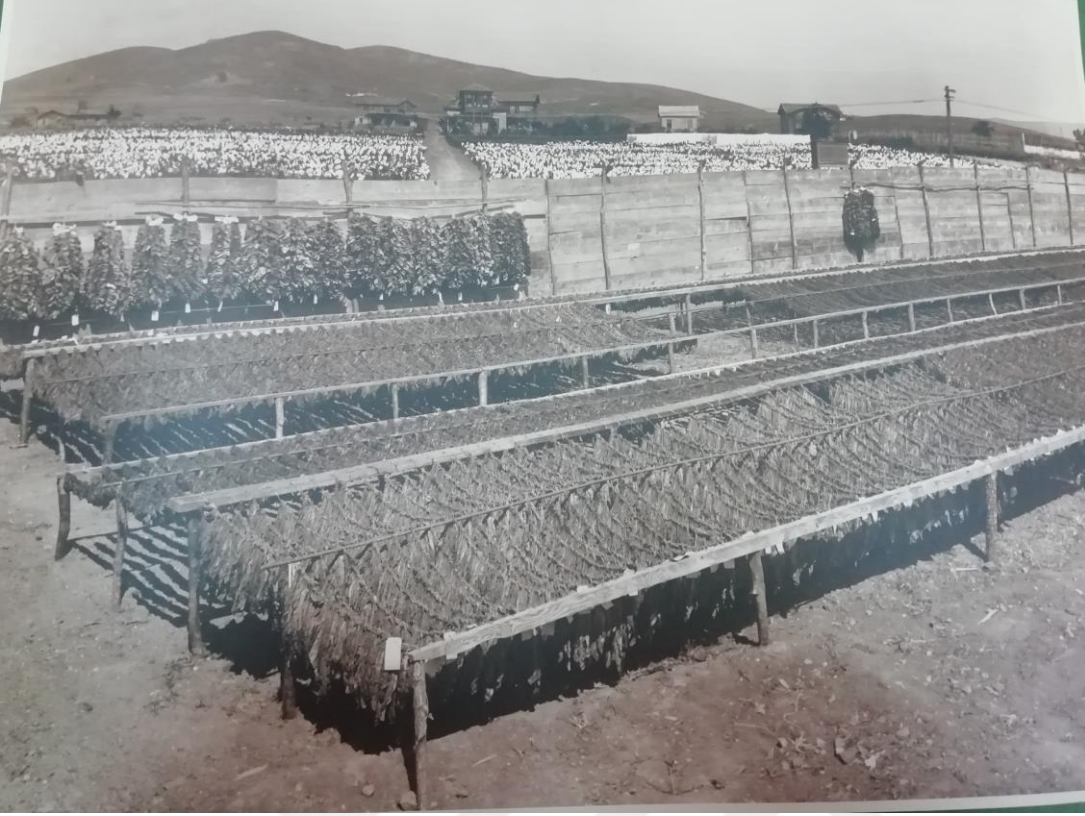
Ek 4: Tütün Bitkisi

Ek 5: Sak üzerinde muhtelif seviyede bulunan yaprakların, yani “el”lerin idrak zamanı.
Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95

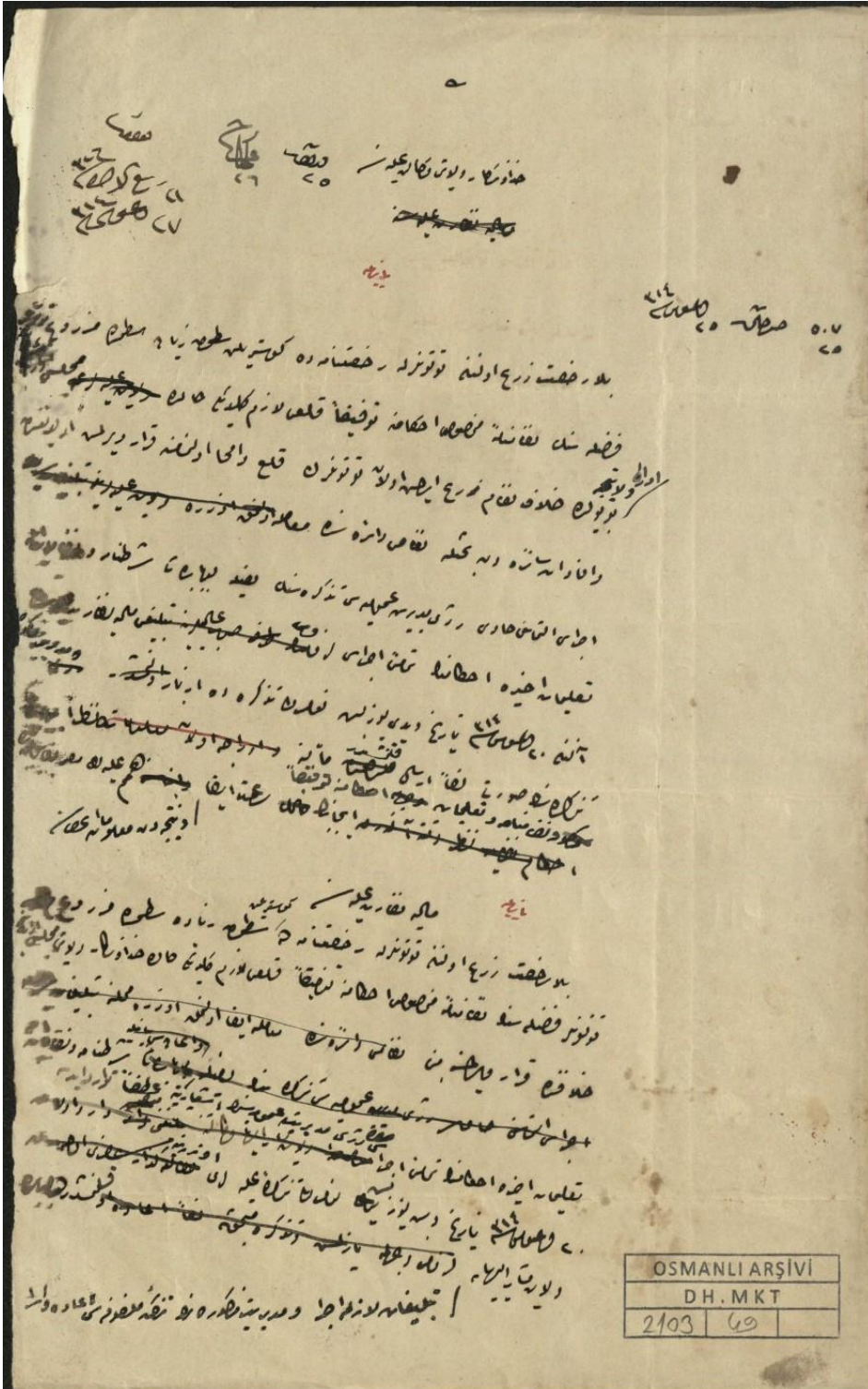
Ek 6: Tütünün ipe dizilmesi. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95.

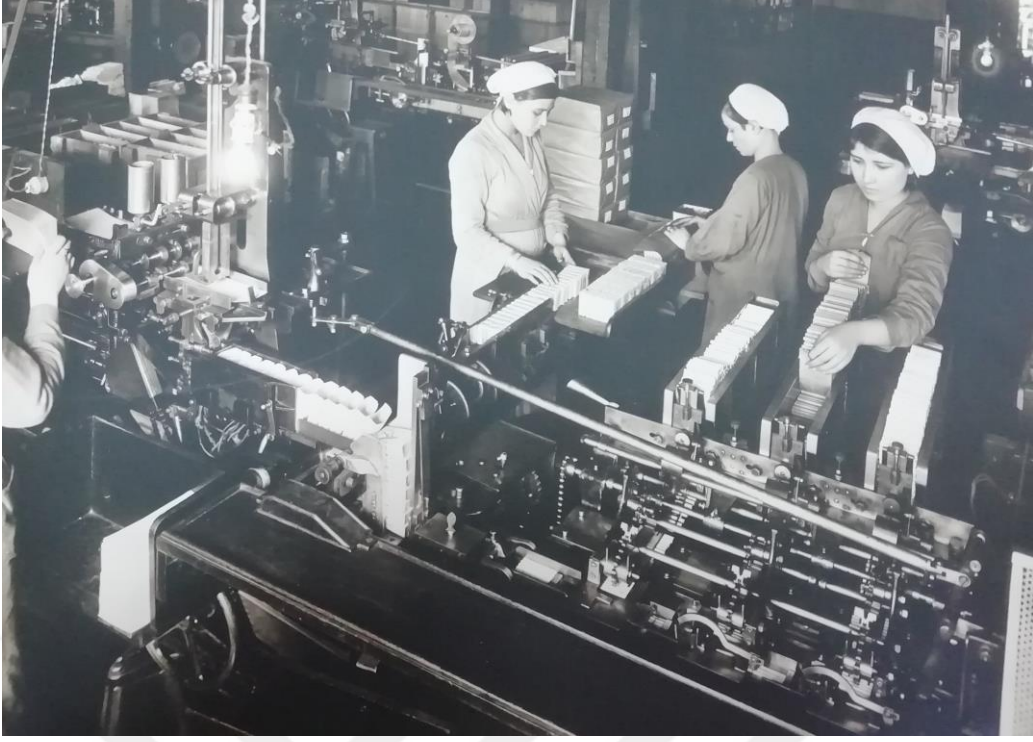
Ek 7: Tütünün kurutulması. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95.

Ek 8: Tütünün muhafazası. Ek-7: Kurutulan tütünlerin muhafazası. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95.

Ek 9: Hudâvendigâr Vilâyeti'nde görülen nizâma muhtelif fazla tütün ekiminin tâlimâtlara uygun hale getirilmesi için gönderilen tebligât. Kaynak: BOA. DH.MKT. 2103/49 21.04.1316.

Ek 11: Sigara Paketleme işlemi. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95.

Ek 12: Fabrikada çalışan annelerin çocuklarını bıraktığı fabrikaya mahsus yuva. Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95.

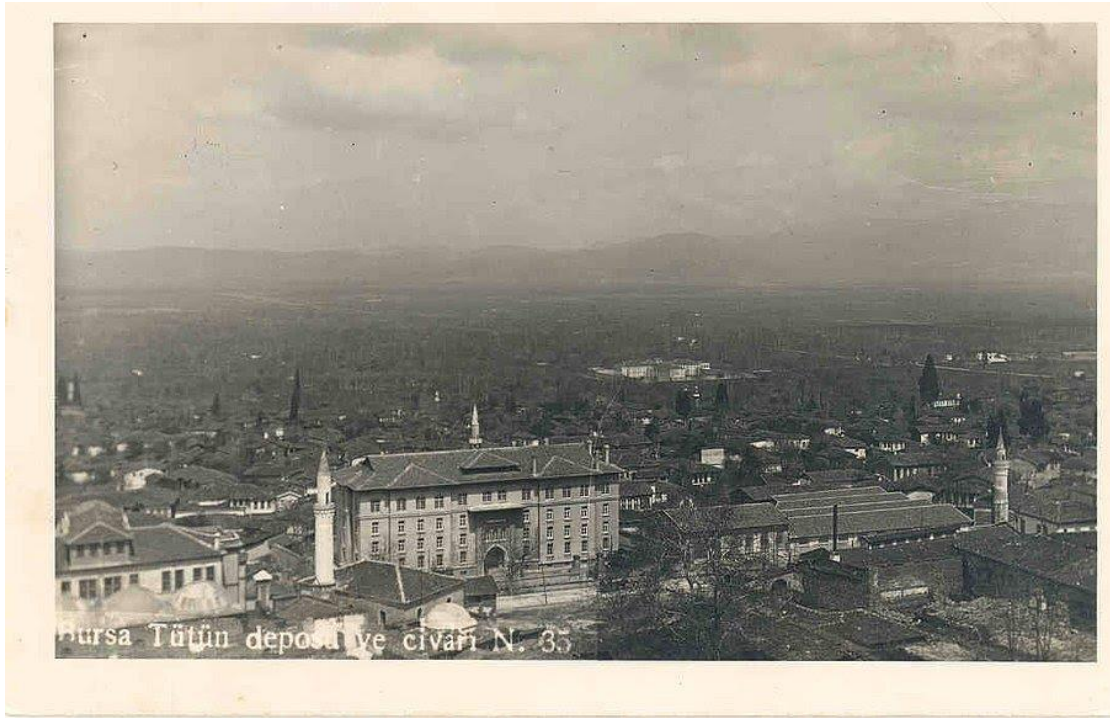
Ek 13: Sigara sarma işlemi. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü, no.95.

Ek 14: Şemsi Paşa depo ve imalathanesinin yaprak tütün işleme salonu. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü.

Ek 15: Şemsi Paşa depo ve imalathanesinin yaprak tütün işleme salonu. Kaynak: Celâl Bayar Vakıf Kütüphanesi, Türk Tütünü-T.C. İnhisarlar Albümü.

Ek 16: Bursa Eski Tekel Binası'nın fotoğrafı. (Kaynak: Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Eski Bursa Fotoğrafları <http://bursa.ktb.gov.tr>.)

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	ZÜMRÜT ÜSKÜL
Tez Adı	HUDÂVENDİGÂR VİLAYETİ'NDE TÛTÛNCÛLÛK VE REJİ İDARESİ
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER
Anabilim Dalı	TARİH
Tez Türü	YÛKSEK LİSANS TEZİ
Tez Danışmanı	PROF.DR.CAFER ÇİFTÇİ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☒ Genel Kısıt (6 ay) ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :

İmza :